

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ВИЩОЇ ОСВІТИ

**В.І. Штанько, Н.В. Чорна,
Т.Г. Авксентьева, Л.А. Тіхонова**

ПОЛТОЛОГІЯ

видання 2-е, перероблене та доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ – 2007

УДК 32.001(075.8)

ББК 66.0я73

П 11

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист №14/18.2-748 від 24.03.06 р.)*

Рецензенти:

Корабльова Н.С. – доктор філософських наук, професор, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна;

Поліщук І.О. – кандидат політичних наук, доцент, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна;

Фірсова Л.В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Харківський національний технічний університет сільського господарства

Науковий редактор: Смоленський С.М.

Штанько В.І., Чорна Н.В., Авксентьєва Т.Г., Тіхонова Л.А.

П 11 Політологія: Навчальний посібник. Видання 2-е, перероблене та доповнене. – К.: Видавництво “Фірма “ІНКОС”, Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.

ISBN 966-378-1

Навчальний посібник є систематичним викладенням теоретичних і практичних проблем політики. Він написаний з урахуванням сучасної зарубіжної та вітчизняної політологічної думки. Розглядаються вузлові проблеми політології, що стосуються ролі політичної влади, її призначення і завдань, політичної системи, політичних інститутів, держави, політичної культури, міжнародної політики. Аналізується досвід політичного розвитку зарубіжних країн та України.

Навчальний посібник написаний у відповідності з вимогами державних освітніх стандартів, усі необхідні програмні теми. Розрахований на студентів вищих навчальних закладів і усіх, хто цікавиться сучасним станом політології.

ISBN 966-364-378-1

© Штанько В.І., Чорна Н.В.,

Авксентьєва Т.Г., Тіхонова Л.А. , 2007

© “Фірма “ІНКОС”, 2007

ШАНОВНИЙ СТУДЕНТЕ!

Політологія є нормативною (обов'язковою) навчальною дисципліною для студентів усіх спеціальностей. Теоретичний матеріал, що треба засвоїти у цьому курсові, вважається досить складним. Ось чому для **успішного** підготування до іспиту неодмінно потрібен підручник.

На думку фахівців, серед багатьох навчальних посібників із політології доцільно користуватися **саме цим**. І справді, даний посібник

- ♦ створено на основі **багаторічного досвіду** викладання цього предмету;
- ♦ є стислим і разом із тим **повним**;
- ♦ містить багато **цікавої інформації**;
- ♦ відзначається **оптимальним поєднанням** складності викладення й легкості сприйняття;
- ♦ **рекомендовано** Міністерством освіти і науки України;
- ♦ **добре апробовано** (із ним уже працювали тисячі студентів).

Посібник успішно пройшов офіційне рецензування та кілька незалежних експертиз. Можна з певністю стверджувати: він не має змістових помилок, що ними рясніють сторінки багатьох підручників.

Із нашим посібником вивчення політології буде цікавим, а підготування до іспиту – ефективним. І хай Вам щастить!

Науковий редактор С.М. Смоленський

ПЕРЕДМОВА

В умовах демократизації суспільства кожній людині, незалежно від її професії, статусу, віку необхідні політичні знання та культура політичної поведінки. Без політичної грамотності людина стає об'єктом маніпулювання у політичній грі. Особливо необхідні політичні знання й навички молодим людям, які відрізняються максималізмом, радикальністю суджень і дій, сприйнятливістю до демагогічних гасел.

Курс політології у вищих навчальних закладах виходить на новий рівень викладання, спрямовується на розвиток самостійного мислення, вміння орієнтуватися в складних суспільно-політичних відносинах.

Даний навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів був підготовлений відповідно до навчальної програми з курсу «Політологія», що затверджена Міністерством освіти і науки України. Структура курсу побудована таким чином, що кожна з наступних тем є логічним продовженням попередньої. З урахуванням новітніх досліджень вітчизняної та зарубіжної політології у навчальному посібнику розглядаються наріжні аспекти історії світової й української політичної думки, важливі сучасні проблеми політичної влади, політичної системи, політичних інститутів, політичних режимів, демократії, політичної свідомості та політичної культури, які не можна правильно зрозуміти хоча б без короткого аналізу міжнародних проблем політики.

Змістовний діапазон політології як науки різноманітний і є предметом дискусій. Ключем до вибору тематики посібника було прагнення зосередитися на безпосередньо політологічних проблемах, керуватися їхньою актуальністю для умов сучасного суспільного життя України. Щоб навчити студентів не тільки отримувати певну інформацію, а й мислити творчо і самостійно, до кожної теми курсу додаються запитання для самоконтролю та список літератури, що доповнює матеріал посібника.

Навчальний посібник «Політологія» був розроблений під загальною редакцією доктора філософських наук, професора

В.І. Штанько. Теми «Політологія як наука», «Становлення та розвиток політичної думки в історії людства», «Основні соціально-політичні ідеї та течії у сучасному світі» підготовлені кандидатом філософських наук, доцентом Тіхоною Л.А. Теми «Політика і влада як суспільні явища», «Політична система суспільства і держава як її базовий інститут», «Політична свідомість та політична культура» підготовлені кандидатом політичних наук, доцентом Авксентьевою Т.Г. Теми «Політичні режими сучасності», «Політичні партії, громадські організації та рухи», «Політичні еліти та політичне лідерство», «Міжнародні відносини та міжнародна політика», розділ 2.5 «Основні напрямки розвитку політичної думки у ХХ столітті», політологічний словник-довідник підготовлені кандидатом історичних наук, доцентом Черною Н.В.

Автори навчального посібника сподіваються, що він допоможе студентству не тільки ознайомитися з основними категоріями політичної науки, а й знайти відповіді на актуальні питання, що виникають у суспільно-політичному житті нашої країни.

Автори щиро дякують науковому редактору С.М. Смоленському за цінні зауваження, що певною мірою сприяли покращенню змісту посібника.

1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Виникнення, розвиток та основні парадигми політології

Термін «політологія» утворений на основі двох слів грецького походження: politeke – мистецтво управляти державними і суспільними справами і logos – вчення, наука. Отже, політологія – наука про політику, про сутність, закономірності, тенденції функціонування і розвитку політики, її місця і ролі в житті суспільства.

Кожна суспільна наука, у тому числі й політологія, проходить три ступеня розвитку – філософський, емпіричний та стадію ревізії емпіричного стану. Перший, філософський період розвитку політології продовжувався приблизно з часів Аристотеля до громадянської війни в Америці (1861 – 1865 рр.). Це період накопичення філософського знання про суспільство та політику. У цей період були зроблені найвагоміші відкриття у політиці. Вже у Стародавній Греції Аристотель дав визначення політичних режимів і ввів такі терміни, як «монархія», «аристократія», «олігархія», «демократія» та ін. З того часу політична філософія стала невід’ємною частиною духовного життя суспільства.

Дуже важливий вплив на майбутню політологію мала творчість італійського мислителя епохи Відродження Н. Макіавеллі (1469 – 1527 рр.). Макіавеллі одним з перших розглянув політику як самостійну галузь знання. В центрі його політичного вчення була проблема державної влади, а всі його дослідження підпорядковані вирішенню практичних завдань державного управління.

Другий, емпіричний період, продовжувався від громадянської війни в Америці (1861 – 1865 рр.) до закінчення другої світової війни. Дослідженням політичної дійсності був наданий науковий характер. Почалося вивчення поведінки людей у зв’язку з їх участю у державному управлінні, виникли наукові установи, що вивчали політичні відносини.

Третій період розвитку політичної науки розпочався після закінчення другої світової війни та продовжується дотепер. Тобто, ми живемо у такий період, коли відбувається критичне переосмислювання всього арсеналу накопичених емпіричних і теоретичних знань та їх подальше поглиблення.

Сучасного вигляду політологія набула у другій половині XIX ст. Цьому сприяли об'єктивні причини, насамперед, розвиток демократії на Заході і у Північній Америці, активізація політичного життя, що породжувало потребу в політичних знаннях, які сприяли успішній боротьбі за владу та розв'язанню соціально-політичних конфліктів. Як самостійна наукова дисципліна, політологія виникла у США – країні, де на той час установи і норми демократії мали більш глибоке коріння, ніж у Європі.

Перша кафедра історії та політичної науки була створена у 1857 р. при Колумбійському коледжі США. А у 1903 р. політологи США об'єднались в Американську асоціацію політичних наук. Політологія почала розвиватись як самостійна навчальна дисципліна. Американська політологія і сьогодні значно впливає на розвиток політичних досліджень. Досить сказати, що від половини до 2/3 учасників міжнародних політологічних конгресів – представники США. Суттєве значення для розвитку політичної науки мають дослідження європейських вчених. У 1895 р. в Англії була заснована Лондонська школа економічної політичної науки, а у 1912 р. – кафедра політики в Оксфорді.

На початку XX ст. процес виділення політології у самостійну дисципліну в основному був завершений. Ще у 1948 р. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури прийняла рекомендацію про необхідність викладання політології у вищих навчальних закладах країн, що є її членами. Згідно з цією рекомендацією, у 1949 р. була створена Міжнародна асоціація політичної науки. Практично всі країни Заходу прислухались до цієї рекомендації. Але у республіках СРСР до другої половини 80-х років XX ст. на політологію була накладена ідеологічна заборона. Вона тлумачилася як лженаука та буржуазна наука. Тільки у 1989 р. у нашій країні з'явилися перші кафедри політології, а з 1990 р. цей предмет вивчається у вищих навчальних закладах.

Зараз політологія поступово займає належне їй місце у системі суспільствознавства та чинить помітний вплив на реальні політичні процеси. У розпорядженні вітчизняних політологів – великий світовий політологічний матеріал.

Сучасна політична наука – одна з галузей наукового знання, що має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Прийняття політичних рішень – процес складний і багатограний. Він передбачає наявність різноманітних знань про соціальну реальність. І те, що тепер називається політикою, як галуззю практичної діяльності, насамперед, є результатом аналітичних зусиль мережі науково-дослідних інститутів, кафедр і груп, наслідком колективної праці багатьох людей.

Як і в інших науках, що розвиваються, в політології панують певні парадигми, які формуються науковими співтовариствами, і зумовлюють певне тлумачення сутності, природи і джерел розвитку політики.

Досить умовно парадигми в системі політологічного знання підрозділяють на: теологічні, натуралістичні, соціальні, раціонально-критичні.

Теологічна парадигма. На ранніх етапах існування суспільства панувало надприродне тлумачення політичної влади, адже люди ще не були в змозі обґрунтувати внутрішні та зовнішні фактори політичних явищ. Таке тлумачення політики важко називати концептуально-теоретичним. Тому вважається, що інтерпретація теологічної парадигми політики затвердилася, починаючи з праць Фоми Аквінського.

Аквінський виходив з того, що існує три елементи влади: принцип, засіб та існування. І якщо перший йде від Бога, то другий і третій – від колективного людського розуму, від народу. Божественне право, на його думку, дає владу не одній людині, а багатьом. Могутність влади йде від Бога, а роль і призначення людини полягають у необхідності найточнішого та повного відображення у своїй поведінці визначень всевишнього.

Сучасна політологія вважає, що тоталітарні режими точно скопіювали логіку політичних взаємовідносин людей і влади, запропоновану середньовічним філософом. Теологічна парадигма виходила з

того, що люди у своїй масі не можуть зрозуміти найвищі визначення Бога, і тому влада несе у собі вічну нез'ясованість, загадку, з'ясувати яку можуть тільки посередники між народом і Богом.

Нежиттєвість і непродуктивність цієї парадигми роблять її у сучасний період суто умоглядною конструкцією, яка не здатна вирішувати будь-які політичні проблеми.

Натуралістичні парадигми намагаються з'ясувати природу політики, виходячи з домінуючого значення чинників, які мають несоціальний характер: територіальні, економіко-географічні, фізико-кліматичні та інші явища.

Тому натуралістична група парадигм включає у себе географічну, біологічну та психологічну парадигми. Найбільш суттєвими підходами при натуралістичному поясненні явищ політики вважаються геополітика, біополітика та психологічні концепції.

Засновником **географічної парадигми** є Жан Боден (XVI ст.), котрий сформулював теорію впливу клімату на політичну поведінку людей. Він вважав, що народи країн, з помірним кліматом сильніші та менш хитрі, ніж народи Півдня; вони розумніші та менш сильні, ніж народи Півночі і найбільше підходять для управління державою. Тому великі армії прийшли з Півночі, тоді як окультизм, філософія та математика прийшли від південних народів.

Наприкінці XIX ст. ці уявлення та ідея про порівняння історії людства та історії природи, оформились у самостійний науковий напрямок у політичній науці – політичну географію.

Біологічна парадигма та біополітика започатковані у доктринах Ц. Ламброзо та М. Нордау про біологічну природу пануючого класу. Біометодологія у політичній науці формується на визнанні наявності загальних для людини та тварин начал та понять. Сутність біопарадигми полягає у визнанні одностороннього впливу фізіологічних властивостей людини на політичне життя суспільства.

Психологічна парадигма доводить, що основний чинник, який пояснює політичний і соціальний розвиток суспільства – психологічні властивості людей. Її автори зводять усі політичні явища до дій під впливом психологічних якостей людини.

Соціальна група парадигм представлена різними теоріями, які пояснюють природу та походження політики через дію інших сфер суспільного життя, або соціокультурних властивостей політичного суб'єкта. Природа та походження політичних явищ пояснюються роллю тієї чи іншої сфери суспільного життя і соціокультурними властивостями соціальних суб'єктів.

Наприклад, широко відоме теоретичне положення марксизму, яке пояснює походження та природу політики визначним впливом економічних відносин. При такому підході політична надбудова підпорядкована дії тенденцій, що панують у матеріальному виробництві.

Політика також інтерпретується через такі поняття як право, культура, релігія, економіка.

Багато прихильників соціальної парадигми політики розглядають політику тільки як продукт діяльності людей і тому різні політичні явища ставлять у залежність від якостей людини, що були здобуті у процесі соціальної еволюції.

Рационально-критична парадигма пояснює природу політичної взаємодії людей не зовнішніми, відносно політики, факторами, а її внутрішніми причинами, властивостями та елементами.

Рационально-критична парадигма складається з різних теоретичних підходів, які виходять з того, що політика – цілком самостійне соціальне явище, яке виникає та розвивається згідно із своїми внутрішніми законами та правилами. Спроби відкрити внутрішні джерела природи політики виявилися дуже плідними. Тому зараз існує багато концептуальних підходів, що пояснюють політику як самостійне явище.

Наприклад, **парадигма конфлікту** – ґрунтується на ідеї внутрішнього протиріччя, конфліктності політичного життя. Засновники цієї парадигми – К. Маркс, А. Бенлі та ін. Вони не розглядають політичний конфлікт як загрозу політичному розвитку суспільства, адже конкуренція – це джерело руху та еволюції політичних організацій. При цьому конфліктам не надається антагоністичного характеру.

Характерною рисою нашого часу вважається повільний перехід від групових до індивідуальних цінностей. Такий підхід

до конфліктів стимулює їх безперервне виявлення та урегулювання. А це, в свою чергу, є гарантією не тільки розвитку суспільства і політики, а й запобігання їх від прихованих джерел напруги та підриву балансу соціальних і політичних сил.

Парадигма згоди (консенсусу). На противагу парадигмі конфлікту в політичній науці сформувався напрямок, основним методом якого є згода. При такому підході соціальні та політичні конфлікти мають підпорядковане значення порівняно з цінностями, які розподіляє більшість населення.

Парадигма згоди виникла наприкінці XIX ст. і не мала переважного значення порівняно з теорією конфлікту. Але у 70 – 80 рр. XX ст. почалося теоретичне зближення конфліктної та консенсусної парадигм. Парадигма консенсусу (згоди) не заперечує ролі та важливості конфлікту, але акцент робить на їх вторинності.

Таким чином, виділення основних парадигм, на яких ґрунтується політологія, дає змогу пояснити зв'язок політологічних теорій з найбільш загальними науковими та соціально-філософськими дослідженнями, побачити, як змінюються уявлення про політичну картину світу.

Очевидно, що аргументи надприродного пояснення політичних процесів, як і положення біополітичних вчень у сучасних умовах мають малу переконливість порівняно з раціональними та соціокультурними концепціями.

Усю сукупність політичної проблематики, що вивчає сучасна політологія, можна розділити на певні підрозділи. Головніми елементами структури політичної науки є:

- ◆ **теорія політики**, що розглядає філософсько-методологічні засади політики, політичних відносин та розвитку політичної влади;
- ◆ **історія політичних вчень і політична ідеологія**, що вивчає витоки, джерела політичної науки, зміст різних соціально-політичних доктрин та концепцій;
- ◆ **теорія політичних систем та їх елементів** – держави, громадських об'єднань і партій, політичних режимів тощо;
- ◆ **теорія управління соціально-політичними процесами**, що вивчає цілі, завдання та форми управління суспільством;

- ◆ **теорія міжнародних відносин**, що розглядає міждержавні аспекти влади та форми реалізації владних відносин.

Сучасна політологія допомагає людині не тільки орієнтуватися у подіях, але й мати свою точку зору на те, що відбувається у суспільстві.

Життя показує, що у вирішенні політичних питань не слід покладатись на випадковість, а треба пам'ятати пораду Н. Макіавеллі – здобувати з історії та досвіду принципи політичної поведінки. Багатьох помилок, що сталися з нами у минулому, можна було б уникнути, якщо б ми більше використовували політичний досвід, накопичений поколіннями людей, знання вітчизняних і зарубіжних вчених, політичну науку взагалі.

1.2. Предмет, методи та функції політології

У визначенні предмета політології на сьогодні не існує єдиного підходу, що зумовлено багатозначністю терміна «політика» і можливістю різноманітних засобів його пояснення.

У загальній формі політологія – наука про політику та її взаємовідносини з людиною та суспільством. Можна також сказати, що політологія – система знань про політику, політичну владу, політичні відносини та політичні процеси, про організацію політичного життя суспільства.

Як всі науки, політологія має об'єкт і предмет пізнання. Зараз існує три основних підходи до визначення предмета політології:

- ◆ перший підхід полягає у тому, що політологія розглядається лише як одна з наук про політику нарівні з політичною філософією, політичною психологією та іншими науками;
- ◆ другий підхід ототожнює політологію та політичну соціологію як найбільш загальні науки про політику;
- ◆ третій підхід визначає політологію як загальну інтеграційну науку про політику в усіх її проявах, що включає в себе і політичну соціологію, і політичну філософію, і теорію держави та права тощо. Така позиція набула найбільше визнання серед сучасних дослідників політичних процесів.

Сучасні дослідники вважають, що **об'єктом** політології є політична дійсність, або політична сфера суспільства.

Політична сфера суспільства – область суспільних відносин, що пов'язана із взаємодією багатьох спільнот людей – соціальних груп, класів, націй, народів. До неї входять соціальні інститути та організації, найважливішою з яких є держава. Участь у справах держави, визначення задач та змісту діяльності держави і є політикою – головним змістом діяльності людей у політичній сфері.

Але політичну сферу життя суспільства вивчають і інші дисципліни – філософія, соціологія, теорія держави, історія. Кожна з них розглядає процеси, що відбуваються в політиці, під своїм кутом зору, тобто має свій предмет вивчення.

Під яким же кутом зору вивчає політичну сферу суспільства політологія? Специфіка політології полягає в тому, що всі соціальні явища та процеси вона розглядає відносно політичної влади. Без влади немає політики. Влада є засобом її реалізації.

Отже, **предметом** політології є феномен політичної влади, закономірності її функціонування та розвитку, її використання у суспільстві.

Сучасні політологи вважають, що межі політології постійно змінюються, а іноді навіть важко визначаються. Постійно збільшується кількість тем, які вивчає політологія. Це відбувається тому, що сучасна політика торкається багатьох областей людської діяльності.

Загальна характеристика політології вимагає визначення системи її понять та категорій. Це дуже важливо тому, що **поняття і категорії** відображають суттєві зв'язки й відношення реальної дійсності. Вони є головним конструктивним елементом будь-якої науки.

Поняття та категорії політології можуть бути розділені на такі, що мають відношення до загальної теорії політики такі, що відображають процеси змін та розвитку політичної дійсності.

До перших відносяться: політика, політична влада, політичні відносини, політична система суспільства, політичний інститут, держава, політична партія, політична ідеологія, політична культура, політична свідомість, громадський рух тощо.

До других – політична діяльність, політичне рішення, політичний процес, реформа, революція, політичний конфлікт, політична роль, політична участь та ін. Крім того, в політології дуже широко використовуються поняття та категорії інших дисциплін.

Як вже було сказано, політологія – самостійна наука і має свій специфічний предмет дослідження. Але змістовно політологія пов'язана практично з будь-якою із соціальних наук. До таких наук відносяться насамперед філософія, теорія держави та права, політична економія, політична історія, соціологія, соціальна психологія, географія.

Філософія – це загально-методологічна дисципліна. Політологія використовує філософію для визначення методології та спрямованості аналізу політичних явищ.

Політологія і теорія держави співпадають в частині дослідження ролі держави як суспільного інституту та головного елемента політичної системи суспільства. Але предметом політології є теорія політики в широкому розумінні. У зв'язку з цим відносно теорії держави політологія є методологічним підґрунтям.

Політична історія досліджує процес розвитку політичного життя суспільства. Політична наука допомагає створювати теоретичне підґрунтя для аналізу еволюції політичних процесів. З іншого боку, історія та сучасна практика – не тільки критерій теоретичних висновків політології, але й основа нових висновків та узагальнень.

Із соціологією політологія пов'язана найбільше. Така область соціології, як політична соціологія, дуже схожа об'єктом і методами на політологію. Але існує суттєва різниця у предметах досліджень цих дисциплін. Так політологія розглядає політику як процес, що підпорядковується певним закономірностям. Соціологія політики вивчає процес не сам по собі, а тільки його «людський вимір». Соціологія перш за все цікавиться тим, як політика впливає на розвиток людських спільнот.

Соціальна психологія вивчає соціально-психологічні явища сучасного суспільства. Її предметом також є і суспільно-психологічні явища у сфері політики. Тому політологія та соціальна психологія – партнери у вивченні політики. Знання психолог-

ічних закономірностей дозволяє зазирнути в глибини політичних процесів. Зараз на межі політології і соціальної психології створений та успішно розвивається самостійний науковий напрямок – політична психологія.

Навіть географія, яка на перший погляд мало пов'язана з політологією, є її важливим партнером. Ще з давніх давен відомо, що географічні та кліматичні умови впливають на політичні процеси. Тому будь-який політологічний аналіз повинен враховувати дані географічної науки. У сучасній політології досить часто застосовується термін «геополітика» і навіть існує науковий напрямок з такою назвою.

Політологія взаємодіє не тільки з цими науками, але й з антропологією, демографією, логікою, кібернетикою, статистикою та багатьма іншими суспільними та природничими науками.

Які ж головні практичні завдання вирішує політологія?

По-перше, розробляє основні напрямки, форми і методи демократизації політичної системи. По-друге, знаходить правильні шляхи до правової держави. По-третє, виявляє оптимальне співвідношення загальнолюдських і державних інтересів у міжнародних відносинах. По-четверте, знаходить умови та шляхи об'єднання суспільно-політичних сил.

Для розуміння політичної науки важливим є питання про її методи. Що таке метод науки взагалі і якими методами користується політологія під час вирішення науково-дослідних завдань?

Метод – це інструмент, за допомогою якого будь-яка наука досліджує закономірності і категорії, що становлять її предмет.

Усі методи, що використовує політологія, можна поділити на три групи: загальні методи (підходи) дослідження політичних об'єктів, загально-логічні методи, методи емпіричних досліджень.

До **загальних методів** (підходів) відносяться наступні.

- ♦ **Соціологічний підхід** – ґрунтується на визнанні соціальної зумовленості політичних явищ, у тому числі впливу на політичну систему економічних відносин, соціальної структури, ідеології та культури. Він являє собою сукупність заходів і методів конкретно-соціологічних досліджень, що спрямовані на збирання та аналіз фактів реального політич-

ного життя. Цей підхід найповніше, використовує марксистизм як політичну концепцію.

- ◆ **Системний підхід**, якому політологи надають особливу пізнавальну цінність. Засновниками підходу є Т. Парсонс та Д. Істон. У рамках цього підходу політика розглядається як цілісний, складно організований і саморегульований механізм, що знаходиться у безперервній взаємодії з навколишнім середовищем через вхід та вихід системи. Неповторність і цінність цього методу полягає в цілісному розумінні об'єкта дослідження та всебічному аналізі зв'язків між окремими елементами цілого. Його широко застосовує як вітчизняна, так і зарубіжна політологія.
- ◆ **Культурологічний підхід**, що орієнтується на виявлення залежності політичних процесів від політичної культури.
- ◆ **Нормативно-ціннісний підхід**, що з'ясовує значення політичних явищ для суспільства та особистості.
- ◆ **Функціональний підхід**, що ґрунтується на вивченні залежностей між політичними явищами (наприклад, між рівнем економічного розвитку та політичним ладом, ступенем урбанізації та політичною активністю населення та ін), що функціонують у суспільстві.
- ◆ **Поведінковий (біхевіористичний) підхід** (біхевіоризм – від англ. behaviour – поведінка) полягає у застосуванні до політики методів, що використовуються у природничих науках і конкретній соціології. Вирішальними факторами поведінки визнаються психологічні мотиви, які і є основним предметом політологічного вивчення. Головна увага приділяється підбору емпіричних даних, дотриманню дослідницьких процедур, використанню засобів природничих та точних наук. Засновниками біхевіоризму вважаються Є. Торндайк, Дж. Уотсон, В. Вільсон. Біхевіористичний підхід є одним з головних дослідницьких напрямків американської політології. Його особливості зводяться до того, що: а) об'єктом дослідження вважаються не законодавчі інститути, політичні програми і закони, а дії людей, спрямовані на досягнення політичної мети; б) науковою цінністю вважаються не

теоретичні ідеї, а оброблені емпіричні факти; в) застосування методів інших наук, у тому числі природничих; г) необхідною умовою науковості дослідження проголошується можливість емпіричної перевірки дослідницьких процедур.

- ◆ **Інституційний підхід**, орієнтований на вивчення політичних інститутів суспільства який до початку ХХ ст. був пануючим у політичній науці.
- ◆ **Антропологічний підхід**, що виходить з усталеності родових якостей людини як розумної істоти, яка одвічно володіє свободою; універсальності та цілісності людського роду та невід'ємності істотних прав людини, їх пріоритету відносно законів та діяльності держави.
- ◆ **Порівняльний підхід**, заснований на порівнянні однотипних політичних явищ (систем, партій та ін.). Він дозволяє шляхом порівняння двох або більше політичних об'єктів виділити загальні тенденції розвитку політичних процесів.
- ◆ **Історичний підхід**, що потребує вивчення політичних явищ у їх історичній послідовності.

До **загальнологічних методів** відносяться: аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування та моделювання.

До групи **методів емпіричних досліджень** відносяться: використання електоральної статистики, анкетне опитування, спостереження, аналіз документів, лабораторний експеримент.

Всі ці методи дозволяють політології виділити певні закономірності політичного життя. Сучасні дослідники підрозділяють всі закономірності політології на чотири групи.

Першу групу складають політико-економічні закономірності, які відображають співвідношення між економічною базою суспільства та політичною владою. Ця група закономірностей була виділена ще К. Марксом, який вважав, що економіка визначає політику. Сьогодні не всі дослідники розподіляють цей погляд на зв'язок політики та економіки. Існує твердження, що політична влада має певну самостійність, а іноді і визначає курс економічного розвитку суспільства.

Друга група – соціально-політичні закономірності. Вони характеризують розвиток політичної влади як особливої соціаль-

ної системи з певною логікою та структурою. Ця група закономірностей зумовлює функціонування політичної влади заради стабілізації суспільства і вимагає врахування інтересів і потреб усіх елементів соціальної структури суспільства. Слід зазначити, що у різноманітних політичних системах ці закономірності реалізуються по-різному. Авторитарній політичній системі притаманні максимальна концентрація влади та насильства. Демократична система спирається на принципи заохочення та згоди, прийняття рішень з урахуванням моделей опозиції.

Третя група – політико-психологічні закономірності, які відображають взаємовідносини між особистістю та владою. До цієї групи входять закономірності процесів соціалізації особистості, формування ціннісних орієнтацій, а також формування політичних лідерів і завоювання ними влади.

Четверта група закономірностей політології – закономірності функціонування та розвитку політичного процесу. Такі як: закон загальносоціального історичного прогресу – розширення сфери політичного життя та підвищення її ролі у суспільстві; закон суперечної єдності загальносоціального та класового у політичній сфері, політика як засіб реалізації загального інтересу; закон різноманітності форм взаємовідносин суб'єктів політичного життя (політична боротьба, гегемонізм, співробітництво, згода, союз, ізоляція, нейтралізація тощо.); закон циклічності політичних режимів; закон залежності політичної діяльності від свідомості соціальних суб'єктів; закон організації політичної діяльності як закон існування політичного життя та ін.

Особливості політології як науки виявляються у її функціях.

Теоретико-пізнавальна функція політології означає вивчення, систематизацію, пояснення, аналіз, узагальнення й оцінку політичних явищ. Завдяки цій функції політологія виявляє об'єктивні тенденції соціально-політичного та економічного розвитку суспільства і дає оцінки політичним ситуаціям. Політична теорія – цілісне, досить достовірне та систематизоване знання про зв'язки й закономірності явищ і процесів політичної сфери суспільства. Теоретичне знання – найбільш досконала форма наукового обґрунтування практичної політичної діяльності.

Методологічна функція політології виявляється в розробці системи соціально опрацьованих принципів і засобів раціонального пізнання політичних процесів та політичної діяльності; формуванні навичок застосування принципів політичного мислення, засобів реалізації політичних рішень. За допомогою цієї функції розкриваються загальні закономірності політики, різних політичних систем, політичних відносин, створюється база для розвитку окремих політичних теорій.

Аналітична функція полягає у накопиченні, вивченні, систематизації фактів та явищ політичного життя для пошуку відповідей на актуальні питання політичного життя. Ця функція політології дозволяє аналізувати та оцінювати діяльність всіх елементів політичної організації суспільства, а її результатом є судження та висловлювання, які стверджують або заперечують будь-що про політичні явища. Аналітична функція робить можливим перехід від спостереження явищ до виявлення їх причин.

Прогностична функція полягає у передбаченні шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки. Прогностична функція шукає відповідь на питання: якою буде дійсність у майбутньому та коли відбудуться певні події. За допомогою цієї функції здійснюється передбачення політичних процесів. Частіше за все результатом цієї функції є створення прогнозів, що спираються на вже відомі тенденції розвитку політичних явищ.

Функція політичної соціалізації забезпечує процес включення людини в політичну сферу життя суспільства і формування певного типу політичної культури.

Світоглядна функція сприяє утвердженню цінностей, ідеалів, норм цивілізованої поведінки в суспільстві, політичної культури соціальних суб'єктів, дозволяє зрозуміти цілі, інтереси суспільних рухів, спрямованість політичних процесів.

Політологія як наука і навчальна дисципліна не тільки має авторитет у західних країнах, вона швидкими темпами утверджується на теренах посттоталітарних країн. Така увага до неї зумовлена необхідністю формування в цих країнах нової політичної культури, створення громадянського суспільства, утвердження гуманізму та поширення демократичних норм і ціннос-

тей. Політологія може і повинна відіграти певну роль в оновленні українського суспільства.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття «політика»?
2. Що вивчає політологія як наука?
3. Які етапи розвитку пройшла політологія як наука?
4. Коли політологія стала самостійною науковою дисципліною?
5. Якими методами користується політологія при вивченні свого предмету?
6. Які функції виконує політологія?
7. Який зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками?
8. Які парадигми політології ви знаєте?

Рекомендована література

1. Бурдые П. Социология политики. – М., 1993. – С. 55-97, 181-230.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произв. – М., 1990. – С. 644-707.
3. Панарин А.С. Политология: Учебник. – М.: ТК Велби, 2004. – 440с.
4. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
5. Политология: Учеб. Пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 6-34.
6. Політологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: «Академія», 1998 – 368 с.
7. Потульніцький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – С. 12-21.
8. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник: – М., 2002. – С. 24-48.

2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

2.1. Політична думка у суспільствах стародавнього світу

Політична думка давнини пов'язана з долями стародавніх народів Єгипту, Індії, Китаю, Персії, Греції, Риму. Оскільки усі політичні теорії відображають реальні політичні відносини суспільства, то й з'явитись вони могли лише з появою політичного життя суспільства та держави.

Творці та носії міфологічної концепції політики – народи Давнього Єгипту, Вавилону, Індії, Персії. У III – II тис. до н. е. у дельтах великих рік (Нілу, Тигру, Євфрату, Інду, Хуанхе) виникають могутні держави – Єгипет, Шумер, Аккад, Вавилон, Ассірія, Китай. Необхідність постійної організації складного іригаційного господарства зумовила розвиток цих суспільств шляхом твердої державної централізації, що призвело до створення політичних структур деспотичного типу. Ці структури мали такі основні особливості: адміністративно-командне управління суспільством через міцний бюрократичний апарат; присвоювання державою власності та господарчих функцій низових одиниць; централізований перерозподіл державою ресурсів.

Соціально-політичні уявлення давньосхідних суспільств носять переважно релігійно-міфологічний характер, який підкреслює божественне виникнення існуючих відносин влади та порядку. Міфологічна традиція схвалює існуючий порядок і є теоретичним виправданням його необхідності. Наприклад, у Давньому Єгипті рабовласницька ідеологія знайшла свій вираз у таких творах як «Повчання гераклієпольського царя своєму сину», де стверджується необхідність укріплення державної влади шляхом проведення політики, що поєднує суворість до одних і прихильність до інших. Ті, що не підкоряються верхній владі, підлягають фізичній розправі.

Політичні ідеї **Давнього Вавилону** яскраво передані у законах царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). Укріплення влади рабовласників і охорона інтересів службових людей – головна з них.

Політична думка **Давньої Індії** відображала релігійно-політичну ідеологію буддизму та брахматизму. Послідовники буддизму вважали, що світом править не бог, а природний закон і людські справи залежать від власних зусиль людей. Буддизм заснований на визнанні морально-духовної рівності людей. Саме тому для політичної думки Давньої Індії характерне поєднання ідеї твердої державної системи з релігійно-моральним індивідуалізмом. Саме у Давній Індії вдалося детально розробити концепцію людських обов'язків і практично не залишити місце для прав.

Певний відхід від ранніх міфологічних уявлень у бік раціональних відбувся у Давній Персії і пов'язаний він з ім'ям Заратустри. Згідно з його вченням, у світі йде боротьба добра і зла, в якій у кінцевому підсумку переможе добро. Держава має бути земним втіленням небесного царства, а монарх повинен захищати підданих від лиха, боротися проти зла у державі. Кастовий розподіл суспільства ґрунтується на вільному виборі кожним того чи іншого виду занять.

Власне політичні теорії аграрних деспотичних держав, що мали новий раціоналістичний характер, були створені тільки у рамках китайської суспільної думки. Давньокитайські філософи знайшли головний нервовий вузол існування азіатського деспотизму – поділ суспільства на тих, хто працює, і тих, хто керує.

Головним питанням для китайських філософів була проблема ефективного управління суспільством. Вони запропонували декілька варіантів вирішення цього питання: два головних (конфуціанство та легізм) та дві соціальні утопії (моїзм та даосизм).

Конфуцій (Кун Фуцзи (551 – 479 рр. до н.е.) вважав, що найвищої ефективності управління державою можна досягти лише на принципах патріархально-кланової форми підпорядкування – по старшинству в родині. Згідно з його вченням, держава – це одна велика родина, де влада імператора – влада батька, а відносини правителів і підданих – родинні відноси-

ни. Конфуцій пропонує будувати відносини у середині держави на засадах принципів доброчинності, які відповідають нормам та ритуалам («Лі»). Конфуціанська модель державного устрою могла функціонувати тільки в умовах існування ідеального в морально-етичному плані державного апарату. Всі проблеми в суспільному житті Конфуцій пояснював недосконалістю суспільної моралі і вважав, що від моральності правлячих залежить моральність підданих.

Політична концепція Конфуція включає до свого складу такі ідеї: суворий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства, в сім'ї, у державі за принципом «правитель має бути правителем, підданий – підданим»; культ предків, мудрості, знання; досягнення людьми рівня «благородного мужа», який є добрим і справедливим до народу, шанобливим до старших і вищих; правління мерітократії (гідних, талановитих); встановлення ідеальних відносин у сім'ї та державі відповідно до принципу «чого не бажаєш собі, того не робиш іншим».

Конфуціанство (а з VI ст. н.е. – неоконфуціанство) було не тільки панівною ідеологією в Китаї, але й було розповсюджене в Японії, Кореї, В'єтнамі та інших країнах Сходу.

Зовсім інше вирішення проблеми найкращого управління суспільством запропонувала **доктрина «легізму»**, яка найбільш послідовно викладена Шан Яном (400 – 338 рр. до н.е.). Він поставив під сумнів практичну ефективність конфуціанських закликів до управління на засаді доброчесності і запропонував альтернативний варіант управління на засаді твердої системи адміністративних наказів – законів «Фа». Держава в уявленні Шан Яна – це абсолютна інституція, мета і вінець діяльності людини, а право і закон – найкращі засоби досягнення цієї мети. Головні риси закону – верховенство, жорстокість, універсальність та обов'язковість для всіх. Шан Ян вважав, що побудувати міцну деспотичну державу можливо шляхом матеріального стимулювання приватних власників і спонукання їх на землеробство.

На його думку, основний чинник, що підриває засади суспільства, – це торгівці та ремісники, котрі знаходяться поза сис-

темою безпосереднього бюрократичного контролю і збагачують себе, а не державу. Він вважав, що це шлях до сильного народу і слабкої держави, а деспотизм може довго існувати тільки при зворотному співвідношенні – «слабкий народ» – «сильна держава». Слабким народом може бути лише контрольований народ, він має бути постійно заляканим та дисциплінованим. Основні методи побудови деспотичної держави – матеріальне стимулювання приватних власників, метод «зрівнювання», тобто заохочення бідних до набуття власності, а багатих – до добровільної віддачі частини майна бідним; метод нагород та покарань тощо. Не інтереси підлеглих, а інтереси правителя має забезпечити держава. Отже, легісти вперше створили завершену модель деспотичної держави з її адміністративною системою та органами придушення інакомислення. Проте реалізація ідей легізму призвела до краху династії Цинь у кінці IV ст. до н. е. Конфуціанство, а не легізм, стало офіційною ідеологією китайської імперії.

Окрім конфуціанства та легізму у політичній думці Китаю треба виділити ще два варіанти вирішення проблеми стабілізації політичних структур.

Перший варіант – **«моїзм»** – політична доктрина казарменого рівноправ'я, що була створена Мо-цзи (479 – 400 рр. до н.е.). Найзначнішим досягненням моїзму є чітке обґрунтування теорії суспільного договору виникнення держави та висування ідеї федеративного устрою. Крім того, Мо-цзи розробив певні принципи державного управління і практичні пропозиції щодо побудови жорсткої адміністративної структури.

Другий варіант – **даосизм** (від кит. дао – шлях). Його ідеї викладені у трактаті «Дао-децзін», авторство якого приписується напівлегендарному Лао-цзи (604 р – ? до н.е.). У даному вченні дао – це найвищий безликий абсолют, а держава, суспільство і людина – природна частина Дао і Космосу. Усі вони (людина, суспільство і держава) підпорядковані законам вічності. Даосизм вважає, що цивілізація і всі її надбання – це штучні утворення, які протистоять природному і підривають природний порядок. Держава має бути маленькою державою – сели-

щем, а народ – неписьменним, що дозволить зробити головними методами державного управління «мудрість простоти», засновану не на знаннях, а на інтуїції.

Вершиною політичної думки Стародавнього світу вважається **антична політична думка** і зокрема політичні ідеї Стародавньої Греції та Риму. Концепція політики, запропонована античними філософами, отримала назву «філософсько-етичної».

Еллада дала людству багату духовну спадщину, пронизану духом гуманізму, розумної організації суспільного буття. Ця розумна організація була втілена у давньогрецьких полісах.

Мислителі стародавньої Греції та стародавнього Риму трактували державу філософськи. Вони вважали, що держава – найбільше втілення розуму і намагались створити модель держави, що уособлює розум. Для них суспільне перевлаштування здійснювалося не тільки для зміцнення державної влади, а насамперед з метою створення необхідних умов для реалізації природного права вільної людини. Найвищого розвитку політична думка античності досягла у вченнях давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля.

Платон Афінський (428 – 347 рр. до. н.е.) пропонував збудувати таку державу, в якій пануватимуть мудрість і справедливість. Головними творами Платона є трактати «Держава», «Законо», «Політик» та «Критій».

Згідно з його проектом ідеальної держави, вільні громадяни мають бути розподілені на правителів-філософів, стражів-воїнів та ремісників-виробників. Справедливість вимагає, щоб кожна з груп займалася своєю справою (філософи здійснювали управління державою, воїни захищали державу, інші працювали на державу). Пізнати закони розумного управління державними справами, на думку Платона, під силу тільки філософам, які й покликані очолити державу. Платон вважав правильним типом держави – монархію, а найкращим державним устроєм – державу розуму, в якій поєднане все найкраще від олігархії й демократії.

Платон одним з перших звернувся до характеристики політичних форм правління державою. Він вважав недосконалими

формами тімократію (владу честолюбців), олігархію (владу небагатых-багатіів), демократію (владу народу), називаючи останню головним лихом політики. Для Платона демократія – це влада посередності, яка неминуче призведе до тиранії більшості. Крім того, Платон попереджав, що демократії зазвичай короточасні, і натовп дуже швидко поступається владою на користь тирану.

У політичному вченні Платона можна побачити як витоки тоталітаризму, так і розумні основи громадськості, але сучасна політологія розцінює платонівський проект держави як утопію. Платон тричі намагався реалізувати свій проект на практиці і все більше переконувався в тому, що філософа-правителя знайти неможливо. Подальший розвиток політична думка античності набула у творах учня Платона – Аристотеля Стагірита (384 – 322 рр. до н.е.).

Аристотель вперше в історії суспільної думки у своїй праці «Політика» розглянув виникнення і функції держави через призму статевого зв'язків, що необхідні для існування виду і зв'язків між господарем і рабом, що потрібні для утворення стабільного соціального об'єднання. На цих двох типах зв'язків тримається будинок (сім'я), над сім'єю височить громада, а над ними – держава, яка на думку Аристотеля і є вищою формою суспільства.

Аристотель вважав, що поява держави зумовлена об'єктивними життєвими потребами людей, вона забезпечує розквіт особистості, оскільки за своєю природою людина – істота суспільна. Для Аристотеля держава – не акт доброї волі, а завершальний етап виникнення приватної власності, політична організація, яка покликана цю власність заохочувати. Справедливість, вважав він, вимагає, щоб відносини між правителями будувались не у формі влади господаря над рабом, а на відносинах між вільними і рівними людьми, які належать до одного кола спілкування. Справедливою може бути тільки та держава, де панує закон, а не воля окремих осіб. Саме «закон має бути над усім», він гарант проти насилля і свавілля в суспільстві.

Усі політичні форми Аристотель поділяв на правильні й неправильні. Правильні державні форми правління – це такий державний лад, при якому переслідується загальне благо неза-

лежно від того, править одна особа (монархія), група людей (аристократія), або велика кількість народу (політія – збалансоване керування відібраної на основі майнового цензу більшості заради загального блага).

Неправильні державні форми правління – це такий державний лад, при якому переслідуються приватні цілі правителів. До них Аристотель відносив тиранію (обмежене правління одного в своїх власних інтересах), олігархію (правління небагатьох громадян заради власного благополуччя) та демократію (необмежене правління більшості, що здійснюється в інтересах виключно незабезпеченої більшості). На думку Аристотеля неправильні форми розвиваються з правильних, коли мета загального блага замінюється приватними цілями одного, небагатьох або багатьох правителів. Він визначав два можливих типи ідеального державного устрою – аристократію і політію. При цьому для більшості полісів бажана саме політія, бо вона забезпечує найбільшу стабільність суспільства, тому що в ньому володарюють середні верстви («середній елемент»), а не багаті або бідні. Тільки середні верстви в змозі забезпечити рівновагу сил у політичному житті. На думку Аристотеля, політія може об'єднати кращі елементи з різних політичних форм і стати справжньою аристократією.

Політичний ідеал Аристотеля орієнтувався не на минуле, а на сучасність і майбутнє. Створений ним категоріальний апарат, в тому числі й у політології, значною мірою зберіг свою цінність і в наш час.

Багато для розвитку політичної думки Стародавнього світу зробили і давньоримські мислителі Цицерон, Сенека, Лукрецій Кар та інші.

Так, Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.), спираючись на твори своїх давньогрецьких попередників, у працях «Про державу», «Про закони», «Про межі добра і зла», створив учення про державу та увів поняття «юридична особа». Він вважав, що республіка – це справа народу, згуртованого спільними інтересами і згодою у питаннях, що виростає згідно з божественною настановою природним шляхом із родини заради загального

блага вільних громадян та захисту їх власності. Цицерон створив концепції «істинного правителя», «ідеального громадянина» та «істинного права». На його думку, «істинний правитель» – це мудрий, справедливий, передбачливий, красномовний і виважений, обізнаний з ученням про державу правитель, який готовий на все заради блага держави. «Ідеальний громадянин» – це той, хто прагне справедливості і благопристойності, добре працює, не шкодить власності і захищає батьківщину. «Істинне право» – природне право, яке виникло задовго до держави і повністю відповідає божественним настановам, природі й справедливості та є постійним, вічним і незмінним. Цицерон заклав правові основи міжнародного політичного спілкування та міжнародного права.

2.2. Політична думка періоду Середньовіччя

Криза греко-римської цивілізації, вступ Європи в період феодального середньовіччя суттєво вплинули на формування політичної думки. Панування християнської ідеології, вплив церкви, монополізація влади, боротьба між світською і духовною владою було характерним для політичного життя цього періоду.

З самого початку християнство несло в собі мрію принижених про рівність і соціальну справедливість. Проте, реальність феодального життя була зовсім не такою, якою вона бачилась первіснохристиянським пророкам. Церква прагнула не тільки повної незалежності у релігійних справах, вона активно втручалась у політику і вимагала допомоги держави в утвердженні християнства. Надії церкви на участь у системі державної влади детально і аргументовано викладені у працях авторитетних вчених-теологів Аврелія Августина та Фоми Аквінського. Саме вони вважаються основними творцями християнської політичної концепції.

Аврелій Августин (Блаженний, 354 – 430 рр.) належить до тих мислителів, які заклали основи світогляду Середньовіччя. Він запропонував цілісну картину світу і створив теорію особистості, в центрі якої бачив нову у відношенні до Бога і світу людину. Августин закликав людей до праці в ім'я ідеалу. Через

всю його творчість проходить тема становлення моральної особистості через подолання себелюбства в любові до Бога. На думку Августина, тільки віра є єдиним джерелом істини і спасіння, бо гріховне суспільство або не знає вищого закону, або знає та не може його здійснити.

Теорія християнської держави, створена Аврелієм Августином, знаходиться у безпосередньому зв'язку з його теорією особистості. Августин вважав, що гріхи людства породжують гріховність державного устрою, і тільки церква є Божою державою. Держава, яка не підпорядкована церкві, нічим не відрізняється від банди розбійників. Реальна держава, за Августином, – це різновид необхідного зла, і єдине, що може виправдати її існування, – це служіння церкві та спрямованість земного світу до світу небесного. Церква, на його думку, може користуватися примусовою владою держави, щоб змусити заблудлих підкоритися і приєднатися до правовірних.

Ідеї Августина справили величезний вплив на розвиток християнської концепції політики і права.

Другим відомим теологом та філософом Середньовіччя був **Фома Аквінський** (1225 – 1274 рр.). Свої політичні ідеї він обґрунтував у трактатах «Сума теології» та «Про правління володарів». Аквінський слідом за Августином розглядав державу як частину універсального порядку, творцем і правителем якого є Бог. Він дійшов висновку, що держава має позитивну цінність. Вона не тільки зберігає мир, але і є виявом божого провидіння та волі в ім'я людей. Політика, на його думку, означає моральну відповідальність, спрямування волі людини у всіх соціальних діях. У роботі «Сума теології» Ф. Аквінський розглядає чотири види права: вічне право, божественне право, природне право та позитивне право.

Вічне право – мудрість Бога як правителя усього. З нього витікає божественне право – заповіді, які усім відомі. Природне право – належить людям як свідомим моральним і соціальним істотам. Існує один стандарт істини та справедливості, він природний, і усі його знають. Позитивне право (те, що існує насправді) необхідне, щоб заважати людям робити зло та забезпечувати мир.

Якщо позитивне право, яке увів суверен, суперечить природному – воно незаконне. Ф. Аквінський визнавав право народу на виступ проти монарха у випадках, коли влада виступає проти Бога та моральних принципів, коли влада перевищує свою компетенцію, або коли правитель починає діяти несправедливо. Але остаточне рішення про долю влади, на думку Ф. Аквінського, залежить від церкви. Влада йде від Бога, а церква є його виразником.

Аквінський вважав найкращою формою держави монархію, оскільки одна людина править краще, ніж багато людей. Влада монарха повинна бути об'єднуючим началом і спиратися на мудрість правителя, який має ставитися до управління державою як до мистецтва. Але таку владу необхідно обмежувати законами і рахуватися з волею народу.

Слідом за Августином, Фома Аквінський обґрунтовував верховенство церкви над державою і закликав безжально карати єретиків. Тому гуманістичне по суті вчення Фоми Аквінського стало водночас теоретичною підставою та виправданням інквізиції.

Завдяки теології політична думка піднялась на новий рівень. Християнство стверджувало, що людині від Бога даний індивідуальний спосіб існування та підкреслювало її цінність; вчило людину не бачити в підпорядкуванні ненависного тягара, а сприймати владу тільки як тягар відповідальності.

2.3. Політичні ідеї Відродження та Нового часу

Епоха Відродження (XV – XVI ст.) внесла новий імпульс у розвиток політичної думки. На зміну теології, пануванню церкви приходять нові гуманістичні ідеї. Гуманізм – це система поглядів, у центрі яких – людина, її місце в житті суспільства, власні права і свободи. У цей період виникає і набуває свого розвитку громадянська концепція політики, а держава розглядається як унікальна незалежна організація, що необхідна для захисту та безпеки людей.

Видатним представником епохи Відродження, що виступив проти панування релігії в житті суспільства, її догматів про бо-

жественне походження влади, був **Нікколо Макіавеллі** (1469 – 1527 рр.). Він запропонував виділити науку про політику в окрему галузь та відділити її від релігійних пут. Макіавеллі є автором нового методу в політиці – здобуття з історії та досвіду принципів політичної поведінки. Він вважав, що історія повторюється, і даючи оцінку справам минулого, ми отримуємо знання про наш час і про майбутнє. В політичних трактатах «Володар», «Історія Флоренції», «Роздуми на першу декаду Тіта Лівія» він сформулював основні положення своєї політичної концепції: політика має розглядатися як самостійне явище, що не залежить від моралі і релігії; держава є вищим проявом людського духу, а служіння державі – змістом, метою і цастям людського життя; найкраща форма правління – республіка, демократія, яка забезпечує свободу людини та її відповідальність за свої дії; у громадян мають бути розвинуті громадянські чесноти, а якщо їх немає, то створити сильну державу можливо за допомогою ідеального монарха, причому для досягнення політичної мети він може використовувати всі засоби, не рахуючись з вимогами моралі; політика не повинна вивчати уявні ситуації, треба досліджувати ті ситуації, які вже склалися.

Неправильно говорити про якусь загальну мораль, стверджував Макіавеллі. Вона підпорядкована певним кінцевим політичним цілям, головною серед яких є збереження і зміцнення держави. Якщо дії правителя спрямовані на досягнення цієї мети, то вони є моральними, незважаючи на будь-які засоби (вбивство, насилля, плітки, зрада, підкупність тощо), які він застосовує при цьому. Такий підхід до політики отримав назву «доктрини моральної доцільності», а образ політичної діяльності, що не гребує ніякими засобами заради досягнення власної мети, стали називати «макіавеллізмом».

Подальший розвиток наукового трактування політики пов'язаний з ім'ям **Томаса Гоббса** (1588 – 1679 рр.) – сучасника англійської буржуазної революції, якого вважають батьком політології. Своє політичне вчення він виклав у філософській праці «Про громадянина» та у трактаті «Левіафан».

Державу Гоббс розглядав як людське, а не божественне устанавлення. На його думку, вона виникла на засадах суспільного договору із природного додержавного стану. У своїй роботі «Левіафан» Т. Гоббс змальовує хаос додержавного суспільства, в якому була війна всіх проти всіх. Люди шукали миру і знайшли його шляхом суспільного договору. Першим суспільним договором, на думку Гоббса, був заповіт (союз) між Богом і патріархом Авраамом, згідно з яким Бог обіцяв Аврааму свій захист, а Авраам зобов'язав себе та своїх нащадків підкоритися велінням та законам Бога.

Громадянське суспільство, яке утворюється в результаті договору, має істотні переваги перед природним станом міжлюдських стосунків. Головною з них є спроможність передати владу абсолютному суверенові (монарху), який забезпечує мир та право людини на життя. Якщо право на життя не гарантується належним чином, це є тією єдиною підставою, яка виправдовує заміну складеного суспільного договору.

Ефективною формою держави, на думку Гоббса, є абсолютна монархія. Але по суті його ідея – не монархічний принцип, а необмежений характер державної влади. Влада верховного правителя (або асамблеї, зборів) неподільна й абсолютна. Він може втручатися в питання суспільної думки, судити, схвалювати, забороняти. Навіть церква має йому підкорятися, тобто держава може втручатися у справи релігії. Розподіл влади не допустимий тому, що це призводить до послаблення держави. Абсолютна влада, з точки зору Т. Гоббса, – це гарант миру і реалізації природних законів.

Концепція суспільного договору була також центром побудов відомого філософа, економіста, політичного діяча **Джона Локка** (1632 – 1764 рр.), якого вважають засновником лібералізму. **Лібералізм** – це вчення та суспільно-політична течія, яка містить у собі установу на забезпечення свободи особистості та інших громадянських, політичних прав індивіда та обмеження сфери діяльності держави.

У праці «Два трактати про управління державою» Джон Локк виклав ідеї щодо створення держави та суспільства. Він

стверджує, що людське суспільство не є суспільством політичним. Політичне суспільство, на думку Локка, виникло внаслідок досягнення спільної згоди, яка обмежувала свободу окремої людини. Люди погодилися підкоритися політичній владі тільки для того, щоб зберегти свою власність. Отже, головною причиною виникнення і основою держави є приватна власність.

Локк вважав, що держава і суспільство виникають на основі природного права, яке збігається із здоровим глуздом: якщо люди рівні й незалежні, ніхто не має права позбавити людину життя, здоров'я, свободи і майна. Тому природними правами є право на життя, право на свободу, право на власність і право на захист всіх цих прав. Права людини переважають над будь-якими державними правами. Держава створюється тільки з метою кращого втілення і гарантованого захисту цих прав особи. Громадяни зобов'язані підпорядковуватись державі доти, поки вона не починає загрожувати їх основним інтересам.

Державна влада, за Локком, поділяється на законодавчу, виконавчу та федеративну (союзну). Законодавча влада належить загальнонаціональним представницьким зборам (парламенту), а виконавча – королю або кабінету міністрів. Законодавча влада обмежена дією встановлених нею ж законів, застосування яких залежить не від неї, а від виконавчої влади. Правителі відповідальні перед народом, а громадяни зберігають за собою право виступити проти державної влади.

Дж. Локк вважав необхідним відокремити державу від влади. І таке відокремлення він пов'язує з двома угодами: суспільним договором, який встановлює держава, і урядовим договором, що встановлює влада. Будь-яка революція може скасувати владу, але не може знищити державу.

Суттєвий розвиток політичні ідеї набули у працях мислителів французької Просвіти, одним з яких був **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689 – 1755 рр.). Він розглядав суспільне життя як результат історичного процесу, в якому велику роль відіграють географічні чинники, особливо клімат. На відміну від Дж. Локка, Монтеск'є не ставив особистість над державою і не протиставляв права громадян правам держави. Його головним досяг-

ненням стала теорія розподілу влади. Аналізуючи британську політичну систему, де внаслідок стихійного розвитку був створений механізм розподілу влади, Монтеск'є теоретично обґрунтував його. У праці «Про дух законів» він постійно підкреслював, що головне завдання держави – забезпечити людині як політичні, так і громадянські свободи. А це можливо тільки за умов незалежного існування в державі трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Їхнє поєднання створює загрозу для політичної свободи. Монтеск'є вважав, що законодавчу владу потрібно надати парламенту, котрий має дві палати: верхню (аристократичну) і нижню (народну). Він розглядає обидві палати як рівноправні заклади, що повинні стримувати один одного. Виконавча влада зосереджується у короля, вона має право зупиняти дію законів, прийнятих парламентом. У свою чергу парламент має можливість визначити межі діяльності виконавчої влади. Монтеск'є шукав можливі компроміси між трьома основними силами суспільства: народом, королівською владою і дворянською верхівкою. Зосередженість влади в руках однієї особи, на його думку, приводить до загибелі свободи та зловживань чиновників. Хоча проект Монтеск'є так і не було реалізовано, загальні принципи організації влади на базі внутрішніх стримувань і противаг стали фундаментом побудови влади у сучасних демократичних державах. Ідеї Монтеск'є справили неабиякий вплив на український конституціоналізм XIX – XX ст.

Соціальна концепція політики, що прийшла на зміну громадянській, – це реакція на достатню зрілість суверенної держави. У соціальній концепції змінюються акценти: відправною точкою є не індивід, а група (клас, нація, людство); у з'ясуванні характеру держави увага переводиться з закону на історію (держава розглядається з точки зору розвитку) та головна увага приділяється економічним проблемам, до яких держава стає причетною. Найбільш відомим представником радикального, революційно-демократичного напрямку в рамках соціальної концепції політики був **Жан-Жак Руссо** (1712 – 1778 рр.).

Головне в концепції Руссо – егалітаризм, ідея майнової, соціальної та політичної рівності. Причини нерівності між людь-

ми він бачив у приватній власності, вважаючи, що шлях до ліквідації нерівності, до створення справедливого суспільного устрою – у наділення всіх людей відносно рівною приватною власністю, зрівняння у громадянських і політичних правах всіх громадян. Руссо тлумачив природний стан як найщасливіший період людства. Укладення суспільного договору веде до утворення республіки як асоціації вільних і рівних членів суспільства. Він пропонував таку угоду, за якою індивіди забезпечують собі громадянські права і свободи.

На його думку, найкращий державний устрій – республіка, в якій верховний властитель – народ, а участь в управлінні – громадянський обов'язок кожного. Кожен громадянин володіє часткою суверенітету. Спільна воля висловлюється рішенням більшості громадян шляхом референдуму (плебісциту). Верховна влада – неподільна, бо вона є народною.

Отже, Ж.Ж. Руссо вважають засновником концепції народного суверенітету, сутність якого полягає в тому, що народ є джерелом і носієм державної влади. Суверенітет здійснюється через участь усіх громадян у законодавчому процесі. Ідеї Руссо мали винятковий вплив на діячів Великої французької революції, а також його прихильників у Росії та Америці.

Перемога буржуазних революцій в Європі і Північній Америці викликала відповідну реакцію з боку феодально-аристократичних верств та їх ідеологів. Їх політичні концепції являли собою принципово іншу течію політичної думки XVIII – XIX ст. – консерватизм. Консерватизм орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Одним із засновників консерватизму був **Едмунд Берк** (1729 – 1797 рр.), який у 1790 р. опублікував книгу «Роздуми про Французьку революцію», що дотепер вважається Біблією консерватизму.

Берк ставився до революції суто негативно і наголошував на необхідності поступовості й обережності в політичній діяльності. Для нього держава та суспільство – не винахід людського розуму, а результат природної еволюції. Основна мета дер-

жави – охороняти порядок і закон. Берк критично ставився до ідеї істотних прав людини, не довіряв людській природі та сумнівався у здібностях розуму людей покращувати життя. Він визнавав необхідність нововведень, але вважав, що вони мають відбуватися відповідно до розвитку історії.

Ще один противник французької революції – Алексіс Токвіль (1805 – 1859 рр.). Токвіль є автором декількох фундаментальних політичних праць, головною з яких вважається «Демократія в Америці» (1835 – 1840 рр.). У цій книзі Токвіль не сформулював власної концепції демократії, а лише описав побачене ним в Америці. Він залишився прихильником монархії, а успіхи демократії в Америці пояснював тим, що в країні відбулася децентралізація влади, тривало існував суд присяжних, що привчило громадян до застосування народної влади.

Токвіль вважав, що демократичні ідеї неухильно пробивають собі дорогу у багатьох країнах. Демократії, на його думку, притаманні два небажаних наслідки: демократія не дає народові найвправнішого уряду та демократія – це політична тиранія більшості. Але є у демократії і дві основні переваги: вона сприяє добробуту найбільшої кількості громадян і забезпечує політичні свободи та широку участь мас у політичному житті.

Розглядаючи соціальну концепцію політики, не можна не згадати англійського філософа, соціолога, юриста Ієремію Бен-тама (1748 – 1832 рр.), який розробив теорію утилітаризму (від *utilitaris* – користь). Утилітаризм – це теорія, яка визнає корисність вчинку повним критерієм його моральності. На погляд Бен-тама, людина у своїх вчинках керується принципами корисності та особистої вигоди. Принцип корисності бере свій початок від таких людських почуттів як задоволення і страждання. До першого людина завжди прагне, а другого намагається уникнути. Вільна реалізація особистих інтересів – це найвище благо та завдання діяльності держави. Всі незручності, які випливають з наявності держави для свободи індивідів, мають бути мінімізовані. Держава не повинна втручатися в економічні процеси, стримувати економічну діяльність громадян. «Загального блага», вважав Бен-там, можна досягти за

умов представницької демократії, в якій законодавча влада є вищою владою, вона контролює уряд та інші виконавчі органи і, в свою чергу, звітує перед своїми виборцями. Бентам був одним з найвпливовіших мислителів свого часу в Європі та консультував уряди багатьох країн.

Значні заслуги у розвитку політичних ідей належать німецьким мислителям Іммануїлу Канту (1724 – 1804 рр.) та Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю (1770 – 1831 рр.).

Іммануїл Кант зробив великий внесок у розробку таких проблем, як держава і право, особа і мораль, закони і політика. Він заклав основи сучасної концепції правової держави. Держава, за Кантом, – це об'єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам. Держава діє трьома способами: видає закони, здійснює виконавчу та розподільчу діяльність та виробляє юрисдикційні акти. На цьому ґрунтується функціональний розподіл органів влади на законодавчу, виконавчу та судову. В теорії Канта робиться спроба поєднання ліберальної, радикально-демократичної та авторитарної лінії розвитку політичної думки. По-перше, він вважав, що центральним інститутом публічного права є прерогатива народу брати участь у встановленні правопорядку шляхом прийняття Конституції. По-друге, замість «рівноваги» влад Кант висуває принцип їх координації та взаємодоповнення, при якому законодавча влада зберігає певний пріоритет над владою виконавчою. З цієї позиції Кант проводить чітке розмежування деспотичних і республіканських форм правління. Деспотичним правлінням, на його думку, може бути і абсолютна монархія, і демократія, якщо в обох випадках суб'єкти влади (монарх або народ) одночасно створюють закони та самі їх виконують. Республіканським правлінням може бути конституційна монархія, якщо в ній виконавча влада відділена від законодавчої.

Центральне місце в політичному вченні Канта посідає людина, яка виступає з одного боку, як емпірична істота, що підпорядковується причинному закону і не може бути вільною. З іншого боку, – людина, як «річ у собі» цілком вільна і діє згідно з законом свободи – категоричним імперативом.

На думку Канта, головна мета людства – це розвиток і здійснення свободи, громадянської рівності та справедливості, створення громадянського суспільства, тобто досягнення всезагального правового громадянського стану. Мета громадянського суспільства – це щастя громадян, а мета держави – торжество ідей права.

Особливе місце в історії світової політичної думки належить **Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю** (1770 – 1831 рр.), який створив завершену систему діалектичного способу мислення. Гегель мав власне оригінальне бачення особистості, громадянського суспільства, держави, міжнародних відносин. Він вважав, що головна мета історії – це еволюція свободи особистості у громадянському суспільстві і внаслідок цього вона поділяється на декілька етапів. Перший етап історії – давньосхідний, коли народи знали, що свобода належить єдиній людині. Другий етап – давньогрецький і давньоримський, коли народи знали, що свобода належить групі людей. І, зрештою, сучасний етап, коли народ знає, що свобода належить усім.

Гегель досліджував два головних поняття – громадянське суспільство та держава. Громадянське суспільство, на думку Гегеля, – це сукупність формально рівних індивідів, приватновласницькі інтереси яких тісно переплетені між собою. Воно складається з вільних індивідів, котрі взаємодіють між собою у процесі реалізації власних потреб та інтересів переважно у сфері суспільно-економічної діяльності. Громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів окремої особи. Воно внутрішньо диференційоване за станами: землевласники, фабриканти, торгівці, дворяни, ремісники, селяни, чиновники тощо. Індивід трансформує свій приватний економічний інтерес у політичний лише як член того чи іншого стану.

Політичні аспекти діяльності належать державі. Держава, на думку Гегеля, – вінець розвитку моральності, серцевина сім'ї і громадянського суспільства. Вона забезпечує реалізацію прав і свобод громадян завдяки загальнообов'язковим, об'єктивним і розумним законам та власним інституціям. Держава як ціле складається з трьох влад: законодавчої, урядової і влади монар-

ха. Громадянське суспільство відображає свої інтереси в державі через законодавчі органи (двопалатний парламент). Верхня палата парламенту є спадковою, а нижня палата формується за виборами депутатів від громад, товариств та інших організацій, які направляють свого найдостойнішого делегата, відібраного шляхом внутрішнього відбору. Таким чином, концепція Гегеля є теорією конституційного етатизму, яка побудована на засадах панування держави над особою і суспільством.

Поряд з політичними ідеями, які обґрунтовують виникнення та утвердження капіталістичних відносин (лібералізм) або відстоюють старі суспільні порядки (консерватизм), у XVI – XVIII ст. у Західній Європі розвивався напрямок суспільно-політичної думки, представники якого у своїх працях повністю заперечували як старий, феодальний, так і новий, буржуазний соціально-політичний лад, виступаючи захисниками інтересів пригнічених народних низів.

У таких творах обґрунтовувалася необхідність принципово нового суспільного порядку, який базувався на рівності усіх членів суспільства, колективній власності, обов'язковій праці та суспільному самоврядуванні. Цей суспільний устрій отримав назву **утопічного соціалізму**. Його найвідомішими представниками є англієць **Томас Мор** (1478 – 1535 рр.), італієць **Томмазо Кампанела** (1568 – 1639 рр.), французький **Жан Мельє** (1664 – 1729 рр.), **Анрі де Сен-Сімон** (1760 – 1825 рр.), **Шарль Фур'є** (1772 – 1837 рр.) та англієць **Роберт Оуен** (1771 – 1858 рр.).

У творах соціалістів-утопістів майбутнє суспільство пов'язується із народовладдям, із широкою участю трудящих в управлінні суспільними справами. Наприклад, в ідеальній державі, яка була описана Т. Мором у книзі «Утопія», усі посадові особи обираються народом, діють в інтересах народу та звітують перед ним. На чолі Міста Сонця – ідеальної республіки, що була сконструйована Т. Кампанелою у його однойменній книзі, стоїть колегія вчених, а головний правитель – наймудріший та всезнаючий первосвященик Сонце має всі необхідні для управління знання та знайомий з усіма видами практичної діяльності. Т. Кампанела одним з перших висунув ідею щодо можливості

наукового управління суспільством. І Т. Мор, і Т. Кампанела пропагували ідеї соціальної рівності, братерства, взаємодопомоги, які, на їх думку, можливі тільки в умовах суспільної власності.

Утопічний соціалізм Сен-Симона, Фур'є та Оуена відрізнявся від ранніх утопічних ідей тим, що критикував існуючий буржуазний лад і стверджував, що у майбутньому політичне правління людьми має перетворитися у розпорядження речами та керівництво процесами виробництва. Великі соціалісти-утопісти висунули цілий ряд важливих ідей: про закономірності та протиріччя суспільного та історичного прогресу, про працю, як першу життєву потребу людини та необхідність трудового виховання. Соціалісти-утопісти вважали, що майбутня держава втратить насильницький характер, а головний зміст влади становитиме організація виробництва та споживання, розвиток науки й культури.

Законним спадкоємцем та продовжувачем революційно-демократичних і соціалістичних традицій західноєвропейської соціально-політичної думки Нового часу стало вчення **К. Маркса** (1818 – 1883 рр.) – марксизм.

Марксизм – не просте продовження попередніх соціально-політичних ідей. Він являє собою спробу дати відповіді на нові питання, які поставив хід історії у першій половині XIX ст. Найважливішим з них було питання про шляхи утвердження ідеалу вільної особистості, який був проголошений ще епохою Просвітництва.

Марксистська політична концепція містила такі основні положення: держава існувала не завжди, її виникнення пояснюється поступовим розподілом праці, появою додаткового продукту та привласненням засобів виробництва, що привело до появи соціально антагоністичних класів. Держава стала знаряддям панівного класу, що використовується для пригноблення інших класів. К. Маркс та Ф. Енгельс з класових позицій підходили до сутності політичної влади, визначаючи її так: «політична влада у власному розумінні слова – це організоване насильство одного класу для придушення іншого» (К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч. 2-е изд., т. 4, с. 477).

Для утримання влади держава використовує армію, поліцію, бюрократію. Непримиренність антагоністичних класів неминусь

че призводить до класової боротьби. Русійна сила революційного процесу – пригноблені народні маси, в XIX ст. – пролетаріат. Виборюючи свободу для себе, він тим самим добивається свободи для всього суспільства. Революційне насильство неминуче, воно є необхідною умовою переходу до нового суспільного ладу. Для здійснення революційного насильства щодо буржуазії пролетаріат встановлює свою диктатуру – диктатуру пролетаріату. Вона потрібна на перехідному етапі (від капіталізму до соціалізму). Після зникнення антагоністичних класів держава відіме і встановиться самоврядування народу.

Отже, головним у марксистському аналізі політики як суспільного явища виступає положення про класову боротьбу як боротьбу політичну, спрямовану на завоювання та утримання влади. Раніше буржуазні мислителі та соціалісти-утопісти також знали про існування класової боротьби, але вони не розглядали боротьбу класів як рушійну силу історії.

Марксистська теорія мала і має прихильників в усіх країнах світу, які неодноразово намагались втілити її в життя. Керуючись цією теорією, російські більшовики захопили владу в 1917 році, утримували її протягом багатьох десятиріч, нав'язували свій «досвід» іншим країнам. Проте крах тоталітарного режиму в СРСР в 90-х роках XX ст. потягнув за собою кризу марксизму.

Таким чином, у творах західноєвропейських мислителів епохи Відродження та Нового Часу закладені засади та розроблені найважливіші положення політичної науки.

2.4. Історія розвитку політичної думки в Україні

Політичні ідеї та теорії, які створювалися видатними політичними діячами, мислителями України, тісно пов'язані з її історією, віддзеркалюють політичні процеси та їх тенденції. Політична думка в Україні формувалась як на вітчизняному досвіді, так і на використанні здобутків західноєвропейських дослідників. Тому історія політичної думки в Україні відображає реальну боротьбу різних суспільних сил, зіткнення різноманітних культурних впливів.

Намагання прогресивної української спільноти усвідомити, глибоко проникнути в сутність проблем колективного існування й національного утворення стає головним завданням української політичної думки. Дослідження соціально-політичної думки починається з того часу, коли вона знаходить своє відображення в писемній літературі. Це був період Київської Русі – першого державного утворення на території сучасної України.

Виникнення Київської Русі – однієї з наймогутніших держав світу в період раннього середньовіччя – явище великого історичного значення. Воно сприяло об'єднанню східних слов'ян у єдиний державний організм, подоланню залишків старого, родового устрою слов'янських племен, утвердженню нового, прогресивнішого на той час економічного ладу, що значно прискорило економічний і культурний розвиток Давньослов'янської держави.

Величезне значення для зміцнення феодального ладу, посилення давньоруської держави та княжої влади мало прийняття у 988 р. Християнства. Воно зіграло важливу роль у політичному об'єднанні східних слов'ян усіх удільних князівств навколо Києва. Християнство залучило давньослов'янську державу до політичного та культурного життя європейських народів, сприяло розвитку писемності та освіти.

Разом з християнським вченням у Київську Русь почали проникати нові політичні ідеї й поняття, за допомогою яких усвідомлювались актуальні питання суспільного життя. Предметом політичних міркувань були такі проблеми, як походження держави, правомірність панування правлячої династії, шляхи укріплення княжої влади.

До пам'яток літератури Київської Русі, в яких відображена актуальна для того часу політична проблематика, відносяться «Слово про закон і благодать київського митрополита Іларіона» (1049 р.), «Ізборник Святослава» (1073 – 1076 рр.), літопис «Повість временних літ» (1113 р.), «Повчання князя Володимира Мономаха своїм дітям» (1121 р.), «Руська правда» (XI ст.), поема «Слово о полку Ігоревім» (1187 р.), «Моленіє Данііла Заточника» (1229 р.) та ін. Головні ідеї цих творів: рівноп-

равність руського народу з іншими європейськими народами; єдність руської землі; захист підлеглих від порушень законів всередині країни; необхідність суспільного примирення, загальної згоди, «братолюбства» тощо.

У системі політичних поглядів важливе місце відводиться представницьким органам влади. В Київській Русі функціонували князівська дума, боярська дума, феодальні з'їзди, собори. На князівську владу помітно впливало віче. Воно було верховним органом влади міст і земель, вирішувало питання війни і миру, фінансів, обговорювало закони. Таким чином, існування віче, незважаючи на авторитет і суспільну вагу князя, обмежувало князівську владу, робило його інститутом, що оберігав інтереси суспільства, свідчило про елементи демократизму політичної влади.

Найвищого розквіту Давньослов'янська держава досягла в XI ст. за часів князювання Ярослава Мудрого, але після його смерті почалося дроблення держави, і у другій половині XII ст. вона розпалася на окремі князівства і землі. В цей час на території Русі розпочинається формування трьох окремих народностей: на північному сході – російської, яка одержала назву Велика Русь, на південному заході – української, яка одержала назву Мала Русь, або Україна (назва «Україна» зустрічається у писемних джерелах з 1187 р.), на заході формувалась білоруська народність з назвою Біла Русь. Найбільша заслуга великого князя київського перед нащадками, за що вони й прозвали його Мудрим, – це законотворча діяльність як автора Короткої редакції «Руської правди», або «Правди Ярослава», збірника норм права, за яким нормувалося життя тогочасного суспільства.

Київська держава, поклавши початок державотворенню і поширивши ідеї державності, дала стимул для формування нових політичних і культурних центрів. Галицька земля стала удільним князівством наприкінці IX ст., а після занепаду Київської Русі продовжувала і розвивала її державницькі та духовні традиції протягом 150 років. Князь Роман Мстиславович створив єдине Галицько-Волинське князівство, піклувався про єднання і авторитет своїх земель, підтримував дружні стосунки з Візантією. Його син Данило Галицький продовжував

батьківські зусилля з консолідації руських земель. Але саме тоді на Сході Європи з'явилась нова руйнівна сила, яка змітала все на своєму шляху, – монгольські орди.

У XIII – XVI ст. українські землі були роз'єднані і грабувалися – спочатку татаро-монгольською навалою, а потім Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією, турками, кримськими татарами. Кінець XVI ст. ознаменувався в Україні зростанням селянсько-козацьких повстань проти іноземних феодалів-поневолювачів та українських поміщиків. Намагаючись збити хвилю народного протесту проти соціального та національного гніту, верхівка українських і білоруських феодалів пішла на змову з правлячими колами Польщі й Ватиканом, уклавши унію православної церкви в межах Речі Посполитої з папським престолом (Брестська церковна унія, 1596 р.). Водночас на захист православних активно виступили **К. Острозький** (1526 – 1608 рр.), **Г. Балабан** (1530 – 1607 рр.), **М. Копистенський** (кінець XVI – поч. XVII ст.) та інші політичні й церковні діячі, які надали дихання особливому жанру політичної ідеології – полемічній літературі.

Одним з найяскравіших представників цього напрямку літературно-політичної творчості став **І. Вишенський** (1550 – 1620 рр.). Він закликав до боротьби з тиранією, пропагував природну рівність людей, колективізм; бачив головне призначення влади (яка належить Богові, а не царям) у ствердженні законності та справедливості. Українські полемісти виступали з ідеями гуманізму і демократії, критикували феодально-кріпосницьку дійсність, всі форми гноблення, засуджували деспотичне управління, Ватикан і католицьке папство.

Збагачували богословську політичну думку XVI – XVII ст. численні православні братства і братські школи, які до того ж дали практичні зразки організації громад на засадах рівності, свободи і братерства. Згодом з них постали колегії, академії, тобто центри розвитку національної культури, освіти і науки.

До цього періоду відноситься видатна пам'ятка української культури XVI ст. «Пересопницьке Євангеліє», на якому присягають на вірність українському народу сучасні президенти України.

Великий внесок у розвиток політичної думки в Україні XVII – XVIII ст. зробили вчені Києво-Могилянської Академії. Вже у трактатах **П. Могили** (1597 – 1647 рр.) – засновника Академії – є підходи до концепції власної української державності, незалежності від Польщі та від Росії. В питаннях політичного устрою П. Могила дотримувався ідей про ідеального монарха, «філософа на троні», який сприяє просвіті, турбується про добробут громадян, поліпшує закони і має добрі відносини з сусідніми державами. Закон і право П. Могила підносив вище за будь-яку земну владу, і царську, і церковну, кажучи, що вона є не лише дар Божий, а й сам Бог, котрий його дав.

Філософ, письменник, церковний і громадський діяч, один з ректорів Академії **Феофан Прокопович** (1681 – 1736 рр.), був знайомий з працями тогочасних європейських філософів і першим почав пропагувати в академії філософію Декарта, Локка, Бекона, Спінози, Гоббса, які закликали йти до досягнення істини шляхом знань. Враховуючи погляди західноєвропейських мислителів на проблеми держави і права, ґрунтуючись на теорії природного права і суспільного договору, Ф. Прокопович створив теорію державного абсолютизму, згідно з якою просвічений монарх є верховним носієм державної влади і спрямовує свою діяльність на загальну користь. Це сприяло утвердженню пріоритету світського начала, науки, що спиралась на авторитет сильної і просвіченої державної влади заради «всенародної користі».

До середини XVII ст. влада в країні належала польському королю, а потім російському царю. Боротьба українського народу проти соціального гноблення, колонізації та окатоличення виллалась у хвилю повстань і призвела до утворення Запорізької Січі, яку історики називають християнсько-демократичною республікою з чіткою структурою громадських інститутів і військовою організацією на чолі з гетьманом.

Українське національне відродження продовжувалось у XVIII ст. Особливе місце в духовному житті того періоду належить таким просвітителям, як **Г. Сковорода** (1722 – 1794 рр.), **Я. Козельський** (1729 – 1795 рр.), **В. Каразін** (1773 – 1842 рр.) та ін.

Український просвітитель, гуманіст Г. Сковорода викладав свої соціально-політичні погляди у філософських творах, перекладах, численних поезіях, особливо у збірнику «Сад Божественних пісень». Центральною у творчості Сковороди є проблема людини, її природа, щастя, самопізнання, рівність і свобода. Свою головну мету він вбачав у тому, щоб розбудити народ, допомогти йому усвідомити себе як активну творчу силу в суспільстві. Г. Сковорода мріяв про справедливе суспільство, шлях до якого, на його думку, через освіту і моральне вдосконалення людини. Свій соціальний ідеал бачив у суспільстві, формою правління якого буде республіка, заснована на справедливості, рівності, дружбі, де кожна людина зможе трудитися і приносити користь собі і суспільству. Таким чином, уявлення про майбутні форми суспільного устрою, хоча й теологічні за формою, за своїм змістом були демократичними й патріотичними, оскільки в рівному володінні всіх членів суспільства всіма благами Г. Сковорода вбачав основу суспільства, у праці – суспільний добробут, у республіці – найрозсудливіший політичний устрій, у поширенні освіти серед народу – умову його духовного розвитку.

До демократичного напрямку суспільно-політичної думки належав філософ і просвітитель Я. Козельський. Він одним з перших відійшов від ідеї «просвіченого абсолютизму», теоретично обґрунтував право пригнічених на революційний опір. Ідеал Козельського – суспільство рівних трудівників, у якому кожна людина має рівне з усіма іншими людьми право на власність.

Неодноразово піддавався репресіям з боку царського уряду відомий вчений і громадський діяч, засновник Харківського університету В. Каразін, особливо за ліберально-демократичні проекти перебудови державного управління, створення на базі імперії конституційної монархії, за заклики до скасування кріпацтва, ідею формування української територіальної економіки тощо.

Розпад феодально-кріпосницької системи, який почався ще в попередні роки, перейшов у першій чверті ХІХ ст. у тривалу кризу, що загострювалася з кожним десятиріччям. Після придушення повстання декабристів у країні (1825 р.) була встанов-

лена жорстка військово-поліцейська диктатура. Невдоволення зростаючим соціальним гнітом охоплювало дедалі ширші маси населення. Зростаючий селянський антифеодальний рух дав поштовх подальшому розвитку політичної думки серед передової інтелігенції.

У грудні 1845 – січні 1846 рр. у Києві утворилася таємна політична організація Кирило-Мефодіївське товариство. Засновниками його були **М. Гулак** (1822 – 1899 рр.), **М. Костомаров** (1817 – 1885 рр.), **П. Куліш** (1819 – 1897 рр.), **В. Белозерський** (1825 – 1899 рр.) та ін. Політична програма товариства викладена в «Книгах буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» тощо. Своїм завданням члени товариства вважали: ліквідацію самодержавства, скасування станів і кріпацтва; визволення та об'єднання слов'ян у федеративну республіку з парламентським ладом, з наданням кожному народові автономії; запровадження загальної освіти народів тощо. Вища законодавча влада передавалася двопалатному парламенту, виконавча – президенту. Реалізацію своєї програми товариство планувало виключно мирним шляхом – здійсненням реформ. Своєю активною пропагандою ідей слов'янської єдності та прагненням до створення демократичної федерації кирило-мефодіївці сприяли утвердженню патріотичної та інтернаціональної свідомості народів.

Кирило-Мефодіївському товариству симпатизував **Тарас Шевченко** (1814 – 1861 рр.) – геніальний поет, непримиренний ворог самодержавства, захисник прав і свободи народу. Він закликав народ до активної революційної боротьби, мріяв про утвердження рівності і політичної свободи, громадського самоврядування і справедливої законності. Його ідеалом було встановлення демократичної республіки.

Національне гноблення України з боку російського царизму, напівколоніальне її становище у складі Російської імперії зумовили особливості українського національного руху. Осередками його стали громади, що виникали у великих містах України. В них об'єднувалися кращі сили української інтелігенції. Громади відіграли вирішальну роль в подальшій еволюції украї-

нської соціально-політичної думки у напрямку лібералізму. Серед головних ідей українського лібералізму можна назвати такі: існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи; головною цінністю у суспільстві є людина незалежно від статусу; в системі політико-економічних категорій центральною є приватна власність; визнання верховенства права в суспільному житті; пріоритет загальнолюдських цінностей над соціально-класовими чи національними; децентралізація держави та місцеве самоврядування; популяризація етичних засад політичної діяльності.

Провідним ідеологом київської громади був публіцист, історик, філософ, літературознавець, громадський діяч **М.П. Драгоманов** (1841 – 1895 рр.). Його соціально-політична концепція складалася із соціалістичних ідей рівності й справедливості та буржуазно-демократичних ідей конституційного права, широкого місцевого самоврядування, необхідністю політичної боротьби. Проголосивши політичну свободу як кінцеву мету, М. Драгоманов розробив програму конституційно-правової перебудови в Росії. Він пропагував демократично організовану політичну систему суспільства, в якій інтереси держави не вступали б у протиріччя з інтересами народу та інтересами особистості. Пропонувалося замінити самодержавство парламентською владою. Найвищим законодавчим органом у державі має бути Земський Собор, членів якого обирають усі громадяни. Його ідеалом була федеративна республіка, яка побудована на принципах децентралізації. Розширення прав областей, повітів, громад – це і є, на його думку, демократична централізація. М. Драгоманов був прибічником обласної, а не національної автономії, проте, він вважав, що шляхом введення федеративного устрою та обласної автономії можна демократично вирішити національне питання в Росії, в тому числі й українське.

У програмі М. Драгоманова висувалися вимоги демократичних свобод: верховенство закону, незалежний суд, амністія політичних в'язнів, право громадян об'єднуватися у спілки тощо. На його думку, складні соціально-політичні проблеми може вирішити не стихійний бунт, а широкий народний рух.

Не заперечуючи певної ролі революції в історичному прогресі суспільства, М. Драгоманов припускав, що досягнення соціалістичного ідеалу можливе еволюційним шляхом реформ, за допомогою пропаганди та освіти.

Таким чином, суть концепції, розробленої М. Драгомановим, полягала в забезпеченні національних інтересів України через конституційно-правову реорганізацію Росії, надання твердих гарантій конституційних прав громадян, права самоврядування для окремих регіонів і національностей та забезпечення вільного розвитку української культури. Він послідовно виступав проти будь-якої тиранії та диктатури, незважаючи на те, якого вона походження – монархічно-бюрократичного чи революційного, оскільки вони обидві засновані на унітарно-демократичних структурах влади та несумісні з правами людини та свободою народу. М. Драгоманов рішуче засуджував ідеї українського націоналізму, державного сепаратизму. Він вважав, що політична і національна автономія можлива і без національно-державного відокремлення від Росії.

Послідовником гуманістичних ідей М. Драгоманова був український вчений, теоретик права, політичний мислитель **Б. Кістяківський** (1868 – 1920 рр.). Він вважав, що державний догматизм може призвести до поліцейської держави. Впродовж свого життя Б. Кістяківський дотримувався морального погляду на конституційність державного ладу на засадах індивідуальних свобод та соціальної справедливості. Він сподівався, що демократичний рух, об'єднаючи всі верстви суспільства, а також нації, набере реальної сили, яка подолає автократію та стане підвалиною для уряду, обраного на демократичних засадах. Внесок Б. Кістяківського в розробку політичної теорії характеризується тим, що він сформулював основні ідеї і принципи вчення про правову державу. За його визначенням, держава – це об'єднання багатьох людей, що підкорюються правовим законам. Важливою ознакою держави є верховенство закону.

Прогресивна політична думка в Україні 80-90-х рр. XIX ст. активно шукала передову теорію, намагалася об'єднати боротьбу за соціально-економічне й політичне звільнення з-під тиску

австрійської монархії та російського політичного режиму. Демократи **С. Подолинський** (1850 – 1891 рр.), **О. Терлецький** (1850 – 1902 рр.), **М. Павлик** (1853 – 1915 рр.), **І. Франко** (1856 – 1916 рр.), **Л. Українка** (1871 – 1913 рр.) своїм політичним ідеалом вважали соціалістичну республіку. Тому національне та соціальне визволення українського народу вони пов'язували з революцією, яка призведе до становлення суспільства без експлуатації та суспільної нерівності усіх народів Росії.

Період кінця XIX – початку XX ст. відзначається різноманітністю течій і напрямів у розвитку політичної думки. Плідні політичні ідеї та наукові розробки того часу втілені у творчій спадщині вчених та політичних діячів як Східної України, що входила до складу Російської імперії, так і західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської імперії.

Основними напрямками в розвитку української політичної думки цього часу були народницький, консервативний і національно-державний. Названі напрямки хоча й є загально прийнятними, але вони до певної міри умовні.

Представниками народницького напрямку були **М. Грушевський** (1866 – 1934 рр.), **Р. Лашенко** (1878 – 1929 рр.) та **С. Шелухін** (1864 – 1939 рр.). Вони дослідили історію українського народу як окремої культурно-етнічної спільності, ідею можливих федерацій його з іншими народами, питання демократичних традицій в Україні.

Історик, громадський і державний діяч **М. Грушевський**, перу якого належить близько двох тисяч праць з історії, соціології, літератури, етнографії, увійшов у вітчизняну історію як її великий літописець, автор фундаментальної «Історії України-Русі». Створена ним цілісна концепція українського історичного процесу увібрала в себе кращі здобутки сучасної йому світової української науки, була осяяна високою свідомістю і тому стала стрижневою ідеєю українського відродження. М. Грушевський вважав, що вся історія українського народу – це розбуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою національної загибелі. На такому історичному ґрунті з'являються ідеали українського народу: свободи, рівності та «народний

ідеал справедливості» або автономії. Сутність автономії М. Грушевський визначає як «право жити за своїми законами».

У його статті «Якої автономії і федерації хоче Україна?» визначені такі умови автономії для України: створення «української території», яка повинна самостійно розв'язувати всі питання економічного, політичного і культурного розвитку; створення власної армії, свого законодавства, суду, адміністрації. Тільки в деяких справах, спільних з Російською федерацією, Україна зобов'язується виконувати постанови спільного уряду, в якому братимуть участь представники України у пропорційній кількості щодо її населення і населення всієї Росії. Федерацію М. Грушевський розуміє як союзню державу, яка має суверенітет.

В середині 1917 р. після лютневої буржуазно-демократичної революції М. Грушевський повертається до Києва й очолює Центральну Раду. Із розвитком політичних подій його погляди трансформуються. Він, особливо після прийняття IV Універсалу, виступає за незалежність України, її повний державний суверенітет, за встановлення справедливого демократичного ладу. На його думку, влада у державі має належати особам, обраним народом на демократичних засадах, працювати для народу, спиратися на волю його більшості. Пізніше у «Споминах», аналізуючи події в Україні, М. Грушевський підкреслював небезпеку двох течій, які з'явилися у політичному житті: крайнього українського націоналізму («Україна для українців») та близької до неї течії самостійності («самостійна Україна»).

Український консервативний напрямок був представлений професорами **В. Липинським** (1882 – 1931 рр.), **С. Томашівським** (1875 – 1930 рр.), **В. Кучабським** (1895 – 1945 рр.). Головний його зміст – збереження традиційних форм державного управління і життєдіяльності суспільства, визнання провідної ролі держави у суспільно-політичному житті та ролі політичної еліти у державотворчому процесі.

У своїх працях В. Липинський сформулював політичну доктрину української монархічної державності: 1) політичним іде-

алом для України є спадкова монархія на чолі з гетьманом, в якому втілюється українська національна ідея; 2) республіканський парламент, демократія є непридатними для України; 3) найбільш придатним політичним режимом для України є класократія, що являє собою режим влади, який реалізується активною меншістю – аристократією (найкращі представники від купецьких, робітничих, селянських, учительських та ін. рад). В. Липинський двічі за життя змінював свої погляди, один раз у бік демократії (перед першою світовою війною), вдруге, – до конституційної монархії (наприкінці життя). Незмінною, творчою, консолідуючою у концепції В. Липинського є думка: «...ніхто не збудує державу, коли самі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути».

Національно-державницький напрямок в українській політичній думці представлений ідеями **С. Дністрянського** (1870 – 1935 рр.), **С. Рудницького** (1877 – 1937 рр.), **В. Старосольського** (1878 – 1942 рр.), **О. Ейхельмана** (1854 – 1943 рр.). Базовими для цього напряму були такі засади: обґрунтування права українського народу на автономію і державну незалежність, ідея демократичного політичного режиму і республіканської форми правління.

Український правознавець, політолог і політичний діяч **С. Дністрянський** у праці «Україна й мірова конференція» (1919 р.) не лише глибоко обґрунтував право України на самостійну державу, а й гостро засудив більшовицький режим, який «хоче на розвалинах особистої свободи та рівності замість справжньої демократії запровадити владу одного класу». У 1920 р. він підготував для ЗУНР (Західно – української народної республіки) проект її конституції, яка мала стати основним законом Республіки. В основу проекту було покладено принцип свободи, в тому числі й політичної. Основою держави мала бути приватна власність. Найвищим органом влади передбачалась Народна рада (парламент), обрана на чотири роки загальнонародними виборами. Загальнонародними виборами передбачалось і обрання президента, який мав бути виконавцем народної волі громадян. Найвищою виконавчою владою в дер-

жаві мала бути рада держави (міністерства). Проект забезпечував рівні права усім національностям і присутність їх представників в усіх органах. Отже, С. Дністрянський, згідно з розробленою ним конституцією, уявляв собі майбутню українську державу як народну республіку, влада в якій належить народові та обраним ним органам і поділяється на законодавчу, виконавчу і судову.

На початку ХХ ст. в Україні посилюється суспільно-політичний рух. Виникають політичні партії та рухи, які об'єднували різні прошарки суспільства. Багато політичних партій і рухів ставили за мету побудову суверенної держави України. Погляди прогресивної інтелігенції та політичних діячів різнилися у підходах до вирішення соціально-економічних і політичних проблем. В Україні почали формуватися різні ідейно-політичні течії. Серед них найбільш впливовими були: націоналістична, соціалістична і комуністична.

Український націоналізм, як ідейно-теоретична течія у революційному русі, розвивався поряд з соціалістичним рухом. У 1900 р. у м. Харкові було створено першу національну партію в Україні – Революційну українську партію (РУП), до якої входили вільні громади восьми міст. Засновниками партії були: **Д. Антонович, М. Русов, Н. Порш, С. Петлюра, В. Винниченко**. Це була національна революційно-демократична організація, яка ставила за мету створення шляхом революції самостійної демократичної держави як автономної частини демократичної Росії і побудову в ній соціалістичного суспільства, на зразок західних соціал-демократій. Національна ідея в ідеології партії була переважаючою. Це знайшло відбиття в програмному документі партії – «Самостійна Україна». Автором цього документу був харківський адвокат М. Міхновський (1873 – 1924 рр.).

Теоретиком українського націоналізму був український публіцист і громадський діяч **Д. Донцов** (1883 – 1973 рр.). Свої ідеї щодо української нації та її держави він виклав у творах «Історія розвитку української державної ідеї» (1917 р.), «Підстави нашої політики» (1921 р.), «Націоналізм» (1926 р.) та ін. Свою творчість він почав із заперечення традиційного українського націоналіз-

му ХІХ ст., назвавши його за федералістичні, автономістичні мрії хуторянством. Основна проблема для Д. Донцова – як перетворити поневолену націю у націю господарів, володарів своєї країни. Критично оцінюючи невдачі національної революції та національно-визвольного руху, він звернув особливу увагу на проблему формування національної політичної еліти. Поняття політичної волі, волі до влади, займає центральне місце в концепції Д. Донцова. Спираючись на ідеї Макіавеллі, він вважав, що прояви політичної волі – самолюбство, ненависть, любов, прагнення. Саме вони є головною рушійною силою в житті людини і народу. Експансія і фанатизм в ім'я зміцнення нації, на думку Д. Донцова, є моральним. Він відкидав ідею самовизначення всіх націй, які живуть в Україні, відкидав ідею федерації, а за найкраще для України вважав авторитарну систему влади. Політична система майбутньої держави мала засновуватися на владі однієї націоналістичної партії на чолі з вождем.

Видатним представником соціалістичного світогляду в українській політичній думці був письменник і політичний діяч, член та заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату уряду України, Голова Директорії **В. Винниченко** (1880 – 1951 рр.). Значний політичний інтерес становлять його твори «Відродження нації» (1920 р.) та «Заповіт борцям за визволення» (1949 р.). Він вважав, що відродження української нації можливе лише у поєднанні соціального і національного визволення українського народу, у встановленні режиму національної української влади. Надаючи перевагу соціальній політиці, він водночас критикував націоналістів, які вважали національне визволення метою революції, нехтуючи вирішенням соціальних проблем. В. Винниченко був прибічником ідеї створення української національної держави, але спочатку схилився до того, щоб Україна набула статусу культурно-національної автономії у складі Російської федеративної республіки, і лише згодом, в еміграції, дійшов висновку про необхідність утворення самостійної української державності. Що ж до організації політичної влади у майбутній державі, то В. Винниченко був категоричним: «цілко-

вите радикальне знищення будь-якого національного і політичного поневолення, самостійність України і Демократія».

Комуністичні погляди в українській політичній думці уособлювали ідеологи комуністичної партії. У 20-х рр. ХХ ст. була розроблена концепція коренізації (українізації), яка передбачала підготовку висунення на керівні посади кадрів корінної національності, організацію сітки шкіл різних ступенів, закладів культури, видання газет, книг мовою корінних національностей. Але вона була припинена сталінським керівництвом вже на початку 30-х рр. ХХ ст. Сталінізм покрав край різноманітності течій у розвитку політичної думки. У країні пригнічувалась нестандартна, творча думка, а роль єдиного генератора соціально-політичних ідей привласнив собі Й.В. Сталін (1878 – 1953 рр.). Він висунув ряд політичних постулатів, наприклад, про загострення класової боротьби у процесі розбудови соціалізму, про перехід до комунізму в окремо взятій країні, про зосередження влади в руках виконавчого апарату держави.

Україна, як і інші республіки СРСР, не отримала державної незалежності, знаходилась під владою московського центру. Тільки після другої світової війни Україна повернула собі національну цілісність.

Післясталінський період до середини 80-х рр. ХХ ст. був відзначений політичним доктринерством, ідеологічним догматизмом, невмінням та небажанням радянських керівників враховувати вітчизняний та іноземний досвід політичної культури. Але в країні і в цей період зберігалось тверезе критичне мислення, яке уособлював дисидентський рух.

Після 1991 р., коли Україна стала незалежною, й дотепер аналізом соціально-економічної та політичної ситуації займаються українські фахівці усіх напрямків суспільствознавства, політичні лідери і діячі. Національна школа політології активно розвивається. На розвиток політології в Україні впливають процеси, які відбуваються нині у суспільстві: переглядаються концепції минулого, збагачуються сучасним досвідом, створюється теоретична база для виникнення нових напрямів політичної науки. В умовах сьогодення, спираючись на здобутки світо-

вої та національної політичної думки, українські політологи зосереджують увагу на розвитку фундаментальних положень політології: ролі політики і політичного життя; політичної влади, її ознак і функцій; політичної системи та політичних інститутів; політичних партій і громадських організацій; політичних конфліктів та стабільності суспільства. Сучасні політологи розробляють програми створення знання як ключового ресурсу, який цивілізовано збагачує соціально-політичні відносини.

2.5. Основні напрямки розвитку політичної думки у ХХ столітті

На початку ХХ ст. у світі виникла нова політична реальність, яка характеризувалася змінами у механізмах і способах організації політичного процесу. Вона пов'язана з розвитком індустріального суспільства, оформленням і діяльністю масових політичних партій, які борються за владу і вплив на виборців; розвитком нових засобів масової інформації та комунікації, здатних значною мірою впливати на громадську свідомість людей; потребою перебудови традиційних відносин панування/підпорядкування у суспільстві.

ХХ ст. багате на політичні події. Революції, світові війни та їх наслідки, утвердження тоталітарних режимів, демократизація громадського життя, господарське взаємопроникнення розвинених держав, зростаюче фінансове переплетіння і політична взаємодія, що розвивається, призвели до появи нових політологічних концепцій. Існуючі класичні політичні теорії стають все більш неефективними. Новий час вимагав по новому подивитися на державу і політику, перейти від аналізу формальної структури влади до досліджень її реальної організації, виявити її приховані структури, мотиви і підвалини. Фундамент нової реалістичної політичної науки було закладено у концептуальних побудовах Г. Москі (1858 – 1941 рр.), В. Парето (1848 – 1923 рр.), М. Вебера (1864 – 1920 рр.), Р. Міхельса (1876 – 1936 рр.), які значною мірою визначили загальний напрямок подальших досліджень сфери політики у ХХ ст.

Італійський соціолог і політолог **Г. Моска** увійшов в історію політичної науки як фундатор теорії еліт. Автор низки творів, зокрема «Теорія урядів і парламентська система», «Сучасні конституції», «Основи політичної науки», «Історія політичних доктрин» та ін., Г. Моска став автором ідеї нового політичного класу. Цей новий клас, на його думку, є правлячим, він бере на себе управління суспільством, монополізує владу, а тому користується у суспільстві певними привілеями. Функціонування демократії, вважає Г. Моска, є неможливим без координації та організації її з боку правлячого класу. За умов парламентаризму цей процес відділення керуючої меншості відбувається з допомогою механізму виборів до політичних установ. Тобто демократія в чистому вигляді (як правління народу), на його думку, взагалі є міфом, який не має нічого спільного з реальною політичною дійсністю.

Італійський соціолог, економіст, політичний мислитель **В. Парето** в своїй основній праці «Трактат загальної соціології» сформулював власну соціологічну систему, яка розглядала суспільство, взяте в цілому, як певну систему, що перебуває у стані постійно порушеної та відновлюваної рівноваги. Процес коливання системи (вихід з рівноваги й повернення до неї) утворює соціальний цикл, хід якого визначає «циркуляція еліт». В. Парето визначив еліту як клас, що складається з людей найбільш продуктивних і здібних у галузі своєї діяльності. На його думку, у суспільстві можна виділити еліту, яка прямо або опосередковано бере участь у керівництві («правляча еліта»), а також ту, що не бере в ньому участі, а діє в художній, науковій або виробничих сферах («неправляча еліта» або «скеровуюча еліта»). Суть суспільних процесів полягає в постійному переході від низів до еліти і з еліти до низів. Кожна еліта має свій стиль панування. Інстинкт комбінацій зумовлює використання переконань, компромісів (тип еліти – «лиси»). Інстинкт постійних агрегатів передбачає авторитарний стиль панування, насильство (тип еліти – «леви»). Неспроможні до управління суспільством еліти поступаються іншим елітам, ті, в свою чергу, наступним. Отже, процес циркуляції еліт відбиває глибокі суспільні процеси, коли правлячі еліти не в змозі вирішувати

політичні, соціально-економічні проблеми, що виникають у ході суспільного розвитку.

Таким чином, італійські вчені Г. Моска і В. Парето були впевнені, що політична стабільність неможлива без оновлення правлячої меншості, а тому консервація еліти є початком застою і виродження.

Наукові праці німецького філософа політики, соціолога, історика **Макса Вебера** значною мірою вплинули на формування сучасної парадигми політичної науки. Він перший з європейських учених усвідомив фундаментальність феномена влади та вторинність державно-правових інституцій, відмовився від суто юридичного уявлення про владу. М. Вебер аналізує систему і соціальні функції політичної влади, сутність політики. Політику він вбачає як прагнення участі у владі або здійснення впливу на поділ влади чи то між державами, чи всередині держави, чи між групами людей, які вона в собі містить. Держава, за М. Вебером, є відношенням панування людей над людьми, що спирається на легітимне (суспільно визнане) насильство як засіб. Поняття «легітимність» у його розумінні означає сукупність цінностей і правил, які дають можливість досягнення згоди у владних структурах. Згідно з підставами, що виправдовують панування, учений виділяє три типи легітимного панування.

Перший тип – традиційне панування, яке ґрунтується на переконливості у святості традицій, законності репрезентованих ними органів, на пануванні авторитету володаря. Другий тип – раціонально-легальне панування – досягається шляхом дотримання законності, розумних правил і норм. Для забезпечення такого типу панування необхідний професійний апарат (раціональна бюрократія). Третій тип – харизматичне панування, яке передбачає безумовну та ірраціональну віру в надприродні якості лідера, в його особливий дар і довіру до встановленого ним порядку. Структура панування подана так: панівна меншість – еліта; апарат управління – функціонери; підпорядковані пануванню маси.

М. Вебер переглянув ідеї класичної демократії. Він запропонував теорію плебісцитарної демократії, згідно з якою харизма-

тичний лідер, вибраний плебісцитарним шляхом (пряме голосування всього народу), має доповнити недостатню легітимізуючу силу парламентарної демократії. Демократична система, на його думку, може бути легітимізованою через комбінацію кількох систем відносин панування/підпорядкування: професійний апарат управління (формально-раціональний засіб реалізації влади); плебісцитарний вождь (який визначає політичний курс і його підтримують маси); парламент (критично-контрольна інстанція традиційного типу). М. Вебер аналізував і форми демократії без вождя, метою яких має стати зведення до мінімуму панування людини над людиною завдяки створенню системи раціонального представництва інтересів, механізму колегіальності та поділу влади.

Отже, теоретична спадщина М. Вебера (поняття типів панування, раціональної бюрократії, плебісцитарної демократії, харизматичного лідерства) стали парадигмальними основами сучасних політологічних студій, а його праці лишаються теоретико-методологічною домінантою політології ХХ – ХХІ ст.

Німецький соціолог і політичний мислитель **Р. Міхельс** (1876 – 1936 рр.) у своєму головному творі «До соціології партійності в сучасній демократії» на прикладі німецької соціал-демократії досліджував «олігархічні тенденції у груповому житті». Він поєднав і довів до логічного завершення ідеї, накреслені теорією еліт Г. Моски і В. Парето та теорією типів панування М. Вебера. Він дійшов висновку про утопічний характер демократії як народовладдя й стверджував, що сама структура кожного організованого суспільства викликає необхідність в еліті. Партійна демократія готує вибори, формулює програми та управляє фінансами. Для виконання цих функцій, зазначав Р. Міхельс, необхідно мати спеціальну освіту, професійну підготовку. Це призводило до відкидання демократії та встановлення влади еліти, вождів або політичної олігархії. Еліту Р. Міхельс кваліфікує як касту, а масу – як «демократичну декорацію». На його думку, природа організації така, що вона наділяє владою і привілеями лідерів, водночас, даючи їм можливість не бути контрольованими й відповідальними перед членами організації. За

будь-якої демократії головні рішення приймає переважно олігархія. Але гарантом демократії може бути суперництво олігархій. Таким чином, Р. Міхельс відзначав, що тяжіння до олігархії, коли правляча меншість намагається зберегти владу і посилити свої позиції, є історичною необхідністю, «залізним законом» історії, від якого нездатні були ухилитися навіть найбільш демократичні держави та найбільш прогресивні політичні партії.

З 20 – 30-х рр. ХХ ст., коли американська «чикагська школа» політичної науки проголосила актуальність вивчення людської поведінки в інституціях, групах, політичному процесі в цілому, біхевіористська парадигма політичних досліджень стала методологічною орієнтацією політичної науки. Політологи-біхевіористи головну увагу приділили вивченню мотивів, що визначали суб'єктивне ставлення людей до політики, віддавали перевагу емпіричним методам дослідження, конкретним методам збирання, опрацювання та узагальнення первинної інформації. Відповідно до цього проводилися емпіричні дослідження з політичної поведінки в інститутах законодавчої, виконавчої та судової влади, дослідження політичних партій, виборів, добору кадрів, політичного лідерства тощо.

У другій половині ХХ ст. емпіричні дослідження влади і політичної поведінки доповнилися розробкою в рамках біхевіоризму загальних теоретико-методологічних проблем за допомогою системного та структурно-функціонального аналізу. Серед них: теорія «політичної системи» Д. Істона, Г. Алмонда та теорія «політичної культури» Г. Алмонда, С. Верби та ін.

Нові тенденції політичного життя ХХ ст. аналізував американський теоретик **Артур Фішер Бентлі** (1870 – 1957 рр.). Він започаткував теорію зацікавлених груп у праці «Процес керівництва. Вивчення громадських рухів» (1908 р.) й обґрунтував реальну роль політичних партій, політичного лідерства у політичному процесі, їхній вплив на діяльність державних інститутів.

Теорія А. Бентлі виходить з того, що діяльність людей визначається їхніми інтересами. Вона структурується за напрямками через різні «зацікавлені групи». Люди відстоюють власні інтереси в певних спільнотах, котрі перетворюють індивідуальні інтереси в

загальні, групові. Отже, група – це масова діяльність людей у межах реалізації інтересу. Це постійно-мінливий процес, при якому відбувається тиск громадських сил (інтересів) на уряд (владу) з метою змусити його підкоритися їхній волі. У цьому процесі сильні групи домінують і примушують підкорятися собі слабші; а державне управління, таким чином, включає до своїх функцій адаптацію, врегулювання конфліктів та досягнення рівноваги між протидіючими групами. Стабільність самих державних інститутів зумовлює стабільність політичного управління, залежить від їхньої здатності знаходити прийнятні компроміси для розв'язання групових конфліктів й виступати їх арбітром. Отже, аналізуючи політичний процес крізь призму спільних інтересів різних груп, А. Бентлі накреслює контур інтерпретації теорії плюралістичної демократії, що стала популярною у дослідженнях політологів ХХ ст.

Концепції плюралістичної демократії у своїй основі мають твердження, що в умовах соціально-політичної стратифікації суспільства й вільного волевиявлення народу політична влада та прийняття державних рішень стають результатом вільної гри інтересів, конкуренції різних соціальних груп. Політична влада розподіляється між певними суб'єктами влади, відбувається її «дифузія», що є виразом плюралізму групових інтересів. Роль держави полягає в нормуванні умов вільного доступу до влади різних груп, дотримання визначених правил «політичної гри».

Австрійський економіст **Йозеф Шумпетер** (1883 – 1950 рр.) у праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» найчіткіше сформулював основні принципи теорії плюралістичної демократії. Він вважає, що оскільки у сучасному суспільстві є неможливою участь громадян у політичному процесі, то на перший план у змістовному трактуванні демократії виходить проблема способу визначення осіб, які реалізовуватимуть політичні рішення. Політика у демократичному суспільстві – це свого роду політичний ринок, в якому кожен політик пропонує на продаж свій «товар», а виборець вільний зробити свій вибір як споживач. Таким чином, демократія, як вважає Й. Шумпетер, є не способом керівництва (більшості чи ще когось), а способом визначення, хто керуватиме та з якою метою.

У рамках теорії демократії склалися сучасні теорії правової держави і громадянського суспільства.

На початку ХХ ст. із становленням індустріального суспільства з'явилася потреба у фахівцях не лише з інженерною освітою для промислового виробництва, а й у професіоналах-управлінцях у сфері політики, соціального життя суспільства. Це стало об'єктивною основою, сприятливим ґрунтом для формування технократичних політичних концепцій про участь інженерно-технічних фахівців у владних процесах.

Виникнення **концепції технократії** (від грец. *technikos* і *kratos* – влада ремесла, майстерності, вміння) пов'язується з іменем американського професора Т. Веблена (1857 – 1929 рр.) Згідно з Т. Вебленом, головна мета існуючого суспільства – «нагромадження багатства», досягнення надприбутків. Такий підхід приводить до конфліктних ситуацій між інтересами виробництва та інтересами капіталістів, протиставлення⁰ проходить по лінії «індустрії» і «бізнесу». У таких умовах влада все більше концентрується в руках управляючих (менеджерів), радників, експертів тощо. Виникає нова соціально-політична група – технократія. Влада технократів виходить не тільки з інтересів суспільства, а з досягнень науки в інтересах суспільства. Інженерно-технічна інтелігенція, яка управляє виробництвом, повинна взяти політичну владу в свої руки і управляти політичними процесами.

Ця концепція має багато послідовників – Г. Саймона (науково-кероване суспільство), Д. Белла (постіндустріальне суспільство), Б. Беквіта (експертократія), З. Бжезінського (технотронне суспільство), О. Тоффлера (надіндустріальне або інформаційне суспільство) та ін.

У ХХ ст. актуалізується футурологія – галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій про майбутнє людства, перспективи розвитку різних соціально-політичних процесів. Американський політолог-футуролог **О. Тоффлер**, проаналізувавши американське та західноєвропейське суспільства, прийшов до висновку, що вони трансформувалися в «надіндустріальні», «інформаційні». Головною суперечністю таких

суспільств стають конфлікти між науковими знаннями, компетенцією та незнанням, неусвідомленням сучасних політичних процесів. У трилогії «Футуршок», «Третя хвиля», «Зміщення влади» він простежує ті якісні зміни, що відбуваються у пост-індустріальних суспільствах у сфері політичної свідомості та культури. Він одним з перших детально проаналізував соціально-політичні аспекти нового інформаційного суспільства, вказав, що контроль над знаннями дає сьогодні можливість контролювати політичну владу. Зростання темпів науково-технічної революції, що приводить до прискорення соціально-політичних змін, породжує у людей шок від майбутнього. На думку О. Тоффлера, вся історія людства включає три основні періоди, або хвилі. Перша соціально-політична хвиля триває від початку розвитку суспільства до 1650 – 1750 рр., визначається низьким розвитком науки і техніки, нерозвиненістю соціальних стосунків, замкнутістю політичного життя. Друга хвиля – індустріальна цивілізація – виникає під впливом промислових революцій XVII – XVIII ст. Характерними ознаками цієї хвилі є стандартизація, спеціалізація, синхронізація та концентрація виробництва і політичної влади. З середини 50-х рр. XX ст. розпочинається період третьої хвилі – надіндустріальної цивілізації. Цей період супроводжується динамічним розвитком соціально-політичних структур, збільшенням ролі та впливу науки, процесами урбанізації світу. Пріоритет у соціальному устрої мають знання, вони стають символічною формулою капіталу, який є невичерпним, доступним великій кількості людей, а тому головною формою власності тут є інформація, отримувана в результаті пізнання. Кардинальної зміни зазнає сама природа влади, яка може бути лише вищої якості. Це влада знання, яке підпорядкувало собі силу й багатство, стало визначальним чинником влади.

Згідно з поглядами О. Тоффлера, у розвинених країнах відбувається криза індустріального суспільства, причина якої криється у консервативній природі людей. Їх біологічна сутність не може пристосуватися до зростаючих темпів соціально-політичних змін, тому їх захисною реакцією є страх перед майбутнім.

Цей страх проявляється у переоцінці цінностей, про що свідчить широке розповсюдження у суспільстві наркоманії, песимізму, містицизму, апатії, сумування за минулим. Все це і є футуришок. Державний капіталізм не може подолати існуючі недоліки, тому потрібно радикально його реформувати шляхом всебічної демократії та практичного втілення свобод окремих особистостей.

Потреби суспільного життя, реалії сучасної дійсності другої половини ХХ ст. потребували свого теоретичного осмислення. Суспільно-політична думка цього часу розвивалась в умовах ліберально-консервативного консенсусу (неолібералізму). Ідеологія неолібералізму проголошувала принципи свободи, пріоритет індивіда, ліквідацію різних форм державного примусу, парламентаризм тощо. Видатними теоретиками неолібералізму є Ф.А. Хайєк, Р. Дарендорф та ін.

Фрідріх Август фон Хайєк (1899 – 1988 рр.) – політичний філософ, Лауреат Нобелівської премії в галузі економіки у працях «Дорога до рабства», «Згубна самовпевненість» та ін. здійснив ґрунтовний аналіз соціалістичного суспільства. Він критикує соціально-політичні та економічні цінності тоталітарних суспільств і пропонує повернутися до відомих цінностей ліберальної демократії – обмеження урядової влади, невтручання держави в економічне життя, самоврядування, скорочення до мінімуму державного планування, що обмежує свободу й приводить до диктатури. Відкрите суспільство, на його думку, – це не демократія більшості, яка може перетворитися у деспотію, а свобода, індивідуалізм, що має певні рамки – «дисципліну свободи», яка захищає людину від свавілля держави. Особливо учений наголошував на тому, що вільне суспільство діє в умовах закону, який однаково застосовується до всіх суб'єктів політичної діяльності, в тому числі і до уряду.

Німецький соціолог і політичний діяч **Ральф Дарендорф** у творі «Клас та класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» проаналізував сучасне суспільство з позиції теорії конфліктів. На його думку, у кожному об'єднанні завжди вирізняються дві основні групи – правлячих і підлеглих, між ними точиться постійна боротьба. Правляча група зацікавлена у збе-

реженні, а підлегла – у перерозподілі влади або авторитету. Розвиток зазначеної суперечності становить сутність будь-якого суспільно-політичного конфлікту. Учений вважає, що у суспільстві існують групи, які поки що не усвідомлюють сутність власних інтересів («квазігрупи»). Їх «латентні» інтереси (від лат. *latens* – прихований або невиявлений) перетворюються у «маніфестні» (ті, що відкрито виявляються) лише тоді, коли вони висловлені через ідеологію. Лише ідеологія дає змогу прихильникам «квазігрупи» сприйняти інтереси власної групи та оцінити інтереси протилежної, це перетворює їх у прихильників «конфліктних груп». Результатом конкуренції або зіткнення цих груп є перерозподіл авторитету і влади. Внаслідок цього конфлікт є джерелом суспільно-політичних змін. У свою чергу, наголошує Р. Дарендорф, перерозподіл авторитету і влади закладає підвалини для нових конфліктів, що безперервно повторюються.

У ХХ ст. склалася **теорія тоталітаризму**, який став феноменом цього століття. Значне місце ідеї тоталітаризму займають у працях Х. Аренд, К. Фрідріха, З. Бжезінського, Р. Арона, Ф.А. Хайєка, А. Безансона, К. Пошера та ін.

Англійський політичний мислитель і соціальний філософ австрійського походження **Карл Поппер** (1902 – 1994 рр.) у своїй відомій праці «Відкрите суспільство та його вороги» проаналізував реальне протистояння «відкритого» (демократичного) та «закритого» (тоталітарного) суспільства середини ХХ ст. Він визначає «закрите» суспільство як таке, в якому держава бере на себе функції регулювання практично всього життя громадян, жорстко встановлює норми поведінки людини. У «відкритому» суспільстві навпаки – люди мають змогу проявляти свою особистість, відстоювати індивідуальну позицію. Цьому суспільству притаманні вибір та свідоме прийняття рішень кожним громадянином. Свобода особи, вважає К. Поппер, взаємопов'язана з рівнем свободи суспільства. Головна політична проблема полягає не в тому, хто перебуває при владі, а в тому, як організувати через політичні інститути ефективний контроль за владою. Це можливо лише за демократії. Тільки

демократія, доводить учений, забезпечує можливість встановлення контролю за діями посадових осіб, дозволяє змінювати правителів без застосування сили, створює можливість добиватися реформ без застосування насильства, навіть всупереч волі правителів.

Отже, підбиваючи підсумки розгляду політологічних концепцій ХХ ст. (далеко не всіх), слід зауважити, що вони характеризуються плюралізмом різноманітних течій, напрямків, шкіл, політичних теорій. Кожна змістовна політологічна концепція у сьогоdnішньому світі має право на своє існування, оскільки відображає положення соціально-економічних і політико-правових відносин у суспільствах. Різноманітні політологічні концепції стають основою політичних платформ і дій партій та громадських рухів, перетворюючись у загально визнані орієнтири політичних кіл суспільства.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть міфологічної концепції політики?
2. Назвіть основні політичні ідеї стародавніх філософів Конфуція, Платона, Аристотеля.
3. В чому полягають відмінності політичних ідей стародавнього світу і середньовіччя?
4. Що нового вніс у вчення про політику Н. Макіавеллі?
5. Назвіть основні політичні концепції філософів Нового часу.
6. У чому сутність проектів ідеального суспільства утопістів-соціалістів?
7. У чому полягає суть ідей про державу та право І. Канта та Г.Ф. Гегеля?
8. У чому суть основних політичних ідей марксизму?
9. Яку роль відіграли братства у розвитку політичних ідей в Україні?
10. Що ви знаєте про ліберально-демократичний рух в Україні у ХІХ ст.?
12. Що ви знаєте про революційно-демократичний рух в Україні у ХІХ – ХХ ст.?
13. У чому полягає суть теорії політичних еліт Г. Моски та В. Парето?
14. Розкрийте основні положення теорії про легітимне панування М. Вебера.

Рекомендована література

1. Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. / Ред. Семигин Г.Ю. – М., 1997.
2. Аристотель. Политика. Кн.3, 4. // Соч.: В 4 т. – Т.4. – М., 1984. – С. 455-471, 488-497, 501-513.
3. Гегель Г. Философия права. / Пер. с нем. / – Ред. и сост. Д.А.Керимов и В.С. Нерсесянц. – М., 1990. – С. 227-228, 265-285, 308-357.
4. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Пер. с англ. – Соч.: В 2 т. – Т. 2. – М., 1991. – С. 129-150, 163-173, 250-275.
5. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997, – С. 9-30.
6. История политических и правовых учений: Древний мир. Р. II, гл. 3, Р. III, гл. 1, 2, – М., 1985.
7. История политических и правовых учений: Средние века и Возрождение. Р. I, IV, V. – М., 1986.
8. Локк Дж. Два трактата о правлении // Соч.: В 3 т. – Т. 3. – М., 1988. – С. 310-319, 334-356, 378-404.
9. Макиавелли Николло. Государь. – М., 1996. – 638 с.
10. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Кн. 2, 3, 11 // Избр. соч. – М., 1955. – С. 169-186, 188-300.
11. Платон. Государство // Собр. соч.: В 4 т. – Т. 3. – М., 1994. – С. 188-220, 232-244, 328-359.
12. Политология: Учеб. Пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 34-56, 57-75, 79-109, 114-164, 165-204.
13. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. – С. 21-86.
14. Потульницький В.А. Нариси з української політології. (1819 – 1991 рр.). Навчальний посібник. – К., 1997. – 320 с.
15. Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – 400 с.
16. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Трактаты. – М., 1969. – С. 151-152, 160-165, 167-174, 191-208, 217-232.
17. Пошпер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 1. – К., 1994. – 444 с.
18. Тоффлер Э. Третья волна. – М., 1999. – 487 с.
19. Шаров І. 100 видатних імен України. – К., 1999. – 496 с.

3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА ЯК СУСПІЛЬНІ ЯВИЩА

3.1. Зміст, походження та функції політики

Політика і влада – найважливіші складові суспільного життя. Виявлення їх сутності дозволяє розібратися у складних проблемах сучасності та визначити свою позицію щодо них. Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив політики. В умовах демократичного переходу її ефективність постає важливим чинником стабільності нашого суспільства. Саме її регулюючий вплив на суспільні процеси повинен сприяти подоланню кризових явищ. Кожен з нас має усвідомити для себе значення політики, політичної участі, сутність політичних відносин, влади та політичного життя, виявити для себе механізми їх функціонування. Від вирішення цієї проблеми, нашим суспільством залежить просування його шляхом демократії.

Термін «політика» походить від давньогрецького слова «polis», що означає місто-держава (в античній Греції). З назвою «поліс» пов'язаний і інший термін *politeia*, що дослівно означає «брати участь у політичному житті». Один з перших творів, присвячених вивченню політики – трактат Аристотеля «Політика» – у перекладі має назву «те, що відноситься до держави». Отже, термін «політика» означав «державне життя», «державний устрій». За Аристотелем, політика входить до родового визначення людини. Він, визначаючи сутність людини, називав її політичною твариною. Інший давньогрецький філософ Платон під політикою розумів мистецтво, здатність жити разом за умов полісу, шляхом дотримання певного комплексу правил соціального співжиття. Таким чином, починаючи з давніх часів, політика – це знання і вміння досягати розподілу функцій громадян, зберігати їх спілкування і цілісність спільноти.

Складовою частиною політики є влада. Відповідно під політикою розуміють діяльність та відносини щодо здійснення влади в суспільстві. Так, німецький політолог М. Вебер зазначав,

що політика – це прагнення влади, її завоювання і утримання в різних великих суспільних колективах. За Д. Істоном, політика постає як реалізований владою розподіл цінностей (матеріальних і духовних). Слід зазначити, що до кінця XIX ст. політика пов'язувалась традиційно і переважно із державною владою, напрямками її діяльності та формами устрою. Отже, особливу увагу привертав інституційний аспект розуміння політики. Інша позиція формується в XX ст. Вона репрезентує політику як владу не лише державну, а й пов'язану з недержавними структурами, в яких також зосереджується влада (партії, групи тиску, ЗМІ тощо). Значно доповнює цю позицію підхід, сформований у другій половині XX ст. на підґрунті політичного біхевіоризму. У цих межах політика асоціюється з областю діяльності політичної людини, її інтересами, поведінкою.

Ще одну домінанту у визначенні політики становить виявлення її соціального змісту. У зв'язку з цим виокремлюють два напрямки. Перший напрямок розглядає політику як об'єднання людей для досягнення загального добробуту, а також формування й висловлення загального інтересу. Це сфера компромісу, консенсусу. Отже, вона визначається як спосіб соціальної інтеграції і спілкування (комунікації). Другий – абсолютизує конфліктний зміст політики. Відповідно політику розглядають як забезпечення панування одних груп або суб'єктів над іншими, як вираз боротьби за владу. Конкретним втіленням цього підходу є диктатура одного з класів, або відстоювання дихотомії «друг-ворог» (за К. Шмідтом), «наші-чужі». Політика, за цією домінантою є формою реалізації тих або інших етичних цілей, які в кінцевому підсумку є виявом боротьби за владу (морально-духовну, соціально-культурну тощо). Зрозуміло, що в цьому плані розмаїття підходів може бути дуже широке – наприклад, зростання блага та управління згідно з принципами справедливості; здійснення раціонального мислення; встановлення соціального балансу сил та підтримка цілісності суспільства; здійснення загальної волі.

Політика також може розглядатися як нормотворчість, тобто діяльність, спрямована на збереження або трансформацію

суспільних відносин, на закріплення у суспільстві загальнообов'язкової моделі поведінки, що є втіленням суспільної згоди. Політика, як бачимо, пов'язана з управлінням. Процес прийняття рішень у політиці має творчий характер, в ньому наявні елементи ризику, адже результати не завжди можна передбачити. Тому політику ще визначають як «мистецтво можливого». Безумовно, всі ці концептуальні складові необхідно враховувати під час аналізу такого феномену, як політика. Це дасть змогу уникнути однобічного підходу до цього складного явища.

На ранніх етапах розвитку суспільства, коли люди були об'єднані кровнородинними зв'язками, необхідності в політиці не було. Це не означало, що у середині родів та племен не було владних відносин: обиралися старійшини, ради старійшин, але загалом не було різкого протиставлення інтересів. Механізми самоорганізації в отриманні та розподілі продуктів, догми релігії, традиції природним чином регулювали як процес задоволення потреб, так і підтримку цілісності соціуму. Однак, з прогресом матеріального виробництва, ускладнення суспільства, зростання його багатомірності постає проблема врегулювання суперечливих інтересів та збереження його цілісності. Племена об'єднуються у більш великі спільності – народності, йде внутрішня диференціація суспільства за соціальними, етнічними, релігійними та іншими ознаками. Ускладнення соціальної структури веде до виникнення різноманітних конфліктів, для розв'язання яких потрібна специфічна політична організація суспільства – держава та відповідний державний апарат. Виникає держава, яка за рахунок використання засобів примусу забезпечує необхідні загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для всіх верств населення. Це якісно новий рівень регулювання міжгрупових відносин, розповсюджених на значній території. Формується особливий прошарок людей, що здійснює владу і управління (апарат управління). Тобто складається чітка ієрархія підпорядкування, суспільні функції розмежовуються на керування та підкорення.

Приналежність до державної влади, як ми бачимо, впливає на можливості задоволення соціальними групами своїх запитів

і потреб. Необхідність вступати в опосередковані державою відносини з іншими групами та з самими центрами влади передбачало в свою чергу відбір владнозначущих інтересів та оформлення групових зазіхань. Це сприяло виникненню нових соціальних асоціацій, а також приводило до зростання кількості людей, які спеціально займалися управлінням. Отже, політику можна визначити як систему відносин між людьми, що виникають з приводу організації та використання державної влади у суспільстві.

Політичний характер суспільних відносин вимагає усвідомлення своїх інтересів як групою в цілому (на рівні політичних програм, цілей, ідеологій), так і кожним її представником окремо. Людина повинна усвідомлювати свою приналежність до даної групи. Політичне усвідомлення інтересів включає співвідношення їх із запитамі інших груп і визначення засобів та ступеня державного втручання у процес суспільної взаємодії. Коли спільнота не може усвідомити свої політично значущі інтереси, вона стає заручницею власної еліти, або об'єктом маніпулювання з боку інших груп. Таким чином, політичні усвідомлення інтересів необхідні для формування політичної волі, спрямованої на ефективну участь в політичному процесі.

Підсумовуючи, можна визначити політику як область переважно цілеспрямованих відносин між групами з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації їх суспільно значущих запитів і потреб.

Визначимо тепер основні функції політики:

- ◆ відбиття владно значущих інтересів соціальних груп суспільства. Завдяки політиці люди отримують додаткові можливості задовольняти свої потреби та інтереси;
- ◆ політика раціоналізує суперечності, що виникають, сприяє вирішенню конфліктів;
- ◆ управління, налагодження суспільної взаємодії (важливий засіб цього – можливість використання примусу щодо членів суспільства);
- ◆ політика передбачає інтеграцію суспільства, забезпечує гармонію приватних і суспільних інтересів. Через це зав-

дяки політиці підтримується цілісність суспільства, стабільність та суспільний порядок;

- ◆ політика є середовищем соціалізації особистості. Людина входить до політики, засвоює та виробляє своє ставлення до суспільної взаємодії з приводу використання державної влади;
- ◆ у процесі політики людина засвоює загальноприйняті уявлення;
- ◆ крім усього, політика, використовуючи методи політичного регулювання, може утворювати нові форми соціальної організації життя. Інакше кажучи, забезпечує інноваційність суспільного розвитку. Можливості політики розширюються завдяки взаємодії з іншими сферами суспільного життя.

3.2. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя

Політика зазнає впливу економіки, моралі, права, художньої культури тощо. Але ж і вона впливає на ці та інші сфери.

Тривалий час політика сприймалась як всезагальна універсальна форма людської активності. Розуміння певної автономії політики дало змогу більш чітко співвіднести політику з іншими сферами життя.

Це співвідношення різні мислителі оцінювали доволі неоднозначно. Деякі бачили її як першорядну сферу людської діяльності (Моска); інші, навпаки, розчиняли її в різних видах діяльності, заперечували можливість її автономізації (Фрейд); деякі розглядали її як залежну від економіки (Маркс), права (Гоббс), моралі (Аристотель) чи релігії (теологічна парадигма); інші – визначали її як відносно автономну рівноправну з іншими сферами суспільного життя.

Існують дві крайні точки зору: одна з них детермінує політичні процеси неполітичними факторами, інша гіперболізує самодетермінованість політики, доводить її непідвладність впливу інших сфер життя. Здається, що більш об'єктивним є підхід, за яким політика та інші сфери взаємодіють, взаємозалежать як

відносно самостійні системи регулювання соціальних процесів. Можлива перевага тих чи інших регуляторів обумовлюється різними причинами (історична ситуація, менталітет та ін.).

В умовах стабільних демократій зв'язок політики з іншими сферами має стійкий динамічний характер. Простежується тенденція до зниження ролі методів політичного регулювання, посилення впливу моральних, релігійних норм, методів самоорганізації в суспільстві.

Перехідний стан політичного режиму, який часто супроводжується кризою, сприяє посиленню впливу факторів політичного характеру, підвищує значення політичної волі та рівня інституціоналізації політичних відносин. Особливо це виявляється в логіці дії авторитарного режиму, для якого політика – засіб пріоритетного впливу на посилення регульованості соціальних процесів.

Щодо тоталітарного режиму, то в ньому політична сваволя досягає неосяжних розмірів. Політичні методи за суттю підмінюють та девальвують чинники іншого порядку. Навіть економічна доцільність поступається місцем ідеологічним міркуванням. Політика набуває гіпертрофованого значення, вона проникає навіть у особисте життя громадян. Приміром, у класичному вигляді тоталітаризм був втілений у СРСР та фашистській Німеччині, сучасний тоталітаризм можна бачити у КНДР, КНР, на Кубі.

Тепер розглянемо конкретну взаємодію політики з деякими сферами людської життєдіяльності.

Економіка має значний детермінуючий вплив на формування політичної влади. Зокрема, девелопментський підхід (з англ. – «розвиток») визначає, що слабко розвинута економіка потребує централізації влади, що у свою чергу посилює авторитарні тенденції. Високий рівень економічного розвитку є важливим фактором встановлення та збереження стабільної демократії. Зазвичай демократичні країни є економічно розвиненими.

Зарубіжні дослідники використовують таке поняття, як індекс комплексного розвитку, в якому економічні показники посідають важливе місце. Залежно від їх розвитку прогнозується перспектива встановлення стабільної демократії в тій чи іншій країні, що переживає етап модернізації.

Такий дослідник, як Б. Рассет, синтезував показники соціально-економічного та політичного характеру та виділив п'ять типів держав, які відповідають п'яти типам соціально-економічного розвитку суспільства. Традиційні, примітивні суспільства; традиційні цивілізації; перехідні суспільства; суспільства промислових революцій; суспільства високого масового споживання.

Зв'язок політики та економіки необхідно розглядати діалектично. Політика також має регулюючі можливості щодо економіки, адже є формою владно-державного примусу. У разі необхідності вплив її набуває особливого значення. Сьогодні як ліберальні ідеологи заходу, так і консервативні відмовляються від різко негативного ставлення до державного регулювання економіки. Вони визнають необхідність застосування цих важелів.

У сучасній Україні, як і в інших державах, що проводять посттоталітарні трансформації, питання посилення регулювання соціальних процесів є найбільш актуальним. Політичний аналіз потрібен для проведення ефективних економічних перетворень: встановлення конкурентного середовища, утвердження ринкових відносин, розвитку підприємництва. Заходи політичного характеру необхідні й для подолання негативних наслідків попередньої системи та подолання кризових явищ перехідного періоду.

Однак успіх демократичних перетворень залежатиме від збереження динамічного балансу між чинниками політичного та економічного характеру. Наприклад, не менш значущим виявляється розвиток вільної економічної діяльності, утвердження господарської ініціативи та широкий розвиток підприємництва.

Економіка та політика взаємодіють опосередковано через соціальні відносини. Тому характер їх взаємодії багато в чому залежить від змісту інтересів соціальних груп, що складають те чи інше суспільство.

Правова, юридична сфера закріплює в законодавстві основні принципи політичного панування. Воно постає своєрідним індикатором дозрілості політики, держави, визначає межі припустимої політичної поведінки суб'єктів політичної діяльності. Особливо це стосується правлячих кіл. За умови тоталітарного

режиму право слугувало політиці, ніяк не регламентувало правове, владне свавілля. Абсолютна влада розбещує абсолютно.

Дослідження проблеми співвідношення політики і моралі бере свій початок ще у давні часи. В цілому в історії філософської та політичної думки можна визначити три основні підходи.

Перший підхід (Макіавеллі, Моска, Міхельс, Бентам) відкидає будь-яке серйозне значення моралі для політики.

Другий підхід (Платон, Аристотель, Фромм), навпаки, розчиняв політичні підходи в морально-етичних оцінках. Висловлювалась точка зору, що етичні орієнтири є найсуттєвішими в людській життєдіяльності (однаково в усіх сферах, не відокремлюючи політику).

Третій підхід (А. Швейцер, М. Ганді) відстоював думку узгодження політики з мораллю. З цього погляду, мораль є важливим чинником оцінки політичної діяльності взагалі.

У політиці процес формування та реалізації інтересів первинно пов'язаний з моральним вибором людини. Уявлення про справедливість, характер відносин з державою, про межі свободи та рівність впливають на політичні настанови й поведінку. У відносинах з державою (державною владою) людина керується вимогами користі та моральності. Мораль розміщує політичні питання у площині взаємовідносин «добра» та «зла». Індивідуальний вибір більшою мірою залежить від морального апробування, тоді як професійні аспекти управлінської діяльності еліт містять мінімальний рівень моральної рефлексії.

Зрозуміло, що моральність політики відносна, тим більше, що моральна оцінка політичних засобів, що застосовуються, залежить від конкретної ситуації. Наприклад, держава може ефективно використовувати своє монопольне право на використання сили тільки тоді, коли має легітимність. Інакше кажучи, коли моральні почуття народу збігаються з нормами офіційної владної моралі.

У відносинах моралі та політики також необхідний баланс: неприпустимий як гіперморалізм, що призводить до містифікації політичних уявлень, які є шляхом до соціальних катастроф, так і нехтування соціальними принципами, що характерно для всіх відомих історії диктаторських режимів.

Якщо політика не цурається моральних вимог, їй притаманне прагнення досягти цілей за рахунок меншої соціальної ціни, зберегти мир та громадянську згоду.

Індивідуальний, груповий та загальнонародський рівні політичної свідомості мають отримувати інтегральну формулу. Перевага одного з них негативна за своїм впливом, оскільки порушує динамічний баланс між політикою та мораллю, реальним та ідеальним. Для збереження цього балансу необхідно посилювати ті настанови, що об'єднують суспільство, а не призводять до його розпаду. Стабільність суспільства передбачає одним з важливих чинників мораль як джерело політичного розвитку та політику – як засіб укріплення універсальних норм і цінностей моралі.

3.3. Поняття та структура влади, її легітимність

Як вже було зазначено, сутнісну детермінанту політики становить влада. Розглянемо детальніше цей феномен.

Сучасна політологія, як правило, виходить з розуміння влади, яке запропонував М. Вебер. Влада постає як здатність окремої людини або групи людей стверджувати у сфері соціальних відносин, не дивлячись на опір, власну волю. Влада проявляється повсюди: в родині, у виробничих колективах, в армії, у державі загалом. В останньому випадку ми маємо справу з верховною політичною владою.

Сутність влади полягає у відносинах управління, владарювання і підкорення. Однак існують різні тлумачення влади. Телеологічний підхід розглядає владу з позиції досягнення цілей, результативності діяльності соціальних суб'єктів. За ним, влада може бути визначена як реалізація накреслених цілей. Наприклад, з двох суб'єктів владою володіє той, хто досягає найвищих накреслених результатів.

Біхевіористське трактування розглядає владу як особливий тип поведінки, коли одні люди командують, а інші – підкоряються. Цей підхід індивідуалізує розуміння влади, зводячи його до взаємодії реальних особистостей. Особлива увага приділяєть-

ся суб'єктивній мотивації влади. Людиною керує бажання до влади, прагнення її. Вона сприймається як засіб збагачення, престижу, безпеки, добробуту. Політична влада складається із зіткнень волі до влади як балансу, рівноваги політичних сил.

До **біхевіористського** трактування близький і психологічний підхід. Загальне в ньому те, що влада має джерелом індивідуальну поведінку. Необхідно виявляти психологічні засади волі до влади. Цей підхід можна прослідкувати в межах психоаналізу. Влада виникає як взаємодія волі до влади одних та готовності до підкорення, «добровільного рабства» – з боку інших. У психіці людини є структури (за З.Фрейдом), які роблять її схильною до прийняття рабства заради особистої захищеності та заспокоєності через любов до правителя.

Системне трактування влади протилежне попередньому. Влада, згідно з ним, – це похідна не від індивідуальних, міжособистісних відносин, а від соціальної системи і виявляється у взаємовідносинах частин та цілого.

Структурно-функціональні інтерпретації розглядають владу як властивість соціальної організації. Людське суспільство базується на доцільності розподілу функцій управління та підпорядкування. Це умова ефективного спільного буття людей. Ієрархія властива суспільству. Отже влада постає як властивість соціальних статусів, ролей, що дають змогу контролювати ресурси влади.

Реляціоністське (від «relation» англ. – відношення) визначення влади синтезне. Влада – це відношення між двома партнерами (агентами), за якого один з них значно впливає на іншого. Інакше кажучи, влада – це взаємодія між суб'єктом і об'єктом, за якої суб'єкт за допомогою певних засобів контролює об'єкт.

Структура влади складається з суб'єкта, об'єкта влади та ресурсів. Суб'єкт втілює активне начало. Відносини влади мають асиметричний характер (влада завжди концентрується на боці суб'єкта, але сутність суб'єкт-об'єктних відносин залежить від типу політичного режиму).

Ресурси влади – це всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта. Ресурси можна класифікувати на утилітарні, примусові, нормативні (за А. Етціоні). Утилітарні – це матеріальні та інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей. Вони можуть використовуватись як для заохочення, так і для покарання. Примусові ресурси – це міра адміністративного покарання. Їх застосовують тоді, коли перші (утилітарні) виявляються не ефективними або вичерпаними. Нормативні – включають ті заходи, які впливають на внутрішній світ людини, на норми поведінки та ціннісні орієнтації (ЗМІ, художня література, різні сфери культури, діюче законодавство, традиції тощо). Цей тип ресурсів впливає саме на свідомість людини, тоді як перші два види – на реальні обставини життєдіяльності людини, а через них – на поведінку.

Можна також проводити класифікацію ресурсів відповідно до сфер життєдіяльності: політичні, економічні, соціальні, політико-силові, культурно-інформаційні.

Економічні ресурси – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва та споживання. Це гроші, засоби виробництва, земля, корисні копалини, продукти харчування тощо.

Соціальні ресурси дають змогу впливати на соціальний статус людини. До них відносяться, наприклад, матеріальний добробут, кар'єра, престиж, освіта, медичне обслуговування, соціальна захищеність.

До культурно-інформаційних ресурсів належать знання та інформація, а також засоби їх отримання та розповсюдження (заклади освіти і науки, ЗМІ, заклади культури). Деякі дослідники вважають, що XXI століття стане століттям панування інформаційних ресурсів влади.

Політико-силові ресурси – це державний апарат фізичного примусу (армія, карні органи тощо).

Важливо зазначити, що і сама людина є специфічним ресурсом влади (демографічні ресурси). Вона створює всі інші ресурси влади. Людина може виступати знаряддям влади як

засіб впливу на інших людей. Тобто людина може виступати і суб'єктом, і об'єктом влади.

Таким чином, ми визначили, що таке влада як феномен суспільного буття. Але сама влада може бути класифікована за такими видами: економічна, соціальна, духовно-інформаційна, примусова, політична.

У чому полягає специфіка політичної влади? Визначимо ряд ознак, що її відрізняють:

- ◆ легальність у використанні сили в межах держави та з боку держави;
- ◆ верховенство, обов'язковість рішень політичної влади над будь-якими іншими;
- ◆ публічність (всезагальність, надособистісна). Політична влада від імені всього суспільства звертається до усіх громадян за допомогою права;
- ◆ моноцентричність (наявність єдиного центру прийняття політичних рішень). Інші види влади поліцентричні;
- ◆ розмаїття ресурсів політичної влади.

Політична влада відрізняється від усіх інших форм суспільної влади своєю суверенністю: загальні закони і порядки поширюють її на всіх громадян; вона виносить остаточне рішення в усіх випадках; самостійно представляє громадянське суспільство у міжнародних справах. Вирішальним засобом застосування влади виступає монополія насильства як внутрішнього (право покарання), так і зовнішнього (право на війну). Для політичної влади мають значення не стільки інтереси окремих осіб чи груп, скільки загальні інтереси всіх громадян суспільства.

Політична влада реалізує свої можливості у формах, протистояти яким не можуть антисоціальні тенденції і антигромадянські дії. Вона спирається на специфічні знаряддя і засоби влади: юридично-судові, адміністративні, карні, військові. Змістом політичної влади має бути прагнення до збереження суспільства, запобігання його від розпаду і створення умов для його розвитку.

У сучасному суспільстві простежується кумулятивний ефект – накопичення влади, що посилюється. Різні види влади мають тенденцію до взаємодії і навіть до зумовлення одна одною.

Для того, щоб виконувати свої функції, влада має бути інституціалізованою, закріплена у формі політичного панування. Це означає структурування в суспільстві відносин владування і підкорення, організаційне оформлення і закріплення розподілу управлінської праці. Зазвичай, з останньою пов'язані, з одного боку, соціальні привілеї, з іншого – виконавча діяльність. Політичне панування виникає, коли влада інституціюється, перетворюється на стійкі відносини. Воно пов'язане з розподілом статусних позицій у суспільстві.

Панування громадянами оцінюється по-різному. Позитивна оцінка прийняття влади населенням, визнання ним її права управляти та згода підкорюватися означає легітимність влади. Така влада характеризується як справедлива та правомірна. Вона має авторитет. Більшість населення впевнена, що існуючий порядок є найкращим з можливих для цього суспільства. Легітимність влади супроводжується наявністю консенсусу щодо основних цілей і цінностей розвитку.

Необхідно розрізнити **легітимність** влади та її **легальність**. Перше поняття носить етичний характер, друге – юридичний та етично-нейтральний. Легальною є влада, яка видає закони та має змогу їх здійснювати, але при цьому вона може бути не легітимною (наприклад, коли населення знаходиться в пасивній або активній опозиції до влади). У цьому випадку легальна влада часто вдається до примусу і насилля як по відношенню до окремих членів суспільства, так і суспільства загалом.

М. Вебер виділяє три типи легітимності влади: традиційну, харизматичну та легальну.

Традиційна влада ґрунтується на переконаності у святості традицій і законності репрезентованих ними органів. Ця влада має дві модифікації:

- ◆ базується на патріархальному пануванні, визначається примітивною згодою з продиктованим владою перебігом суспільних процесів і пріоритетною значущістю при цьому патріарха як володаря;
- ◆ базується на становому пануванні з притаманною йому ієрархією, яка виражається у моральній та май-

новій нерівності станів при повазі до існуючих звичаїв і володаря.

Харизматична влада передбачає безумовну та ірраціональну віру в надприродні якості володаря. Термін «харизма» запозичений з історії християнської церкви, де його використовують для позначення проповідників, котрі мали дар безпосереднього спілкування з божеством і обминали при цьому офіційні релігійні інституції. В політичній практиці під харизмою розуміють виняткові якості керівника.

Легальна влада або раціонально-правова базується на раціонально зрозумілому інтересі. Для цього типу характерна переконаність у законності встановлених порядків. Для забезпечення такого типу панування необхідний професійний апарат. Змістом цієї влади є визнання важливості законів. Люди підкорюються не особистості, а законам, у межах яких обираються і діють представники влади.

3.4. Політичні відносини та політичне життя суспільства

Конкретним проявом політики і влади в суспільстві є політичні відносини та політичне життя. Політичні відносини є різновидом суспільних відносин, але вони визначаються специфічними особливостями. По-перше, вони виникають між великими соціальними спільнотами (державами, націями, партіями) з приводу політичної влади. По-друге, вони висловлюють інтереси і потреби соціальних груп. По-третє, політичні відносини проявляються у боротьбі за владу. По-четверте, вони не статичні, а є проявом об'єктивного і суб'єктивного, стихійного і свідомого в політиці.

Політичні відносини – це зв'язки та взаємодії між членами суспільства стосовно загальних та обов'язкових для всіх інтересів, що реалізуються через державну владу. Політичні відносини охоплюють головні питання суспільного життя: хто володарює та управляє в суспільстві, в чіх інтересах здійснюється влада, як взагалі здійснюється влада та управління.

Політичні відносини складаються між суб'єктами різних рівнів і підсистем політичного життя. Вони можуть бути відносинами на макрорівні (загальнодержавні, загальнопартійні), а також на регіональному та місцевому рівнях. За методами здійснення вони можуть бути насильницькі або не насильницькі. За характером здійснення політичні відносини бувають конфронтаційні, консенсусні, компромісні, елітарні, авторитарні, демократичні тощо. Межі та форми політичних відносин задаються політичними традиціями і культурою, політико-державними інститутами, а також політико-правовими нормами й нормативною системою певного суспільства. До основних форм політичних відносин належать:

- ♦ **політична позиція** – стійка сукупність взаємодій і взаємозв'язків політичних суб'єктів, що формує спосіб їхньої спільної діяльності;
- ♦ **політичний компроміс** – знаходження згоди на основі взаємних поступок між представниками різних, протилежних інтересів, думок, поглядів;
- ♦ **політичний конфлікт** – крайнє загострення суперечностей сторін, пов'язане з протиставленням політичних інтересів, цілей і цінностей;
- ♦ **політична консолідація** – об'єднання суб'єктів політики з метою досягнення загальних цілей на основі спільних принципів взаємовідносин;
- ♦ **політична боротьба** – форма політичних відносин між суб'єктами політики, спрямована на досягнення міцних позицій у системі володарювання, впливу на владу шляхом реалізації своєї політичної волі.

В основі політичних відносин знаходяться **політичні інтереси**. Політика є сферою людської життєдіяльності, де проявляються відмінності соціальних інтересів, де ці інтереси стикаються, протиставляються й узгоджуються. Кожна людина має свої інтереси й потреби, у задоволенні яких і полягає сенс людського життя. За своєю природою політичні інтереси являють собою концентрований вираз соціально-економічних інтересів.

Конкретний зміст політичних інтересів завжди усвідомлений. Він виражає потреби соціальних груп у визначеній політиці та політичних структурах як інструментах її реалізації. Політичні інтереси характеризують сталу орієнтацію та визначений напрям поведінки соціальних груп у сфері політичних відносин. Наприклад, орієнтацію на підтримку державного курсу в галузі внутрішньої та зовнішньої політики або, навпаки, на рішучу невідтримку діяльності уряду, бойкот його рішень тощо.

Політичні інтереси завжди загальні. В своїй основі вони характеризують однакове положення визначених соціальних груп (а не окремих індивідів) у політичному житті, фіксують єдине прагнення людей до того, що ними визнається як благо. Безумовно, загальний політичний інтерес не існує поза групового чи індивідуального інтересів. Він складає джерело мотивації кожної політичної позиції та її активності. Сенс політичної діяльності полягає в узагальненні, узгодженні різноманітних інтересів і прийнятті тих політичних рішень, які були б загальноприйнятими у суспільстві. Проте, в існуючих у тій чи іншій країні політичних відносинах відбиваються тільки інтереси певних соціальних груп, а не інтереси всього народу.

Таким чином, характер політичних відносин відображає домінуючі складові функціонування політичної влади, як то: боротьба політичних інтересів і партій, бажання цих сторін до суспільної злагоди й вирішення загальних проблем, громадянська війна чи громадянський мир, постійне очікування соціального вибуху в будь-якій формі або стабільність і почуття безпеки. Все це є важливими показниками **політичного життя суспільства**.

Термін «політичне життя» був введений у політичну науку американським вченим Д. Лейном у середині 50-х років ХХ століття. Він дозволяє розглянути політику в єдності інституціонального та поведінкового підходів, що виражається в таких ознаках:

- ♦ політика може виступати або як сфера і результат взаємодії соціальних і політичних інститутів, або як дії суб'єктів політичних відносин;

- ◆ політичне життя є сфера дії публічного інтересу й управління, а її головним інструментом виступають влада, авторитет, примус;
- ◆ активний діяльний характер політики дозволяє людям з її допомогою впливати на різні сторони життя: економіку, політику, науку, культуру, мораль;
- ◆ у політичне життя залучені великі маси народу, від яких залежить результативність політичних подій;
- ◆ центр політичного життя – це різноманітні взаємозв'язки між особистістю та державою.

Виникнення політичного життя пов'язане з виникненням у суспільстві різних груп інтересів. Політичне життя – частина суспільного життя з конкретною свідомою, цілеспрямованою політичною діяльністю людей. Як витвір економічного, соціального життя суспільства, політичне життя концентрує, інтегрує в собі всі суспільно значимі потреби та інтереси і виступає своєрідним завершенням суспільного життя. Воно завжди виступає в конкретних історичних формах, зумовлених матеріальними і соціокультурними факторами. Політичне життя включає всіх соціальних суб'єктів з їх потребами та інтересами, їх відношення і діяльність, політичні інститути, норми, свідомість і культуру, політичну владу та інші компоненти.

Політичне життя суспільства – це процес і результат діяльності її соціальних суб'єктів і політичних інститутів. Від інших сфер суспільного життя політичне життя відрізняється тим, що воно прямо або побічно пов'язане з політичною владою, виявляється у політичних зв'язках і відносинах, які дуже різноманітні: від політичного співробітництва, політичної консолідації, політичного компромісу до політичного конфлікту, політичної напруги, політичної боротьби.

На політичне життя впливає багато факторів. По-перше, це природне середовище (територія, ресурси, клімат тощо). По-друге, це економічні відносини, що панують у суспільстві. По-третє, розвиток техніки, та швидкість розповсюдження інформації, індустріальний, постіндустріальний статус країни тощо. По-четверте, це характер етнонаціональних відносин. По-п'яте, релігія. По-

шосте, ідеологія як засіб впливу на людей, управління ними. П'яте, засоби масової інформації, які поставляють інформацію та інтерпретують суспільну думку. По-восьме, політична психологія суспільства, що проявляється в настроях людей, темпераменті народу, його ментальності, характері лідерства тощо.

Політичне життя суспільства багатогранне і різнобарвне. Воно є найбільш динамічною і мінливою сферою суспільного життя. Його динаміка зумовлена динамікою суспільно значимих інтересів, потреб, цінностей, а також прагненням політичних суб'єктів використовувати будь-яку можливість, котру можна використовувати для зміцнення (якщо йдеться про суб'єктів, які перебувають при владі) або послаблення (мова про опозицію) існуючої влади.

Політологи дають певну класифікацію політичного життя за такими ознаками: за обсягом охоплення сфери: внутрішньополітичне і загальнополітичне; за суб'єктами політики – державне, партійне, громадсько-політичне; за діяльністю політичних органів – парламентське, президентське, адміністративне; за рівнем здійснення – на міжнародному, міждержавному, державному рівнях, за місцем проживання тощо; за формами організації – організоване, слабко організоване, стихійне. Отже, політичне життя включає різні ознаки, серед яких головна – політична діяльність людей з їх інтересами і потребами.

Політична діяльність – це управління людськими спільнотами, спрямовлене на вирішення загальних інтересів і цілей. Політична діяльність включає різні форми взаємодії політичних сил: консенсус (згода), компроміс (угода), конфлікт (зіткнення). У широкому розумінні слова політична діяльність постає як реалізація політико-суспільних відносин, як взаємодія різних суб'єктів з приводу завоювання, утримання та використання влади. У вузькому значенні політична діяльність – це методи і засоби виконання владних функцій певними політичними силами і соціальними групами.

Необхідним компонентом політичного життя суспільства є політична участь громадян. **Політична участь** – це залучення в тій чи іншій формі людини або соціальної групи до процесу політико-владних відносин, до прийняття рішень і управління.

Політична участь може бути пряма (безпосередня) або опосередкована (представницька), професійна або непрофесійна, легальна або нелегальна, конструктивна або деконструктивна, стихійна чи усвідомлена, насильницька чи ненасильницька тощо. Політична участь дозволяє виявити конкретну роль громадянина, окремих соціальних груп у політиці.

Мотивами політичної участі можуть бути: підвищений інтерес до політики, спрямований на пізнання суті політичних явищ і подій; прагнення до соціального єднання з рештою громадян; бажання свідомого здобуття для себе певних вигод та задоволення честолюбних намірів. Конкретні форми політичної участі – це вибори, референдуми, участь у діяльності політичних партій, демонстрації, мітинги, збирання підписів тощо. На ступінь політичної участі впливають: політичний режим, соціокультурне середовище, рівень освіти, ступінь доступу до інформації, матеріальні можливості суб'єктів політики тощо.

Таким чином, політичне життя виконує певні функції, має свої особливості. Однією з основних функцій є забезпечення стабільності суспільного розвитку. Це такий стан рівноваги, коли зберігається сталість, відсутність впливу конфліктних ситуацій на якісні зміни у політичному житті. На протилежність політичної стабільності у суспільстві може виникати політична стагнація. Це такий стан політичного життя суспільства, що знаходиться під постійним впливом різного роду соціально-політичних конфліктів, які призводять до розвалу політичної стабільності. Тому у політичному житті важливе місце займає вся сфера управління політичними процесами.

Суттю політичного управління є свідомий цілеспрямований вплив владних структур на суспільство в цілому або на окремі його сфери з метою оптимізації (впорядкування, вдосконалення і розвитку). Основними елементами політичного управління є прийняття рішення, організація його виконання, здійснення контролю, координація і регулювання дії, перевірка виконання та оцінка результатів. Політичні рішення можуть сприяти як узгодженню інтересів суб'єктів політики, їх примиренню, так і загостренню їх, вести до переростання суперечнос-

тей у конфліктну стадію. Важлива роль у функціонуванні політичного життя належить особі, без чого немає соціально-політичної діяльності. Отже, політичному житті суспільства притаманна багатоманітність політичних процесів, у яких розкривається спрямованість політичної діяльності всіх суб'єктів політики.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття «політика»?
2. У чому полягає суть політики як соціальної реальності?
3. Назвіть об'єкти і суб'єкти політики.
4. Що таке політичний інтерес?
5. У чому полягає суть взаємовідношень політики з іншими сферами суспільного життя?
6. Які чинники характеризують політичну стабільність суспільства?
7. Що ви розумієте під поняттям «влада»?
8. Що таке засоби та ресурси влади?
9. Які ви знаєте види влади? Чим відрізняються державна та політична влада?
10. У чому суть розподілу влади?
11. Що таке легітимність та легальність влади?
12. Які існують показники легітимності влади?

Рекомендована література

1. Вебер М. Избранные произведения. / Пер. с нем. – М., 1990. – 808 с.
2. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов. – М., 2002. – С. 94-132.
3. Власть: Очерки современной политической философии Запада / В.В. Мшвениерадзе, И.И. Кравченко, Е.В. Осипова и др. – М., 1989. – 328 с.
4. Вятр Е. Социология политических отношений : Пер. с польск. – М., 1979. – 463 с.
5. Макиавелли Н. Государь: Рождения о первой декаде Тита Ливия: О военном искусстве. – М., 1996. – 638 с.
6. Платон. Государство. Соч. В 3-х т. – Т.3. – Ч.1. – М., 1971. – С.82-455.
7. Политология: Учеб. Пособие для вузов / под ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 206-228, 236-262.

4. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І ДЕРЖАВА ЯК ЇЇ БАЗОВИЙ ІНСТИТУТ

4.1. Політична система: поняття, структура, функції

Політична система – одне з ключових понять у політології. Теорія політичної системи з'явилася у середині минулого століття. Її поява відобразила незадоволеність низки американських учених однобічним інституціональним підходом до дослідження політики, в межах якого політика переважно розглядалась крізь призму інститутів влади. Системний підхід орієнтується не тільки на дослідження всього комплексу політико-владних інститутів, а й розглядає відносини між суб'єктами політики, політичні правові норми, що регулюють ці відносини. Системний підхід також дозволяє дослідити взаємодію політичної системи і навколишнього середовища (суспільство в цілому). У свою чергу, навколишнє середовище складається з безлічі інших систем (економічної, духовно-ідеологічної, екологічної тощо). Завданням політичної системи, як і будь-якої іншої, є збереження стабільності за наявності змін.

Політична система має певні межі, складається з багатьох частин, елементів, які взаємодіють між собою і є єдиним цілим. Відмінною рисою політичної системи є легітимне право карати, примушувати, підпорядковувати. Системний аналіз увійшов до політичної науки завдяки теорії соціальної системи Т. Парсонса, яка зазнала великого впливу ідей системи з біологічної теорії. У політології системний підхід був уперше застосований у середині ХХ ст. американським ученим Д. Істоном. Він же ввів і відповідне поняття політичної системи. Згідно з Д. Істоном, політична система – це взаємодії, за допомогою яких у суспільстві авторитетно розподіляються цінності (матеріальні й духовні) і тим самим запобігаються конфлікти між членами суспільства. Від інших видів соціальних систем її відрізняють дві ключові функції: 1 – розподіл цінностей у суспільстві; 2 – здатність переконувати своїх громадян у необхідності прийня-

4. Політична система і держава як її базовий інститут

ти такий розподіл як обов'язковий. Механізм функціонування політичної системи включає три цикли: вхід, перетворення, вихід. Система є засобами, за допомогою яких імпульси входу трансформуються в імпульси виходу, тобто політична система за Д. Істоном є сукупністю динамічних перетворень, які сприяють формуванню стабільності суспільства (рисунок 4.1).

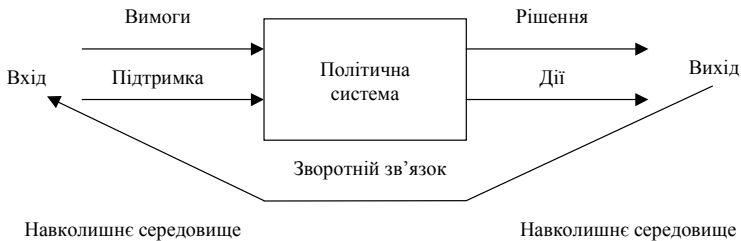

Рис. 1.1 – Модель функціонування політичної системи Д. Істона

Розглянемо головні компоненти моделі політичної системи за Істоном. «Вимоги» – це дії і думки з приводу розподілу цінностей у суспільстві, які впроваджуються суб'єктами влади. Вимоги стосуються розподілу благ і послуг, регулювання поведінки у суспільстві, забезпечення комунікації та інформації. «Підтримка» – це позиції і поведінка груп та індивідів, які сприяють функціонуванню політичної системи. Форми підтримки можуть бути різними: сплата податків, дотримання законів, участь у політичному житті (наприклад, у голосуванні на виборах, поважне ставлення до влади). Підтримка спрямована на мінімальний консенсус у суспільстві, необхідний для збереження політичної єдності (тобто на політичне співтовариство). Вона поширюється на політичний режим, який розуміють як специфічну сукупність цінностей, норм і характеру розподілу владних ролей. Без підтримки неможливе й існування так званого «правління» (до якого відносяться політичні авторитети – органи влади і політичні лідери). «Вимоги» та «підтримку», що являють собою вхідні чинники, політична система трансформує у рішення

ня і дії (тобто в економічну, соціальну, зовнішню політику тощо). Завдяки зворотному зв'язку як одному з елементів механізму функціонування політичної системи, чинники виходу впливають на «вимоги» і «підтримку». Рішення та дії – це способи реагування системи на навколишнє середовище і побічно на саму себе. Зворотний зв'язок включає такі елементи: адаптацію влади до певних ситуацій (шляхом рішень і дії системи та їх наслідків); зворотну інформацію (потік зворотних відомостей про стан системи і наслідки реагуючої діяльності).

Зворотний зв'язок є механізмом усунення напруги у суспільстві. Проте ефективність цього механізму залежить від того, наскільки влада здатна адекватно реагувати на імпульси, що надходять до системи. Модель Істона дозволяє оцінювати й аналізувати умови стабільності і нестабільності політичних систем.

До структури політичної системи входять три підсистеми: інституційна, інформаційно-комунікативна та нормативно-регулятивна. Першу складають політичні інститути: держава, політичні партії, групи інтересів (суспільні організації та рухи). Другу – інститути та механізми, завдяки яким забезпечуються потоки інформації та зв'язки як між інститутами політичної системи, так і між системою і навколишнім середовищем. Наприклад, комісії з розслідування певних питань, слухання на відкритих засіданнях державних органів влади, консультації з різними зацікавленими групами, засоби масової інформації. Третя підсистема складається з норм, які визначають поведінку людей у політичному житті, фіксовані у законах та нефіксовані, але наявні у суспільстві правила участі у всіх типах політичного процесу. Ці норми підрозділяються на норми-закони і норми-звички.

Визначимо загальні функції політичної системи суспільства:

- ◆ визначення цілей і завдань розвитку суспільства, розробка програми його життєдіяльності;
- ◆ мобілізація ресурсів суспільства для досягнення поставлених цілей;
- ◆ інтеграція всіх елементів суспільства, підтримка його цілісності та стабільності;

- ♦ обов'язковий для всіх громадян розподіл цінностей у суспільстві.

Можна також виділити специфічні функції входу та виходу щодо політичної системи. На вході це політична соціалізація (залучення до участі у політиці, розповсюдження духу участі у суспільстві стосовно впливу на прийняття політичних рішень). **Артикуляція інтересів** (вираз інтересів, які мають розмиті риси, у конкретні пропозиції, програми та лозунги). **Агрегація інтересів** (перетворення різноманітних вимог в альтернативи державної політики шляхом їхньої систематизації, узгодження інтересів різних соціальних груп; зрештою агрегація являє собою виділення найбільш важливих вимог, задоволення яких дасть змогу реалізувати багато інших другорядних завдань). **Політична комунікація** – передача інформації та переконань як усередині влади, так і між владою і суспільством.

Специфічні функції виходу – розробка норм-законів, вживання норм-законів і контроль за їх застосуванням.

4.2. Природа, ознаки і функції держави

В уявленні будь-якої людини держава - це ті органи, установи, організації, що видають закони, встановлюють певний порядок і стежать за його виконанням, а якщо потрібно, то і застосовують силу. Держава визначає все наше життя: встановлює розміри заробітної плати, стипендії, пенсії, відпустки, цін, податків і та тощо. Це повсякденне, звичайне уявлення про державу. Вона хоча й правильне, але не повне. А суспільство передусім цікавить, якою повинна бути держава, а не якою вона вже є. Чому вона побудована так, а не інакше, чи відповідають її функції потребам сьогодення, як зробити її кращою і гуманнішою?

Держава є центральним інститутом політичної системи суспільства. В її діяльності концентрується основний зміст політики.

Саме поняття «держава» зазвичай вживається у двох значеннях. У широкому сенсі – це країна, суспільство, народ, що розташовані на певній території і мають органи влади. В цьому значенні зазвичай говорять про німецьку, англійську, українську держави.

У вузькому, власному значенні термін «держава» означає організацію, що має верховну владу на певній території.

Держава має ряд ознак, які допомагають виявити її сутність.

По-перше, відокремлення публічної влади від суспільства, її розбіжність з організацією всього населення, поява верств професіоналів-управлінців.

По-друге, державна влада є найвищою на певній території, вона має суверенітет. На відміну від різноманітних організацій, що мають певну владу над людьми, держава має найвищу владу, рішення якої обов'язкові для всіх громадян.

По-третє, держава має територію, чітко обмежену державним кордоном. Закони і повноваження держави поширюються на людей, які проживають на цій території. Держава будується за територіальним принципом.

По-четверте, держава володіє монополією на законне застосування сили і фізичного примусу. Вона може не тільки обмежити свободу людини, а навіть фізично знищити її. Для цього у держави є спеціальні засоби: зброя, армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

По-п'яте, держава має виняткове право на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення.

По-шосте, державною прерогативою є стягнення податків і зборів, необхідних для утримання численних державних службовців і матеріального забезпечення державної політики.

Ці ознаки відрізняють державу від інших організацій і об'єднань, але не розкривають її зв'язки з суспільством і чинниками, що лежать в основі її виникнення та еволюції.

Які ж причини виникнення держави? Існує кілька точок зору щодо питання про причини виникнення держави. Більшість дослідників погоджуються, що держава з'явилася внаслідок розпаду родоплемінного ладу, появи верств управлінців-професіоналів і поступового зосередження в їхніх руках управлінських функцій, ресурсів влади і соціальних привілеїв під впливом цілої низки чинників. Зазвичай до них відносять:

- ♦ розвиток суспільного розподілу праці, виокремлення управлінської праці у спеціальну галузь. Внаслідок розвит-

ку всього суспільства і виробництва, появи додаткового продукту, розширення господарських і зовнішніх зв'язків у суспільства з'явилася потреба в укріпленні управлінських функцій і створенні для цього державних органів;

- ◆ виникнення із розвитком суспільства приватної власності, класів і експлуатації. Найбільш детально цю точку зору обґрунтовує марксизм, який на перший план у діяльності держави ставить функцію класового пригноблення. Сучасна наука не заперечує важливого впливу виробничих відносин і економічно панівних класів на державу. Але водночас його поява й існування не пов'язуються з виникненням приватної власності і класів. І те, що спочатку управління здійснювалося безпосередньо всіма членами роду без спеціально уповноважених осіб та установ, пояснюється зовсім не тим, що суспільство було вільне від класів, а незначним обсягом і простотою суспільних відносин;
- ◆ завоювання одних народів іншими. Існує точка зору, за якою держава виникає не внаслідок внутрішнього класового розмежування, як стверджує марксизм, а в результаті зовнішнього і політичного насильства, що поглиблюють соціальну нерівність і ведуть до утворення класів і експлуатації. Автори цієї теорії – Ф. Оппенгеймер і Л. Гумплович. Однак вплив завоювань на утворення і розвиток держави не слід абсолютизувати;
- ◆ демографічні фактори. Це передусім зростання чисельності і густоти населення, перехід народів від кочового до осілого способу життя, упорядкування шлюбних відносин;
- ◆ психологічні фактори. Держава розглядається як плід людського розуму, який формувався під впливом певних потреб і емоцій людини. Деякі вчені вважають, що потужним мотивом створення держави був страх перед агресією з боку інших людей, побоювання за життя, свободу і майно. Інші висувають на перший план людський розум, який дійшов висновку про необхідність створення спеціального органу – держави, здатного краще забезпечити природні права людей, аніж їхні традиційні, додержавні форми співжиття;

- ◆ антропологічні фактори. Вони означають, що державна форма організації має коріння в самій суспільній природі людини. Вона виникає в результаті розвитку людської природи і за допомогою права вносить в життя людей справедливі моральні начала.

Доведено, що держава виникає, розвивається під впливом цілої низки факторів і виділення одного з них майже неможливе.

Якщо процес утворення держави розглядати з точки зору особливостей взаємовідносин держави і особи, втілення в державному устрої раціональності, принципів свободи і прав людини, то можна виділити тільки два глобальних етапи її розвитку: традиційний і конституційний, а також проміжні стадії, що поєднують риси традиційних і конституційних держав.

Традиційні держави виникли та існували здебільшого стихійно, на основі звичаїв і норм, коріння яких сягають у сиву давнину. Типовим втіленням такої держави є монархії.

Конституційний етап у розвитку держави пов'язаний з його підпорядкованістю суспільству і громадянам, з конституційною визначеністю сфери державного втручання, з правовою регламентацією всієї діяльності держави і створенням гарантій прав людини.

Конституційні держави істотно відрізняються від держав традиційних засобами формування, внутрішньою побудовою і функціями.

Більшість сучасних держав будуються і функціонують на базі конституції. Конституція – це система зафіксованих у спеціальному документі відносно стабільних правил, що визначають устрій держави, її організацію, способи виявлення політичної волі, прийняття рішень, а також положення особи в державі.

У сучасних демократичних державах конституції, як правило, складаються з двох частин. У першій частині визначаються норми взаємовідносин громадян і держави, права і свободи особи. У другій – характер держави, статус гілок влади, правила взаємовідносин парламенту, президента, уряду і суду, а також структура і порядок функціонування органів управління.

Наявність демократичної конституції – важливий показник конституційності держави лише в тому випадку, якщо вона

реально втілена в державній організації і безперечно виконується органами влади і громадянами.

4.3. Устрій сучасної держави

Устрій держави характеризує її форми: форми правління і форми територіального устрою. У них втілюється організація верховної влади, структура і порядок взаємовідносин вищих державних органів, посадових осіб і громадян.

Форми правління поділяються відповідно до засобу організації влади і її формального джерела на монархії і республіки.

Монархія – форма держави, що існувала тисячоліттями, в якій джерелом влади вважається вищий правитель (король, імператор).

Абсолютна монархія існує сьогодні в дуже обмеженій кількості країн і характеризується зосередженням в руках правителя законодавчої, виконавчої і судової влади. Така форма правління існує зараз у Саудівській Аравії, Катарі, Омані.

Конституційна монархія – така форма правління, за якої повноваження монарха обмежені конституцією. Конституційна монархія може бути дуалістичною (Йорданія, Кувейт, Марокко), в якій монарх наділений здебільшого виконавчою владою і лише частково законодавчою, і парламентською, в якій монарх, хоча й вважається главою держави, але фактично влада його обмежена представницькими функціями та інколи має право вето на рішення парламенту.

Більшість сучасних демократичних монархій – парламентські. Уряд у них формується парламентською більшістю і підзвітний парламенту, а не монарху.

У специфічній формі монархія збереглася і сьогодні майже у третині всіх країн світу, в тому числі у державах Західної Європи: Великобританії, Швеції, Данії, Іспанії та ін. Сучасні монархії мало чим відрізняються від республік – другої основної форми правління.

У **республіці** джерелом влади вважається народна більшість, вищі органи влади обираються громадянами. В сучасному світі існує три головні види республік: парламентська, президентсь-

ка і змішана або напівпрезидентська. Історія знає і багато інших різновидів республік: рабовласницьку, аристократичну, радянську, теократичну та ін.

Характерною рисою **парламентської республіки** є утворення уряду на парламентській основі і його відповідальність перед парламентом. Парламент здійснює щодо уряду такі функції: формує і підтримує уряд, видає закони, що приймаються урядом до виконання, затверджує державний бюджет і завдяки цьому встановлює рамки діяльності уряду. Здійснює контроль над урядом, критикує урядову політику, подає альтернативні варіанти урядових рішень і всього політичного курсу.

На відміну від парламенту уряд має виконавчу владу, а нерідко і законодавчу ініціативу, а також може клопотати перед президентом про розпуск парламенту.

У більшості країн членство в уряді не виключає збереження депутатського мандату. Це дозволяє залучати до роботи в уряді не тільки лідерів правлячих партій, але і впливових депутатів парламенту.

Офіційно керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) не є главою держави, але реально саме він – перша особа в парламенті. Президент у парламентській республіці займає більш скромне місце. Він обирається або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його роль у парламентській республіці мало чим відрізняється від функцій глави держави в парламентських монархіях.

Президентська республіка – друга досить розповсюджена форма республіканського правління.

Головна ознака президентської республіки полягає в тому, що президент у ній є водночас і главою держави, і главою уряду. Він керує внутрішньою і зовнішньою політикою держави і є верховним головнокомандуючим збройних сил. Президент обирається безпосередньо народом, але інколи і колегією виборців (США). Він сам призначає членів кабінету міністрів, які несуть відповідальність перед ним, а не перед парламентом.

У президентській республіці існує жорсткий розподіл влади, парламент не може винести уряду вотум недовіри, а президент не має права розпустити парламент.

Не зважаючи на всі свої позитивні якості, президентська республіка не була широко поширена в Західній Європі. У країнах Латинської Америки президентська республіка нерідко виступає у вигляді суперпрезидентської, де майже вся реальна влада зосереджена у президента.

Третій різновид республіки – **напівпрезидентська або змішана республіка**. Така форма існує в Австрії, Ірландії, Португалії, Польщі, Фінляндії, Франції, Болгарії та ін. У напівпрезидентській республіці поєднується сильна президентська влада з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду. При цьому вона не має сталих типових рис (як президентська і парламентська) і в різних країнах має істотні відмінності. Головна риса напівпрезидентської республіки - подвійна відповідальність уряду перед президентом і парламентом.

Класичним прикладом напівпрезидентської республіки є Франція. Тут президент і парламент обираються незалежно один від одного. Парламент не може усунути президента, котрий, у свою чергу, має право розпустити парламент, проголосивши дату позачергових парламентських виборів. Президент є главою держави і верховним головнокомандуючим, представляє країну на міжнародній арені, має право відкладного вето на рішення парламенту і право введення надзвичайного стану.

Без погодження з парламентом президент призначає главу уряду, спільно з яким формує кабінет міністрів. Глава держави головує на засіданнях уряду, затверджує його рішення і завдяки цьому контролює його діяльність.

Парламент контролює уряд через затвердження щорічного бюджету, а також за допомогою винесення йому вотуму недовіри.

Отже, ми розглянули всі головні форми правління, які існують у сучасних державах. Однак хотілося б звернути увагу на те, що ці форми не вичерпують усіх механізмів правління народу. Одним з таких механізмів є референдум (лат. *Referendum* – те, що має бути повідомлене) – всенародне волевиявлення з важливих державних або суспільних питань.

Референдуми широко використовуються більшістю демократичних країн світу, особливо на місцевому рівні, хоча в ціло-

му вони мають підлегле положення щодо законотворчої діяльності парламенту. За допомогою референдуму народ здатний безпосередньо висловлювати свою волю, бути творцем законів, виявляти ініціативу. З іншого боку, можливість проведення референдуму змушує державні органи і уряд більше орієнтуватися на думку народу. Окрім політичної організації держави існує ще й її територіальна організація, яка характеризує співвідношення цілого і частин, центральних і регіональних органів влади. У сучасному світі розрізняють дві основні форми територіального устрою держави: унітарну і федеративну.

Унітарна держава являє собою єдину політичну однорідну організацію, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають власної державності. Вона характеризується простим устроєм, єдиною конституцією і громадянством, єдиною системою вищих державних органів, права і суду, діючих без обмеження на всій території країни. Унітарній державі притаманний високий ступінь централізації державної влади, широкий контроль центру над місцевими органами влади.

Унітарні держави сформувалися здебільшого в країнах з мононаціональним населенням (окрім Іспанії і Бельгії до 1988 р.). Водночас для цілої низки унітарних держав характерна наявність певної автономії для утворень, які входять до їхнього складу. Деякі з цих автономій створені за історико-географічними (більшість областей Італії та Іспанії) або за національно-територіальними (Іспанія – Басконія, Каталонія; Індія – союзні території і округи) ознаками.

Унітарні держави бувають централізованими (Великобританія, Швеція, Данія та ін.) і децентралізованими (Франція, Італія, Іспанія).

Централізовані держави можуть надавати досить широку самостійність місцевим органам управління, але середній рівень управління при цьому не має значної автономії і безпосередньо орієнтується на виконання рішень центру.

У децентралізованих унітарних державах крупні регіони користуються широкою автономією і навіть інколи мають власні парламенти. Вони самостійно вирішують делеговані центром

питання в області організації комунального господарства, охорони громадського порядку тощо. При цьому вони зазвичай значно обмежені центром у питаннях фінансової діяльності і тому дуже залежать від центру.

Федеративна форма територіального устрою держави відрізняється від унітарної тим, що джерелами влади, суб'єктами державного суверенітету в ній виступають як крупні територіальні утворення, так і весь народ.

Федерація – це сталий союз держав, самостійних у межах поділених між ними і центром компетенціях, який має власну конституцію, законодавчі, виконавчі та судові органи, а часто й подвійне громадянство.

Федеральний принцип державного устрою покликаний забезпечити вільне об'єднання і рівноправну взаємодію спорідненостей, котрі мають значні етнічні, історичні, культурні та інші особливості. Цей принцип має реалізовувати оптимальні можливості для вираження інтересів меншості і наблизити владу до громадян.

Федерація будується на основі розподілу функцій між суб'єктами і центром, що зафіксований у конституції країни. Владні повноваження поділені на:

- ◆ виняткові повноваження центру (як правило, обіг грошей, зовнішня політика, оборона, податки, мито, керівництво збройними силами та ін.);
- ◆ виняткову компетенцію суб'єктів федерації – організація місцевого самоврядування і охорони громадського порядку, культури та ін.;
- ◆ спільну компетенцію союзу і його членів.

Розвиток федерації може здійснюватися як у бік зміцнення і розширення влади центру, так і у бік розширення влади суб'єктів федерації.

Члени федерації не мають індивідуального суверенітету і права одностороннього виходу з союзної держави.

Федерація як форма територіального устрою держави довела свою життєздатність. Чого не можна сказати про конфедерацію.

Конфедерація – це постійний союз самостійних держав з метою здійснення конкретних спільних цілей. Члени конфеде-

рації повністю зберігають державний суверенітет і передають в компетенцію союзу лише рішення обмеженої кількості питань переважно в області оборони, зовнішньої політики, транспорту, зв'язку. Ця форма державного об'єднання досить міцна і, як правило, еволюціонує у федерацію, або розпадається зовсім. Наприклад, конфедерації в США (1776 – 1787 рр.), Швейцарії (до 1848 р.), Германії (1815 – 1867 рр.).

На території колишнього СРСР здійснена спроба створити Співдружність незалежних держав (СНД). Така форма державного утворення не може бути сталою, оскільки не забезпечує єдності діяльності членів співдружності і не створює гарантій виконання ними своїх зобов'язань. Досвід показує, що об'єднання і зближення держав можливі тільки на шляху економічної інтеграції і поступової реалізації федеративних принципів.

4.4 . Громадянське суспільство і правова держава

Це питання теми є логічним продовженням попередніх. Такі категорії, як «політика», «держава», про які йшлося раніше, тільки у взаємодії з категорією «громадянське суспільство» дозволяють розкрити суспільний механізм, спрямований на створення умов для вільного життєзабезпечення і реалізації життєвого потенціалу кожної людини.

Громадянське суспільство – це безпосередньо неконтрольована державою сфера життєдіяльності індивідів. Це поняття співвідноситься з категоріями «держава» і «правова держава».

Звернемо увагу на те, що не можна змішувати або ототожнювати «суспільство» як людську спільноту з категорією «громадянське суспільство» як історичним феноменом, що виникає на певному етапі розвитку суспільства. Громадянське суспільство якісно відрізняється від того, що прийнято називати людським суспільством взагалі. Якщо «суспільство» характеризує спільність життєдіяльності людей, то «громадянське суспільство» – це така система зв'язків та інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною своїх природних прав – права на життя і гідне існування, працю, свободу робити все, що не на шкоду іншим, власність, рівність перед законом тощо.

Громадянське суспільство означає устрій суспільства з точки зору інтересів кожного його члена. Звідси і поняття «громадянин» – не просто людина або індивід, а особа, суб'єкт особистих прав, своїх законних повноважень, установлених суспільством.

В широкому сенсі громадянське суспільство включає всю безпосередньо не охоплену державою частину суспільства. Воно виникає як незалежна від неї сфера. В цьому значенні громадянське суспільство сумісно не тільки з демократією, але і з авторитаризмом. Лише тоталітаризм означає повну або часткову абсорбцію громадянського суспільства політичною владою.

Найчастіше термін «громадянське суспільство» вживається у вузькому, власному значенні і розглядається як певний рівень розвитку громадянського суспільства в широкому розумінні. В основі концепції громадянського суспільства в його вузькому розумінні лежить прагнення гарантувати свободу життєвих проявів особи, захистити її від сваволі і небажаного втручання з боку державної влади, обмежити сферу діяльності держави, поставити її під контроль народу.

Теорія громадянського суспільства складалася в рамках лібералізму і пов'язана з творчістю Локка, Руссо, Канта, Гегеля та інших мислителів минулого.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи, ринку і демократії, сфера вільної гри приватновласницьких інтересів та індивідуалізму. Воно формується здебільшого знизу, як результат розкріпачення індивідів, їхнього перетворення з підданих держави у вільних громадян-власників, готових взяти на себе господарську і політичну відповідальність.

Громадянське суспільство має складну структуру. Воно включає господарські, економічні, сімейні, релігійні та правові відносини, мораль і політичні відносини між індивідами як первинними суб'єктами політичного життя, партіями, групами інтересів та ін.

На відміну від держави, у громадянському суспільстві панують не вертикальні, а горизонтальні зв'язки, відносини конкуренції і солідарності між юридично вільними і рівноправними партнерами.

За сучасних умов провести чітку грань між громадянським суспільством і державою досить складно. Але не зважаючи на це, розподіл на громадянське суспільство і державу не втратив своєї актуальності і служить передусім своєчасному відкриттю і запобіганню тоталітарних тенденцій, забезпеченню суверенітету народу по відношенню до влади, свободи особи.

Для посттоталітарних країн формування громадянського суспільства являє собою необхідну умову їх переходу до ринку і правової державності.

Правова держава, на думку сучасної науки, це реальне втілення конституційної державності. В її основі лежить прагнення захистити людину від державного терору, дрібної опіки з боку органів влади, гарантувати індивідуальну свободу особи та її головні права.

Правова держава – це держава, обмежена в своїх діях правом, що захищає свободу та інші права особи і підпорядковує владу волі суверенного народу.

Відносини між особою і владою визначаються в ній конституцією, яка є суспільним договором між народом і владою.

У відносинах між державою і громадянами пріоритет належить правам людини, які не можуть бути порушені законами держави та її діями. Для того, щоб народ міг контролювати державу, необхідно здійснити поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.

По відношенню до громадян у правовій державі застосовується принцип «Дозволено все, що не заборонено законами, відповідними конституції».

По відношенню до держави діє засіб дозволу, що обмежує діапазон її активності рамками права.

Правова держава формувалася поступово, на базі відповідних ідей і елементів державності, деякі з яких з'явилися ще в глибокій давнині. Наприклад, про владу закону, однакового для всіх громадян, говорив ще в VI ст. до н. е. давньогрецький архонт Солон, про співвідношення природних прав людини писали Аристотель і Цицерон. Концепція правової держави склалася в XVII – XIX ст. у працях Локка, Монтескьє, Канта, Джефферсона та ін.

Самий термін «правова держава» склався в XIX ст. у працях німецьких юристів К. Велькера, Р. фон Моля та ін.

Сучасні дослідження відзначають недостатність класичної концепції правової держави для забезпечення справжньої свободи особи і соціальної справедливості. Вони вважають, що ця теорія акцентує увагу на розподілі суспільства і держави і на захисті лише формальної негативної свободи особи, життєвого простору, втручання держави до якого обмежено. Реальна свобода людини та її права можуть забезпечуватися тільки через взаємодію суспільства і держави.

Тому в політичних системах багатьох країн принцип правової держави сьогодні доповнюється принципами демократії, заохочення участі мас у політичному житті і соціальної держави.

Чи не найсерйознішою небезпекою в процесі реалізації політичного курсу на створення правової держави слід вважати реальну можливість зробити його лише формально-правовим. У зв'язку з цим загальні вимоги, яким має відповідати правова держава, такі:

- ◆ повна відповідність діяльності держави, всіх організацій і кожного громадянина не тільки букві, а й духу Основного Закону країни, що розуміється як нерівна умова забезпечення практичної реалізації принципів функціонування суспільства;
- ◆ відповідність законодавства найважливішим інтересам усіх класів і соціальних верств, тенденціям соціально-економічного розвитку і морально-психологічної ситуації в суспільстві;
- ◆ обмежене включення законодавства в контекст практичного процесу вирішення нагальних проблем;
- ◆ сувора відповідність поточного законодавства конституційному, практичне забезпечення верховенства закону відносно підзаконних актів;
- ◆ поєднання стабільності і динамізму законодавства;
- ◆ наявність відпрацьованих демократичних процедур участі громадян у правотворчому процесі;

- ◆ наявність певного рівня політичної та правової культури населення;
- ◆ єдність правотворчої організаційної, ідеологічної та правозастосовної діяльності держави;
- ◆ всебічна гарантованість основних прав громадян, наявність налагодженого, неважкого і легкодоступного юридичного механізму практичної реалізації конституційних прав і свобод особи та їхній захист;
- ◆ наявність юридичного механізму розв'язання спірних і конфліктних ситуацій між суб'єктами права на всіх рівнях політичної, державної та соціальної структури;
- ◆ професійна і моральна бездоганність працівників державного апарату та апарату суспільних організацій, їхня зацікавленість в якісному виконанні своїх професійних обов'язків;
- ◆ високий рівень правових знань і правової культури громадян країни.

Враховуючи вже існуючий досвід виникнення і розвитку різноманітних правових держав, можна виділити їхні загальні ознаки:

1. Наявність розвиненого громадянського суспільства.
2. Обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особи, суспільного порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської діяльності, відповідальність кожного за власне благополуччя.
3. Правова рівність всіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.
4. Загальність права, його поширення на всіх громадян, організації та органи державної влади.
5. Суверенітет народу, конституційно-правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що народ є джерелом влади, державний же суверенітет має представницький характер.
6. Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, що не виключає єдності їхніх дій на основі процедур, передбачених конституцією і певного верховенства законодавчої влади, конституційні рішення якої обов'язкові для всіх.

7. Пріоритет у державному регулюванні громадянських відносин дозволу над заборонаю. У правовій державі діє принцип «Дозволено все, що не заборонено законом».

8. Свобода і права інших людей – єдиний обмежувач свободи індивіда. Правова держава не означає абсолютної свободи особи. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших.

Правова держава – важливий етап у розширенні свободи людини і суспільства. Теоретики і засновники ідеї держави вважали, що забезпечення кожному негативної свободи і заохочення конкуренції підуть на користь всім, зроблять індивідуальну власність доступною кожному, підвищать індивідуальну відповідальність, ініціативу та зрештою загальні добробут і благополуччя. Але цього не сталося.

Індивідуальна свобода, рівноправність і невтручання держави у справи громадянського товариства, проголошені у правових державах, не могли перешкодити монополізації економіки та її періодичним кризам, жорсткій експлуатації, загостренню соціальної нерівності і класової боротьби.

Фактична нерівність громадян знецінювала їхню рівноправність і сприяла використанню конституційних прав і привілеїв на користь заможних класів. Ані класична ліберальна теорія правової держави, ані спроба адміністративно-командного соціалізму не змогли забезпечити кожній людині матеріальну свободу і встановити в суспільстві соціальну справедливість і рівність.

У відповідь на недосконалість цих концепцій ученими була створена теорія, на засадах якої здійснювалась практика соціальної держави.

Соціальна держава – це держава, що прагне забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності; а в ідеалі – приблизно однакових стартових можливостей для реалізації життєвої мети, розвитку особи. Діяльність такої держави спрямована на загальний добробут, утвердження в суспільстві принципу соціальної справедливості. Вона намагається згладжувати майнову та іншу соціальну нерівність,

надає допомогу слабким, збіднілим і знедоленим, піклується про збереження миру в суспільстві.

Витоки соціальної держави можна знайти у соціальній практиці далекого минулого. Ще у давнині деякі правителі піклувались про найбідніших громадян. Але головне навантаження з соціального забезпечення слабких і знедолених у той час лежало на великих сім'ях і общинах.

Індустріалізація та урбанізація зруйнували традиційні форми соціального забезпечення, загострили соціальні питання і класову боротьбу в суспільстві. Розв'язання цього питання потребувало різкого розширення об'єктів соціальної політики та її перетворення на один з провідних напрямків діяльності держави.

У результаті цих процесів, приблизно в 60-х роках ХХ сторіччя виникли соціальні держави. Необхідною умовою їх виникнення став високий рівень економічного розвитку ряду країн Заходу, що дозволив їм забезпечувати прожитковий мінімум кожному.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Вона включає:

- ◆ перерозподіл суспільного доходу на користь менш забезпечених верств суспільства;
- ◆ політику зайнятості та забезпечення прав робітника на підприємстві;
- ◆ соціальне страхування;
- ◆ турбота про безробітних, молодь, інвалідів, старих;
- ◆ розвиток доступної для всіх освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Теорія соціальної держави виявилася конструктивною відповіддю на критику недосконалості правової держави в її класичному ліберальному варіанті, її неспроможності забезпечити реальні права і добробут усім громадянам.

Між правовим і соціальним типами держав існує як єдність, так і певні відмінності.

Єдність їх полягає в тому, що обидві вони покликані забезпечувати добробут і благополуччя індивіда. Правова держава – індивідуальну свободу і основоположні негативні права особи

за допомогою встановлення чітких меж державного втручання і гарантій проти узурпації влади.

Соціальна держава – гідні умови існування кожного.

Протиріччя між ними виявляється в тому, що правова держава за своїм задумом не повинна втручатися в питання розподілу суспільного багатства, соціальна держава безпосередньо займається вирішенням цих проблем, хоча і прагне не підривати такі основи ринкового господарства, як індивідуальна власність, конкуренція, індивідуальна відповідальність тощо.

На відміну від адміністративно-командного соціалізму, що намагався встановити загальний добробут усіх громадян за допомогою порівняльного розподілу матеріальних благ, соціальна держава орієнтується на забезпечення кожному гідних умов життя, насамперед, за рахунок розвитку виробництва, збільшення його ефективності, підвищення індивідуальної активності та відповідальності.

Правовий і соціальний етапи розвитку сучасної держави не завершують процес його розвитку. Сучасні держави вступають у нову екологічну стадію, для якої характерно висування на перший план проблеми виживання людства і забезпечення екологічних прав людини. В нових умовах існування держави спільно з громадськістю намагаються відвернути ядерну та екологічну катастрофи.

У житті сучасних держав спостерігається дві тенденції. Перша з них – активізація громадянського суспільства, розширення впливу політичних партій і груп інтересів, зміцнення системи місцевого самоврядування. Друга – виявляється у підвищенні ролі держави як регулюючого органу всього суспільства. Держава все активніше втручається в економічні, соціальні та інформаційні процеси, стимулює розвиток виробництва за допомогою інвестиційної, податкової та кредитної політики.

Безпосередньо до проблем становлення громадянського суспільства правового і соціального типу держав примикає проблема громадянства.

Громадянство – це нормативно-правовий інститут, що встановлюється з метою упорядкування відношень особи і суспіль-

ства, надання їм законодавчо-юридичних форм, а також для захисту інтересів особи. Громадянство – це приналежність особи до певної держави, що означає поширення на неї прав і обов'язків, встановлених законодавством держави. У державах з монархічною формою правління вживається термін «підданство».

Українська держава гарантує охорону і захист прав, свобод та інтересів своїх громадян. Відповідно до законодавства України громадянами України є особи, що проживають в Україні, незалежно від їхнього джерела, соціального і майнового положення, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, виду і характеру занять; вони не є громадянами інших держав і висловили бажання стати громадянами України.

Держава здійснює захист громадян України, що перебувають за кордоном. Дипломатичні представництва і консульства України, всі посадові особи зобов'язані вживати заходи для забезпечення громадянам можливості користуватися в повному обсязі правами, наданими законом країни перебування, міжнародними угодами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а в разі необхідності вживати заходи для відновлення порушених прав громадян України.

Такий зв'язок особи і держави визначається поняттям «громадянство».

Марксизм поставив питання про майбутнє цього інституту як знаряддя класового домінування, що стане непотрібним у безкласовому суспільстві і загине, якщо таке суспільство виникне. Але встановлення пролетарської диктатури після Жовтневої революції, а після цього – тоталітарної диктатури призвело не до відмирання держави, а до безмежного множення і зміцнення її функцій. Ідея відмирання держави виявилася передчасною і перетворилася на догму. Реально суспільна роль держави неухильно зростає разом з ускладненням матеріального і духовного життя суспільства і зростанням масштабів політики.

Світ об'єктивно все більше потребує організації й управління, але інстанції світової влади, що могла б його організу-

вати, немає. Частково її функції виконують регіональні союзи держав – традиційна форма координації політики.

Реальним шляхом інтернаціонального розвитку держави стала її участь у системі міжнародних організацій, в інтернаціоналізації демократичного процесу, а також подолання ізоляціонізму, відсталості, політичного та ідеологічного захисту ідеї особливої історичної винятковості будь-якої країни.

Запитання для самоконтролю

1. Що являє собою політична система суспільства?
2. Які елементи політичної системи складають її структуру?
3. Що таке політичні інститути? Визначте їх роль у суспільстві.
4. Які ознаки має держава?
5. Які функції виконує держава?
6. Порівняйте поняття «федерація» і «конфедерація».
7. Які риси характеризують унітарну державу?
8. Які риси характеризують президентську і парламентську республіки?
9. Що означає поняття «соціальна держава»?
10. Які ознаки правової держави ви можете назвати?
11. Які ознаки та особливості громадянського суспільства?
12. Як ви розумієте взаємодію держави і громадянського суспільства?

Рекомендована література

1. Анохин М.Г. Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость. – М., 1996.
2. Конституція України. – К., 1996. – 54 с.
3. Парламенты мира. – М., 1991. – С. 63-122, 385-440.
4. Политология: Учеб. Пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 299-334.
5. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов. – М., 2002. – С. 171-194.
6. Світова класична думка про державу і право. Навчальний посібник: Під ред. Є.Ф. Безродного – К., 1999. – 397 с.
7. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира /Под общ. ред. В.С. Бакирова, Н.И. Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с.

5. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ

5.1. Сутнісні характеристики сучасних політичних режимів

Політичний режим – це функціональна сторона політичного життя, яка складається в результаті соціальної направленості діяльності соціальних суб'єктів і владних інститутів.

Політичний режим – це загальна характеристика форм і методів здійснення політичної влади в тій чи іншій країні, порядок взаємовідношень громадянського суспільства і політичної влади. Він включає порядок формування представницьких органів влади, взаємовідношення законодавчої і виконавчої влади, центральних і місцевих органів, положення і умови діяльності політичних партій, груп інтересів, правовий статус особистості, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, зміст допустимого та забороненого. На політичний режим впливає рівень політичної стабільності суспільства, співвідношення соціальних сил у ньому, історичні, соціокультурні традиції, включаючи іноді й особистість глави держави.

Будь-який політичний режим прагне самолегітимації, тобто намагається викликати прихильність до себе, переконати громадян у правильності та обґрунтованості свого правління, його ефективності. Проте, легітимних політичних режимів самих по собі не існує, оскільки легітимність досягається створенням емоційно-оціночного стану підлеглих цього режиму.

Політичний режим – це вираз політичного напрямку здійснення політичної влади, її політичних пріоритетів, він характеризує спосіб функціонування політичної системи суспільства і пов'язаний з нею загалом і з усіма її складовими.

У науковій літературі визначаються критерії класифікації політичних режимів.

Критерії класифікації політичних режимів:

- ♦ за способом і порядком формування представницьких установ (демократичний чи недемократичний);

- ◆ за взаємовідносинами між законодавчою і виконавчою владою (верховенство законодавчої чи диктат виконавчої влади);
- ◆ за принципами національно-державного устрою (добровільний чи примусовий характер об'єднання, їх рівноправність чи залежність);
- ◆ за станом діяльності каральних органів у політичній системі (домінуючий без контролю чи під контролем законодавчої влади);
- ◆ за роллю недержавних установ (рівень незалежності від держави);
- ◆ за реальним правовим статусом громадян.

Найбільш широко поширена класифікація політичних режимів на тоталітарний, авторитарний і демократичний. Кожен з них має свої ознаки, які складають сутнісну основу їх відмінності один від одного.

Тоталітарний політичний режим. Термін «тоталітарний» (від лат. *totalitas* – повний, цілісний) увійшов у політичну лексику завдяки лідеру фашистської Італії Беніто Муссоліні та ідеологу фашистської партії Джовані Джентіле, які намагалися створити тоталітарну державу («*Stato totalitario*») за принципом: «все у державі, нічого поза державою, нічого проти держави». Наприкінці 20-х років ХХ ст. цей термін одержав розповсюдження в англомовній пресі стосовно гітлерівського режиму та політичного устрою в Радянському Союзі. Теорія тоталітаризму складалася у 40 – 50-х роках ХХ ст. завдяки роботам західних політологів Ф. Хайєка («Пагубна само впевненість», «Дорога до рабства»), Х. Аренд («Походження тоталітаризму»), К. Фридріха, З. Бжезинського («Тоталітарна диктатура і автократія»), Р. Арона («Демократія і тоталітаризм»), К. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги» та ін. Нова хвиля інтересу до проблеми тоталітаризму припала на кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст., коли відбувся крах тоталітарних режимів у СРСР та інших країнах колишнього соціалістичного табору. Автори вважають, що тоталітарним можна назвати той політичний режим, який має:

- ♦ єдину офіційну ідеологію, відповідно до якої має жити кожен член суспільства і яка відображає все політичне життя країни (марксизм-ленінізм у колишніх країнах тоталітарного соціалізму, соціалізм у Північній Кореї та на Кубі, мобутизм у Заїрі в 60 – 80-х рр. ХХ ст., нкрумаїзм у Гані в 60-х рр. ХХ ст., ісламський фундаменталізм в Ірані, гібрид соціалізму й ісламу у Лівії тощо);
- ♦ єдину масову партію, яка очолюється лідером-вождем і зрощується з державою;
- ♦ систему терористичного політичного контролю, усунення будь-якої опозиції режиму, мілітаризація суспільства, нагнітання психозу щодо пошуку ворогів;
- ♦ монополію партії-держави на контроль за всіма засобами масової інформації (зміст інформації, її дозування для суспільства береться під суворий контроль);
- ♦ монополію партії-держави на контроль за збройними силами, правоохоронними та каральними органами;
- ♦ централізоване керівництво економікою за допомогою адміністративно-командної системи управління.

Американський політолог М. Картис називає більше десяти ознак тоталітарності. Існують й інші точки зору на проблему тоталітаризму. Зрозуміло, що, як і кожне соціальне явище, тоталітарний політичний режим може мати багато визначень. Проте, незважаючи на кількість ознак, думки фахівців можна об'єднати одним загальним твердженням, що тоталітарний політичний режим тим і відрізняється від інших типів політичних режимів, що встановлює тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя, над кожною особою, її діями і навіть думками. Цей загальний момент можна вважати тлумаченням суті тоталітаризму.

Тоталітарний політичний режим став реальністю у ХХ столітті, проте його ідейні коріння сягають глибокої давнини. Тоталітарні погляди і, насамперед, ідеї необхідності повного підкорення частини цілому, індивіда державі існують більше двох тисячоліть. Згадаємо тоталітарні моделі держави Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Ж.-Ж. Руссо, Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше, В. Леніна та інших.

Об'єктивними передумовами виникнення тоталітаризму були особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму, що поєднували процеси швидкого руйнування структур традиційного суспільства, етатизацію (одержавлення) суспільного життя, посилення соціальних функцій держави. Політичними провідниками тоталітаризму стали масові партії на чолі з лідером-вождем, які прагнули до монополізації державної влади, пропагували «світле майбутнє» згідно із запропонованими ними символами віри.

Фундаментальною соціально-психологічною основою тоталітаризму є соціальний конформізм. Соціальний конформізм – це некритичне прийняття і слідування пануючим точкам зору і стандартам, стереотипам масової свідомості та пропагандистським кліше. До головних рис соціального конформізму відносяться: відсутність індивідуальної точки зору, «стадні» почуття бути «як усі», рабська залежність від влади, маніпулювання свідомістю, стандартність мислення, створення образу ворога, з яким не може бути примирення тощо. Тому соціальну базу тоталітаризму складають маргінальні групи і прошарки населення, найбільш сприятливі до пропаганди тоталітарних ідей.

Прихід до влади тоталітарно орієнтованих партій та їх кадрове злиття з державним апаратом вивели тоталітаризм із сфери політичних уявлень і теорій у сферу політичних реалій. Політичний тоталітаризм у ХХ ст. існував у вигляді комунізму, фашизму і націонал-соціалізму.

Історично першою класичною формою політичного тоталітаризму був **комунізм (соціалізм) радянського типу**. В Росії у жовтні 1917 р. прийшла до влади соціал-демократична партія, яка проголосила своєю метою побудову держави диктатури пролетаріату. На практиці з перших кроків радянської влади стала укріплятися диктатура партії, її центральних органів і персонально – вождів. Почала складатися традиція особистого керівництва як у партії, так і у державі. Партійний контроль над урядовою політикою доповнювався шляхом включення членів партії у всі відділи адміністративного апарату на всіх рівнях. Партія здійснювала призначення на ключові адміністративні

посади держави. В роки громадянської війни більшовики поставили поза законом всі інші політичні партії. Комуністичний тоталітаризм являв собою повне знищення приватної власності, надання абсолютної влади державі, ідеологізацію політичного життя, терор (табори, політичні процеси проти інакомислення, чистки, насильство проти суспільства). Це означало повну ліквідацію автономії особистості.

Фашизм (вперше був встановлений в Італії у 1922 р.) намагався досягти твердої державної влади, установлення порядку, забезпечення колективної ідентичності на культурному та етнічному ґрунті. На шляху до концентрації влади в руках фашистів були утворені Велика фашистська рада та Добровільна міліція національної безпеки, які підкорялися лідеру Б. Муссоліні. Велика фашистська рада контролювала всі законопроекти перед внесенням їх до парламенту та діяльність самого уряду. Остаточно парламентаризм в Італії був ліквідований у 1928 р., коли була змінена система виборів до парламенту. Балотуватися до вищого законодавчого органу могли тільки кандидати за списком від фашистської партії, інші партії до виборів не допускалися. Велика фашистська рада була оголошена вищим органом фашистської партії і держави. В Італії межі фашистського тоталітаризму установлювалися позицією впливових у державі кіл – короля, аристократії, офіцерського корпусу, церкви. Коли падіння режиму стало очевидним, ці кола самі відсторонили Муссоліні від влади. Тому тоталітарні риси у фашистській Італії проявлялися не повною мірою.

Націонал-соціалізм, як різновид тоталітаризму (виник у Німеччині у 1933 р.), базувався на національній відмінності німецької раси від інших націй і народів. Утверджуючи однопартійну систему, націонал-соціалісти заборонили діяльність своїх політичних опонентів – комуністів, соціал-демократів, вільні профспілки. Разом з цим здійснювався процес зрощування партії і держави. Місцеві земельні уряди були замінені спеціальними уповноваженими центрального уряду з числа націонал-соціалістичної партії, а земельні парламенти ліквідовані. Гітлер у 1934 р. одержав пости канцлера і президента.

Фашистська партія Італії та націонал-соціалістична партія Німеччини будувалися на воєнний зразок й підкорялися суворій дисципліні. Саме слово «фашизм» має символічне значення, оскільки походить від італійського *fascismo* – пучок, в'язка, об'єднання.

У радянського і німецького проявів тоталітаризму багато спільних рис і це визначається майже всіма дослідниками. Починаючи з суттєвих особливостей тоталітарного режиму взагалі і закінчуючи суто зовнішніми деталями (специфіка партійного життя та організації, адміністративно-управлінська структура, масові заходи, навіть архітектура, художня література, кінематографія, живопис, музика тощо).

Історія довела, що тоталітарний політичний режим має достатньо високу можливість мобілізації ресурсів і концентрації засобів для досягнення обмежених цілей, наприклад, перемоги у війні, необхідності оборонного будівництва, індустріалізації тощо. Деякі автори розглядають тоталітаризм як одну з політичних форм модернізації слабкорозвинених держав. Проте, політичний досвід ХХ століття також доводить, що тоталітарний режим сам себе штовхає до загибелі, рано чи пізно виявляє свою неефективність, недоцільність, невідповідність людській природі. В деяких країнах тоталітарні режими були ліквідовані збройними силами коаліції інших країн (гітлерівський режим у Німеччині у 1945 р.), у деяких країнах – скинуті (під час скинення диктатури Чаушеску в Румунії загинули тисячі людей), в інших країнах їх вдалося досить мирно трансформувати в демократичні або напівдемократичні режими (постсоціалістичні держави).

Тоталітаризм як крайня форма соціального контролю, що вимагає тотального контролю над свідомістю людей, – це не тільки явище минулого, але й одна з можливих альтернатив розвитку людства сучасності та майбутнього. Багато сучасних дослідників акцентують увагу на небезпеці інформаційно-фінансового тоталітаризму, який стає реальністю в умовах глобалізації і розвитку інформаційного суспільства. Посилення ролі засобів масової інформації, поява нових інформаційних

технологій, створення глобальних комунікативних мереж і насамперед Інтернету може бути використане як в інтересах укріплення демократії, розширення політичної інформованості та компетентності громадян, так і в цілях укріплення привілейованого положення певних соціальних груп або окремих держав. Комунікаційна революція створила можливість електронного контролю за життям, свідомістю, настроями як окремих громадян, так і суспільних організацій. Швидкий доступ до інформації практично про кожного громадянина або організацію, її централізоване оброблення й узагальнення дають можливість владі повністю контролювати дії та у непрямий спосіб управляти поведінкою людей.

Інформаційно-фінансовий тоталітаризм – це явище нове та мало вивчене. Проте він розвивається дуже динамічно. Перешкодою розвитку інформаційно-фінансового тоталітаризму може бути лише реальний рух на шляху до здійснення ідеалів народовладдя, свободи особистості та соціальної справедливості.

Одним з альтернативних тоталітарному виступає **авторитарний політичний режим** (від лат. *autoritas* – влада авторитету). З тоталітаризмом його пов'язує автократичний, не обмежений законами характер влади, з демократією – наявність автономних, не регульованих державою суспільних сфер, особливо економіки та приватного життя, збереження елементів громадянського суспільства. Авторитарний режим виникає найчастіше в умовах радикальних соціально-економічних перетворень суспільства.

Наполеонівський режим вважається одним з перших проявів авторитарних режимів, він був породжений Революцією, спирався на принципи 1789 р., зміцнював юридичний порядок, що виступав як основа цієї Революції. Навпаки, диктатура Франко – інший приклад авторитарного режиму – видає себе за контрреволюцію і намагається зберегти і підсилити засоби патріархального уявлення. З іншого боку, франкістська диктатура, на відміну від диктатури Салазара в Португалії, сприяла економічній модернізації в Іспанії. Мусульманські монархії також вважаються авторитарними, як і деякі націоналістичні ре-

жими Близького Сходу, принципи легітимності яких багато в чому відмінні.

Авторитарному політичному режиму притаманні:

- ◆ автократія (самовладдя) або незначна кількість носіїв влади (олігархічна група, воєнна хунта тощо) – вибори депутатів парламенту відбуваються часто на основі етнічних, кланових і релігійних пристрастей, вибори президента підкоряються харизматичному принципу або організуються таким чином, що президент стає безстроковим (наприклад, парагвайський президент А. Стресснер до його скинення вибирався на вісім строків, Сухарто в Індонезії до його скинення вибирався на безальтернативній основі сім разів);
- ◆ монополізація влади і політики, недопущення опозиції і політичної конкуренції, діяльність політичних партій і груп інтересів зведені до мінімуму й носять декоративний характер;
- ◆ невідконтрольність влади суспільству;
- ◆ опора (реальна або потенційна) на силові структури, якщо існує загроза владі, збройні сили часто відіграють політичну роль;
- ◆ відмова від тотального контролю над суспільством, невтручання держави у позаполітичну сферу і, перш за все, в економіку;
- ◆ скасування або значне обмеження політичних прав і свобод людини;
- ◆ рекрутування політичної еліти шляхом призначення зверху, а не шляхом конкурентної електоральної боротьби.

Таким чином, авторитарний політичний режим – це такий режим, при якому влада належить одній людині або групі людей, не допускається політична опозиція, але зберігається певна автономія особистості та суспільства у позаполітичних сферах. Західні дослідники вважають важливою характеристикою авторитарного політичного режиму обмежений плюралізм.

Авторитаризм може мати консервативний або реформаторський характер. У першому випадку режими підтримують

існуючий порядок, що має власні закони функціонування і власні еліти (релігійні, економічні, військові, соціальні). До цієї категорії відносилася значна кількість латиноамериканських диктатур. У разі реформаторського авторитаризму (наприклад, режим Мустафи Кемалю Ататюрка у Туреччині) громадянська влада є більш широкою. Держава проводить реформи, які змінюють традиційний порядок, вона значною мірою справляє тиск на підданих, але при цьому не існує ні жорсткого обрамлення суспільства, ні контролю за думкою, подібних тим, що ми спостерігаємо у тоталітарних режимах. Широкий спектр реформ, ініціатором проведення яких виступив Мустафа Кемаль (1881 – 1939 рр.), був покликаний відкрити перед турецькою державою реальні перспективи оновлення. Ось стислий перелік цих безперечно прогресивних перетворень: відмова від багатовікової монархічної форми правління – султанату; скасування халіфату як вищого органу духовної влади мусульман колишньої Османської імперії; відокремлення релігійних інститутів від держави; надання жінкам рівних прав з чоловіками; зміни в галузі економіки й побуту та багато інших. Зазначені нововведення були започатковані проголошенням 29 жовтня 1923 р. Турецької республіки – першої республіки на Близькому та Середньому Сході. Ці реформи піднесли турецьку націю до рівня сучасної цивілізації.

Отже, авторитарні політичні режими відрізняються один від одного. Принципи легітимності в них не однакові, ступінь свавілля, ступінь насильства мінливі, цілі різноманітні за своєю природою. Авторитарний політичний режим практично втілений не в «чистому» типі, а в різноманітних модифікаціях і формах. Політична наука виділяє декілька форм авторитарного правління.

Деспотизм являє собою архаїчну форму режиму, він відповідає двом спотвореним формам правління, якими є тиранія та олігархія (за Аристотелем). Держава стає об'єктом приватного привласнення з метою задоволення особистих потреб того або тих, хто править. Список колишніх деспотичних правителів довгий – Бокасса у Центральноафриканській Республіці, Дю-

вальє на Гаїті, Трухільо у Домініканській Республіці, Маркос на Філіппінах, Мобуто в Заїрі.

Диктатура – це авторитарний режим, що виходить за рамки особистих інтересів правителя або правителів і стосується співтовариства загалом: проект національної консолідації, проект соціального або морального збереження, розвитку і модернізації. У чистому вигляді диктатура визнає себе такою і постає головним чином як перехідна форма. Починаючи з 60-х років ХХ ст., у багатьох країнах світу встановлювався режим так званого «нового» або «м'якого» авторитаризму. Його головною метою було не тільки утворення «нової держави», але й реалізація серйозних економічних реформ, які забезпечили б вихід посттоталітарного періоду з економічної прірви й подальше переростання авторитарного суспільства в демократичне. Приклади тому: Іспанія, Південна Корея, Аргентина, Бразилія, Чилі, Філіппіни, Греція, Португалія. Така популярність авторитаризму продиктована його перевагами, особливо відчутними в екстремальних ситуаціях: здатністю забезпечити суспільний порядок, знайти консенсус між владою й опозицією, швидко здійснити реорганізацію суспільних структур, сконцентрувати зусилля на вирішенні певних конкретних питань. Все це надає привабливості авторитаризму та спонукає владні структури до застосування його методів як досить ефективного засобу проведення радикальних реформ.

Військовий режим – має кілька різновидів: а) військово-диктаторський, де армія є пріоритетною правлячою силою, розділяючи виконавчу владу з правлячою бюрократією; б) військово-демократичний, при якому армія стає однією з політичних інституцій і не підмінює інших; в) військового державного перевороту (як правило він не довговічний), г) авторитарний преторіанізм (від лат. praetoriani – преторіанці – наймані війська, що є опорою насильницької влади, основаної на грубій силі).

У країнах Азії й Африки досить поширеною формою політичного режиму є «стратократія», яку розуміють як правління військових, що «узаконюють» неконституційним шляхом свою владу і проголошують себе вищим органом державної влади.

Утвердження військових у сфері політичного керівництва супроводжують: по-перше, відміна або призупинення дії конституції; по-друге, концентрація законодавчої влади в руках військової ради; по-третє, заборона будь-якої політичної діяльності (включаючи розпущення або призупинення діяльності політичних партій, громадських організацій тощо); по-четверте, обмеження конституційних прав і свобод громадян, широке застосування насильницьких методів управління (введення надзвичайного стану). Стратократія – недовговічний політичний режим, оскільки він не є легітимним. Навіть якщо військові не відмовляються від влади, вони стискаються з проблемою створення хоча б якого-небудь конституційного фасаду (проводять референдуми, перейменовують лідера військової хунти на президента або призначають на пост глави держави підставну фігуру з цивільних політиків; заснують правлячу партію, від імені якої реалізують свою владу).

Авторитарним за своєю суттю є **монархічний режим**, особливо це стосується ісламських монархій (Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, Оман). Релігія в ісламському світі є домінуючою формою суспільної свідомості й способу життя. Якщо західне суспільство може генерувати свої закони, то мусульманське – лише тлумачити дане зверху. Абсолютний характер віри визначає й абсолютний характер державності та підлеглості суспільства державі. Покора правителю є своєрідною формою богослужіння, непокора – гріх і злочин.

Процес економічної модернізації у ХХ ст. спричинив соціальні зміни в ісламських монархіях, проте поряд із західними стандартами рівня і якості споживання незмінною зберігається роль ісламу як основи суспільно-політичного життя, консервується абсолютна влада правлячих родин. Економічна лібералізація, що активізувалася в країнах Аравійського півострова наприкінці ХХ ст. і спричинилася процесами глобалізації, привела до паростків демократизації в цих країнах. Монархії прийняли конституції або рівнозначні їм акти, перевівши тим самим функціонування державної системи з традиційних, родоплемінних засад на сучасні основи легітимності влади. Але ті ж таки конституції зафік-

сували центральне місце в системі влади за монархом. Він і дедалі відіграє головну роль у прийнятті законодавчих актів, є головою виконавчої влади, недоторканою особою. Консультативні ради, які з'явилися в 90-х рр. ХХ ст. у Саудівській Аравії, Катарі, Омані, та парламент у Кувейті, є дорадчими утвореннями, а не органами, що дозволяють брати участь у вирішенні питань національного розвитку. Адже їх склад частково або цілком формується монархом. Водночас ці законодавчі органи успішно функціонують і виконують свою роль у суспільстві, яке модернізується.

Традиційною за змістом залишається й система виконавчої влади. Міністерства тут лише зовні схожі на західні. Природа цієї системи така: уряд відповідальний перед монархом, а його голова і члени призначаються ним, як це відбувалося протягом століть. Серед урядовців зростає кількість осіб, котрі не належать до королівської родини (в Саудівській Аравії, наприклад). проте ключові посади в уряді (безпека, оборона, нафтова галузь) і місцевій адміністрації належать членам правлячої династії. Це пояснюється природною необхідністю міцного зв'язку між правителем, який приймає рішення, і апаратом, який його виконує, для ефективної роботи всієї системи державного управління.

Таким чином, авторитарна система правління для арабських суспільств є не лише природною. Протягом усього їх незалежного розвитку вона стала також запорукою здійснення соціально-економічних реформ, що було можливим лише за умов централізованого керівництва процесом соціальної трансформації, мобілізації економічних ресурсів і згуртованості такого неоднорідного (племінні групи, ліва й ісламська опозиція) суспільства. Отже авторитарна система тут більшістю не сприймається як зло чи недолік. Вона ототожнюється із запорукою добробуту та прогресу.

Таким чином, авторитарний політичний режим здатний відносно безболісно трансформуватися в демократичний режим. Основна передумова такої трансформації – наявність за авторитаризму певної сфери громадянського суспільства.

Демократичний політичний режим є одним із найважливіших показників зрілості будь-якого суспільства. Основними

його чинниками є – юридична та фактична гарантія прав людини; суверенність особистості; плюралізм соціального й політичного життя; пріоритетна роль громадянського суспільства і правової держави; створення органів влади шляхом змагальних відкритих виборів; легітимність влади; реалізація принципу поділу влади; наявність багатопартійної системи й політичної конкуренції; забезпечення законності в урегулюванні конфліктів; базова єдність суспільства, високий рівень професійних і моральних якостей лідера.

Закріплені конституцією права і свободи громадян є важливими цінностями демократії. При цьому першочерговими у міжнародному праві визначаються політичні права і свободи: свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. У демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місця проживання громадян і їх переміщення в середині власної країни, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну. Громадянам гарантуються соціально-економічні права, зокрема, право на працю і вільний вибір професії, вони реально беруть участь у вирішенні державних, громадських справ.

При демократичному політичному режимі дозволяється вільна діяльність всіх політичних партій, суспільно-політичних організацій, які діють у межах законів.

Важливий атрибут демократичного політичного режиму – принцип поділу влади у системі державної влади. Згідно з цим принципом законодавча, виконавча і судова влада відокремлені і досить незалежні одна від одної, водночас вони постійно взаємодіють між собою у процесі формування і виконання державної політики. При поділі влади кожна з них врівноважує одну одну, не даючи жодній з них зайняти панівні позиції в державі.

Обов'язковою умовою демократичного політичного режиму є прозорість дій державних органів влади, політичних партій та інших громадських організацій. Активну роль у забезпеченні прозорості влади відіграють вільні від урядової цензури засоби масової інформації.

Демократичний політичний режим несумісний з такими насильницькими актами, як незаконні репресії держави проти громадян, придушення владою інакомислення та легальної опозиції. Отже, гарантувати захист громадян від державного свавілля здатний тільки демократичний політичний режим.

При демократичному політичному режимі значна роль у системі державного устрою відводиться органам місцевого самоврядування. Під місцевим самоврядуванням розуміється право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і управляти нею, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення. Тим більше, що прерогативою місцевої влади є такі важливі сфери суспільного життя, як освіта, охорона здоров'я, підтримання правопорядку, будівництво доріг тощо.

Демократичний політичний режим допускає наявність незалежного контролю за владою, який здійснюється «знизу». Контроль за владою з боку громадянського суспільства запобігає таким негативним явищам, як корупція, бюрократизм, патронажні відносини тощо.

Демократизація суспільства вимагає такої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності людей, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання конфліктів – з іншого. Для цього необхідно, щоб громадяни, всі суб'єкти політичної діяльності вчилися жити в умовах демократії.

5.2. Демократія та її форми

В сучасних умовах слово «демократія» (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) є найбільш популярним у народів і політиків всього світу. Загальновідомо, що історичний генезис (від грец. *genesis* – походження, виникнення; процес утворення) демократії тривалий і суперечливий. Народжена в Античній Греції (перша демократична держава – Афіньська республіка), ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед мислителів. Концепції найяскравіших представників того часу Пла-

тона і Аристотеля ґрунтувались на протиставленні «правильних» і «неправильних» форм державного устрою і влади. Демократію вони відносили до «неправильної» форми.

Термін «демократія» в часи свого виникнення у грецькому полісі справді визначав соціальний лад, за якого в управлінні беруть участь усі, хто складає народ – демос. Проте демос в античні часи не ототожнювали навіть з низовими категоріями вільних громадян, які становили переважну більшість населення полісу. Афіньська держава дала світові зразок публічної влади, не знайшовши, однак, механізму обмеження тотальної влади в усіляких її проявах. Це завдання спробувала виконати Римська республіка. Вона винайшла інститут народного трибуна – як противагу владі сенату і консулів.

В подальшому також панувало скептичне ставлення до демократії, хоча елементи демократії вже почали зароджуватися у формі представницьких органів, що обмежували абсолютну владу монархів (парламент Англії, Генеральні штати Франції, кортеси Іспанії, Військова Рада Запорізької Січі). Після Французької буржуазної революції стало зрозумілим, що саме демократія є засобом більш розумної політичної та соціальної організації суспільства, держави, влади. В XIX ст. у демократії були свої досягнення та падіння, але, в цілому, до неї було негативне ставлення.

Після виходу в світ книги А. Токвіля «Демократія в Америці» (1-й том вийшов у 1835 р., 2-й – у 1840 р.) почало формуватися позитивне ставлення до демократії. На початку XX ст. практично не залишається політичних доктрин, включаючи і більшовизм, і фашизм, які в основу своїх ідеологічних конструкцій не закладали б побудову демократії різного роду. Після революції 1917 р. у Росії диктатура пролетаріату була проголошена як вищий тип пролетарської демократії. Життя розвінчало міф про «соціалістичну демократію», яка тільки нав'язувала народу ілюзію народовладдя, а насправді проголошений демократизм був декоративним і фальшивим.

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли «Декларація прав людини», прийнята ООН (1948 р.), Хельсинська нарада (1975 р.), правозахисний рух у

постсоціалістичних країнах, Паризька нарада глав урядів європейських країн і прийнята нею «Паризька хартія для нової Європи» (1990 р.).

У політології термін «демократія» вживається в чотирьох значеннях:

- ◆ як влада народу – народовладдя;
- ◆ як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправності її членів, виборності й прийняття рішень більшістю (виробнича, партійна, профспілкова, молодіжна тощо);
- ◆ як рух за здійснення демократичних цілей і ідеалів (соціал-демократичний, ліберальний, християнсько-демократичний, соціальний тощо);
- ◆ як ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд та система цінностей.

Таким чином, демократія є одночасно й ідеологічним постулатом, і основною соціальною технологією.

Одним з основних принципів демократії є принцип більшості. Принцип більшості означає, що будь-яке питання політичного управління суспільством має здійснюватись у відповідності з волею більшості. Принцип більшості складає суть доктрини народного суверенітету, відповідно до якого народ проголошується джерелом верховної влади у демократичному суспільстві. Проте, важливо враховувати, що розуміється під поняттям «народ» і як здійснюється його суверенітет.

В історії політичної думки народ трактувався як чернь, «нетворча більшість» у протиставленні до «творчої меншості», а тому не здатним раціонально мислити, приймати рішення, управляти. В сучасній політичній теорії такий тип правління відображає античне поняття «охлократія», що означає влада натовпу, черні.

Сучасне розуміння народу як дорослого населення країни, що має рівні політичні права, дає можливість говорити про загальну демократію. Але до початку ХХ ст. жодна з існуючих демократій не надавала всьому дорослому населенню рівних політичних прав, а тому була соціально обмеженою. Це були класові (для власників, які мали нерухомість) або патріархальні

(тільки для чоловіків) демократії. Наприклад, виборчі права жінкам були надані у Новій Зеландії у 1893 р., Австралії у 1902 р., Фінляндії у 1905 р., в інших країнах світу – у 20-х роках ХХ ст., у Франції, Бельгії, Швейцарії – після другої світової війни.

В сучасних умовах принцип більшості здійснюється у декількох формах: конституційна більшість (дві третини або три чверті від встановленого числа), абсолютна більшість (50% плюс один голос) та відносна (проста більшість). Відомі теоретики демократії розуміли, що право більшості не є абсолютно ефективним способом вирішення багатьох суспільних проблем. Адже і більшість не застрахована від помилок. Більш того, історія свідчить, що можливі варіанти «диктатури більшості», коли демократія перетворюється в свою протилежність – деспотію. Тому для запобігання таких наслідків поряд з правом більшості в сучасних демократіях практикується принцип захисту прав меншості. Він означає, що в цілому підкорюючись рішенням, за яке проголосувала більшість, меншість має право захищати свою позицію у будь-яких конституційних формах: створенням опозиції в парламенті, відстоюванням своєї точки зору через засоби масової інформації тощо.

Американський політолог Р. Даль увів у науковий обіг поняття «поліархія» (від грец. *polys* – багато і *arche* – влада, джерело, засада; дослівно багатовладність, багатозасадність) – на противагу «демократії». Під демократією він розуміє «ідею», «ідеал», а під поліархією – її реальне втілення. На його думку, поліархія означає правління меншості, що вибирається народом на конкурентних виборах. Мінімальний набір необхідних критеріїв сучасної політичної демократії складається з таких формальних процедур:

- ◆ загальні виборчі права громадян;
- ◆ можливість для громадян претендувати на обіймання виборних посад;
- ◆ регулярне проведення вільних, конкурентних і справедливих виборів;
- ◆ надання конституційним правом вибраним посадовим особам можливості контролювати урядові рішення;

- ♦ відсутність утисків стосовно політичної опозиції;
- ♦ право громадян створювати незалежні асоціації й організації (включаючи незалежні політичні партії і групи інтересів) і приєднуватися до них;
- ♦ вільний доступ громадян до джерел альтернативної інформації. (Dahl R.A. Democracy and its critics. New Haven: Yale University Press, 1989. – 397 p.)

На початку 90-х рр. ХХ ст. у політичну науку широко входить нова теоретична парадигма «хвиль демократизації», яка вписує національні процеси утвердження сучасних інститутів демократичного правління (або поліархії) в контекст світових модернізаційних перетворень. Американський політолог С. - Хантінгтон у своїй книзі «Третя хвиля: демократизація в кінці ХХ століття» відзначив три хвилі демократизації, кожна з яких відрізнялася своїми історичними умовами, особливостями протікання, причинами зміцнення демократії в окремих країнах і регіонах та невдачами демократичних експериментів в інших. Схема С. Хантінгтона подається таким чином:

Перша – тривала хвиля демократизації – з 1828 р. по 1926 р. Початкова точка відліку співпадає з кінцевим оформленням демократичних інститутів і процедур у США, а завершується через декілька років після закінчення Першої світової війни, перший спад (1922 – 1942 рр.).

Друга – коротка хвиля демократизації – з 1943 р. по 1962 р. Поштовхом до другої «хвилі» стала перемога союзників у Другій світовій війні та процеси деколонізації 1960-х років. На 1957 – 1975 рр. припадає друга «спадна хвиля».

Третя, або «глобальна демократична хвиля», починається у 1974 р. з падіння авторитарного режиму в Португалії і триває дотепер. (Huntington S.P. Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: Oklahoma University Press, 1991. – 366 p.).

Хоча джерела першої демократизації, як відзначає С. Хантінгтон, дійсно беруть початок від подій Американської і Французької революцій, проте виникнення сучасних демократичних інститутів є феноменом ХІХ століття. Поворотним моментом виникнення демократичної системи може вважатися для даного

періоду виконання двох умов: по-перше, не менше 50% дорослих чоловіків мають право голосу, по-друге, існує відповідальна виконавча влада, яка або утверджується підтримкою більшості у вибраних законодавчих органах, або вибирається в ході регулярних народних виборів. У результаті застосування цього критерію С. Хантінгтон робить висновок про те, що США увійшли в першу хвилю демократизації в 1828 р., коли в наслідок відміни цензу власності в старих штатах і входження нових штатів із загальним виборчим правом для чоловіків більше 50% чоловічого населення США взяли участь у президентських виборах того року.

У наступні десятиліття інші західні держави також поступово розширили виборчі права, скоротили багаторазове голосування, запровадили таємну процедуру голосування. Характерний приклад останнього: вперше таємне голосування було введено у Південній Австралії в 1858 р., у Великій Британії воно не використовувалося ні на парламентських, ні на муніципальних виборах аж до 1872 р., а в США стало поступово впроваджуватися після президентських виборів 1884 р. У цілому Швейцарія, Велика Британія, її заморські домініони (Австралія, Нова Зеландія, Канада), Франція, Бельгія, Нідерланди і скандинавські країни здійснили перехід до демократичних режимів у кінці XIX ст.

Після закінчення Першої світової війни перша хвиля демократизації охоплює нові держави, які виникли на уламках Російської, Австро-Угорської і Німецької імперій (Чехословаччину, Угорщину, Польщу, Естонію, Латвію, Литву), деякі латиноамериканські країни (Уругвай, Чилі), Ірландію, Ісландію, Іспанію і Португалію. Всього перша хвиля демократизації сприяла становленню 29 демократій, які характеризуються парламентаризмом, партійною системою і широким виборчим правом.

Зворотна антидемократична хвиля починається з приходом до влади Муссоліні в 1922 р. і охоплює всі 20-ті і 30-ті роки XX ст., коли домінуючою тенденцією світового розвитку стає повернення до різних форм авторитарного правління і виникнення принципово нових політичних режимів тоталітарного

типу. Протягом 20-х рр. ХХ ст. після Італії перехід до авторитарних режимів у результаті військових переворотів відбувся в Литві, Польщі, Латвії й Естонії. Прихід до влади Гітлера в 1933 р. не тільки «поховав» Веймарську республіку в Німеччині, але й призвів до падіння демократії в Австрії у 1934 р., Чехословаччині у 1938 р. Падіння демократичних режимів охопило також Південну Європу і Латинську Америку: військовий переворот 1926 р. встановив тривалу диктатуру Салазара у Португалії, демократія в Греції зазнала краху в 1936 р., військовий переворот в Іспанії у 1936 р. призвів спочатку до громадянської війни, а потім – до краху Іспанської республіки у 1939 р.

Друга хвиля демократизації почалася під час Другої світової війни і була пов'язана з розвитком антиколоніального руху та перемогою над фашизмом. Піднесення хвилі розпочинається з установаження адміністрацією союзників демократичних режимів на звільненій території (Західної Німеччини, Австрії, Японії і Кореї), руху до демократії в кінці 40-х рр. ХХ ст. у Греції і на початку 50-х рр. ХХ ст. у Туреччині.

Додатковий поштовх другій хвилі демократизації надав процес деколонізації, що набрав сили в 50-х і на початку 60-х років ХХ ст. У багатьох постколоніальних країнах Африки й Азії було зроблено спроби введення демократичної форми правління, які в результаті практично всі були надзвичайно слабкими, нестійкими і, як виявилось, короточасними.

Друга зворотна хвиля розпочалася на початку 60-х рр. ХХ ст. практично одночасно в Латинській Америці, Африці й Азії, де в результаті військових переворотів були повалені цивільні уряди. Глобальний поворот від демократії до авторитаризму був вражаючим: принаймні одна третина 32 реальних демократій, що існували в світі до 1958 р., прийшли до різних форм авторитарного правління до середини 1970-х. Всі ці обставини викликали песимізм відносно застосування і можливості встановлення демократичного ладу в суспільствах, що розвиваються.

Третя хвиля демократизації починається в Південній Європі: в 1974 р. з розривом у декілька місяців відбувається падіння авторитарних диктатур у Португалії і Греції. В 1975 р.

після смерті генерала Франко завершується тридцятишестирічний період авторитарного правління і починається процес переходу до демократії в Іспанії, який успішно закінчується прийняттям нової демократичної конституції і вільними парламентськими виборами у березні 1979 р.

Рух до демократії охопив латиноамериканський і азіатський континенти. В 1970-х рр. приймаються конституції і відбуваються вибори в Еквадорі, Болівії, Перу, Уругваї, Бразилії. В 1980-х рр. приходять до влади цивільні уряди в Туреччині, на Філіппінах, Пакистані.

У кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. відбуваються «оксамитові революції» у Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії. В 1991 р. після розпаду Радянського Союзу на політичній карті світу з'являються нові незалежні держави, які заявляють про свій демократичний вибір (Україна, Росія, Білорусія, Литва, Латвія, Естонія, Казахстан та інші). Звернення колишніх комуністичних держав до цінностей демократії переконливо продемонструвало те, що єдиною реальною альтернативою авторитарним і тоталітарним режимам є саме демократичний лад, а розширення і консолідація демократії виступають панівною і довготривалою тенденцією світового розвитку.

Консолідація демократії є найважливішим етапом переходу від авторитарної форми правління до демократичної. Він розпочинається після вирішального розриву з попереднім режимом і закінчується тоді, коли можна вже говорити про те, що встановлена демократія розвивається на своїй власній основі, яка дозволяє при всіх негараздах економічного, соціального і культурного життя підтримувати стабільність і забезпечувати стійкий розвиток. Під час переходу створюються політичні інститути нового демократичного режиму, які починають працювати і взаємодіяти згідно з новими правилами гри. Для консолідації демократії важливо, щоб політичні еліти (лідери партій, бізнес-кіл тощо) були здатні спільно діяти в ім'я довготривалих цілей національного розвитку. Консолідація демократії значною мірою залежить від здатності громадськості проводити принципову межу між демократичним режимом і демокра-

тичними правителями. Розчарування у результатах діяльності конкретних політичних еліт не повинно переноситися на ідею демократії в цілому (наприклад, трансформуватися у вимогу переходу до більш авторитарного правління, яке нібито здатне «навести порядок» тощо).

Таким чином, можна сказати, що країна має консолідовану демократію, якщо всі основні політичні сили приймають правила демократичної гри, що відповідають базовій характеристиці демократії.

У сучасному світі демократія розглядається як найбільш адекватний і ефективний вид політичного устрою. Тому не випадково, наприклад, повсюди спостерігається достатня сталість базових демократичних орієнтацій навіть в умовах економічної кризи й падіння життєвого рівня населення.

В залежності від того, як народ бере участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, виділяють три **форми демократії**: пряму, плебісцитарну та представницьку (репрезентативну).

Пряма форма демократії надає можливість самим громадянам брати участь у підготовці, обговоренні й прийнятті рішень або знаходженні консенсусу між протилежними інтересами членів свого співтовариства. Практично вона можлива у невеликих колективах (на підприємствах, у селах, мікрорайонах тощо) або на рівні місцевого самоуправління (ізраїльські кібуци, швейцарські, американські громади, російські земські збори тощо).

Плебісцитарна форма демократії теж надає можливість безпосередньо виявити волю народу через механізм голосування для підтримки, схвалення чи не прийняття проектів законів або інших політичних рішень, які готуються президентом, урядом, партією або ініціативною групою.

Таким чином, якщо пряма форма демократії припускає участь громадян у підготовці, обговоренні й прийнятті рішень, то плебісцитарна форма демократії – тільки у голосуванні (референдуми, опитування тощо).

Важливими процедурами громадянського волевиявлення стали референдуми (від лат. referendum – «те, що має бути по-

відомлене»), які проводяться з метою ухвалення закону або інших рішень на основі виявлення волі народу щодо актуальних питань державної політики і суспільно-політичного життя в цілому. Перший референдум був проведений в 1439 р. у Швейцарії щодо фінансового становища цієї республіки. Інститут референдуму знайшов своє законодавче закріплення у кінці XIX – на початку XX ст. у конституціях багатьох країн світу, особливо у Франції, Італії, Данії, Норвегії, Ірландії, Канаді, Бразилії та ін. 1 грудня 1991 р. референдум проводився в Україні щодо підтримки Акту незалежності України.

Всенародні голосування під час референдумів мають як законодавчу силу, так і консультативний характер. Але їхні результати в демократичному суспільстві завжди мають велике значення.

Суть **представницької (репрезентативної) форми демократії** – в опосередкованій участі громадян у прийнятті рішень шляхом передачі своїх повноважень виборним депутатам, які мають висловлювати інтереси своїх виборців і приймати рішення в їх інтересах. При такому управлінні демократія розуміється як компетентне й відповідальне перед народом представницьке управління. Носіями представницької демократії є парламенти, інші законодавчі органи влади як у центрі, так і на місцях, а також виборні представники виконавчої і судової влади. Досить влучно висловився про суть представницької демократії німецький політолог Ральф Дарендорф. Він вважає, що демократія – це не правління народу, якого просто не буває. Демократія – це уряд, обраний народом, а якщо необхідно, то й народом скасований; крім того, демократія – це уряд зі своїм особистим курсом.

Жодна з цих форм демократії у «чистому вигляді» не існує. Політична реальність показує, що поєднання різних форм демократії є надійним інструментом виявлення волі більшості народу. Але принцип більшості не можна вважати бездоганно демократичним, якщо при цьому не забезпечується право меншості на опозицію. В такому випадку демократія може стати «тиранією більшості», переродитися на диктатуру парламенту або парламентської більшості. У демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян цілком рівні у своїх правах і свободах.

Таким чином, у сучасному світі демократія набула визнання та широкого поширення, хоча у багатьох країнах вона є тільки фасадом для авторитарної влади. Для того, щоб розвивались демократичні форми політичного життя, потрібні соціальні, економічні та культурні основи. Без них політичний процес проходить у недемократичних формах. Це – високий рівень економічного розвитку країни, різноманітність форм власності, наявність розвинутого ринку, конкуренції товаровиробників. Економічний розвиток і супроводжуваний його добробут призводить до соціальних зрушень: зростання урбанізації, освіти, грамотності, масових комунікацій. Саме вони ведуть до формування масового середнього класу як соціальної бази демократії, а також до розвитку демократичної політичної культури.

Перехід до демократії – це шлях створення цивілізованої сучасної системи, здатної до саморозвитку. Демократизація суспільства потребує такої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності громадян, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності – з іншого. Для цього необхідно також, щоб всі суб'єкти політичних відносин навчилися жити в умовах демократії.

5.3. Сучасні виборчі системи

Вибори – одна з головних ознак демократичного устрою суспільства. Вибирати – означає віддавати перевагу комусь або чомусь. Натомість обирати – значить визнавати когось авторитетною людиною, гідною вершити громадські справи. Представницька демократія – це така форма народовладдя, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою і розв'язанні спільних проблем, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх представляти свої інтереси, делегують своє право на належну громадянам частку влади, через своїх обранців впливають на стан у суспільстві, на управління державою.

Вибори – це спосіб формування органів влади та управління за допомогою висловлення за певними правилами політич-

ної волі громадян. В умовах сучасних демократій вибори – це стрижневий механізм і головна форма прояву суверенітету народу. Головне призначення виборів – відображаючи думку і волю громадян, забезпечувати представництво основних суспільних груп в органах влади та формувати ефективний уряд.

Вибори відбуваються за певними виборчими системами. **Виборча система** – це важливий суспільний інститут, механізм розподілу представницьких мандатів відповідно до підсумків голосування. Основні правила визначення підсумків голосування, встановлення меж виборчих округів можуть мати вплив на результати виборів, тому ці питання стають предметом політичної боротьби. Виборча система включає: якісний критерій, за яким визначаються результати виборів (мажоритарний або пропорційний); тип виборчих округів (одномандатний, багатомандатний або єдиний загальнонаціональний); форми висування кандидатів та способи голосування; тип виборчого списку та спосіб його заповнення.

Існують три види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна та змішана.

Мажоритарна виборча система – це такий порядок визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат або список кандидатів, що отримали більшість голосів у виборчому окрузі. Інші партії або кандидати за умов цієї системи, на відміну від пропорційної, ніяких мандатів не отримують. Назва цієї системи походить від французького слова *majorité* (більшість). Мажоритарна система може базуватися на трьох видах більшості: кваліфікована більшість, абсолютна більшість та відносна більшість.

За умов **мажоритарної системи кваліфікованої більшості** закон встановлює визначену долю голосів, яку має отримати кандидат (список кандидатів), щоб бути обраним. Кваліфікована більшість становить більше ніж 50% плюс один голос (2/3, 3/5, 65%). Наприклад, у Чилі, депутат, щоб бути обраним у першому турі, має отримати 2/3 голосів. Під час виборів президента Азербайджану також для обрання у першому турі кандидат повинен отримати не менше 2/3 голосів виборців, що

взяли участь у голосуванні. Однак така система частіше призводить до того, що у першому турі ніхто не отримує перемоги. Для визначення остаточних результатів проводиться другий тур виборів через один-два тижні. У цьому турі, як правило, беруть участь кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів порівняно з іншими.

Мажоритарна система буває абсолютної (простої) більшості, коли для обрання необхідно отримати понад 50% голосів виборців плюс один голос від загальної кількості голосів виборців, що взяли участь у волевиявленні. Слід зазначити, що враховуються лише ті бюлетені, які визнані дійсними, інші (недійсні) при підрахунку не враховуються. Ця система також частіше передбачає наявність другого туру виборів, оскільки навіть просту більшість складно отримати будь-кому з кандидатів. Другий тур може базуватися на таких принципах: на повторне голосування виносяться дві кандидатури, які отримали найбільшу кількість голосів; у другому турі беруть участь усі кандидати, що одержали встановлений законом відсоток голосів (наприклад, 15% в Угорщині, 12,5% у Франції при виборах у парламент). Для перемоги у другому турі необхідно набрати відносну більшість голосів порівняно з іншими.

Між першим і другим турами виборів партії та кандидати, які не досягли помітного успіху, зазвичай знімають свої кандидатури та звертаються до виборців з проханням віддати свої голоси політично близьким кандидатам для того, щоб запобігти перемозі тих опонентів, які є для них неприйнятними.

Мажоритарна система відносної більшості передбачає, що кандидат (список кандидатів) обирається тоді, коли отримує більшість голосів виборців ніж будь-який інший. Ця система виникла у Великій Британії та діє приблизно у 43 країнах світу, багато з яких були Британськими колоніями. Відповідно до Британської політичної традиції, цю систему характеризують як «перший по той бік фінішу» – «the first – past the post». За умов цієї системи отримання відносної більшості голосів призводить до отримання у виборчому окрузі одного мандату. Наприклад, у виборчому окрузі подано сто тисяч голосів, які розподіляють-

ся між чотирма кандидатами на одне місце. Кандидат А отримав сорок тисяч голосів, кандидат Б – тридцять тисяч, кандидат В – двадцять тисяч, а кандидат Г – десять тисяч. Мандат отримує кандидат А, хоча сукупно за інших кандидатів проголосувало більше виборців. У цьому випадку діє принцип – переможець отримує все. Складається ситуація, що голоси, які були подані за інших кандидатів, зовсім не враховуються. Для того щоб пом'якшити такі негативні наслідки цієї системи, може застосовуватися принцип прохідного відсотку: кандидат буде обраним, коли він отримає не менше визначеної долі усіх поданих голосів (Єгипет – 20%). Мажоритарна система відносної більшості за умов прохідного відсотку також може передбачати наявність другого туру, коли ніхто із кандидатів не отримав встановлений законом відсоток голосів. Така система впливає на електоральну поведінку виборців – ті виборці, хто симпатизує кандидатам (партіям), які мають незначні шанси отримати перемогу, налаштовуються змінювати свої електоральні вподобання та голосувати за одну з більших партій або за того кандидата, який має реальні шанси перемогти.

У політичній практиці реалізації мажоритарної системи виборів можуть застосовуватися ще два різновиди: **одного неперехідного голосу** (іноді її називають полу пропорційною) та **кумулятивного вотуму**. Перший різновид передбачає голосування за багатомандатними округами, однак, кожний виборець може віддати свій голос лише за одного кандидата з будь-якого партійного списку, що є у бюлетені. Обраними вважаються кандидати, які отримали більше голосів. Визначення результатів виборів відбувається за мажоритарним принципом, тому ця система розглядається як різновид мажоритарної, хоча і з відхиленням (голосування за багатомандатними округами, як це завжди буває у пропорційних виборчих системах). Кумулятивний (або сукупний) вотум передбачає, що у виборця є декілька голосів. Він може використувати їх, як вважає за потрібне – може віддати усі голоси одному кандидату, а може розподілити їх між різними кандидатами однієї партії. Виборець, коли це передбачено законом, може застосувати панашаж (від франц.

panachage – змішення), тобто проголосувати за кандидатів з різних партійних списків, обираючи не партійну належність, а особисті якості кандидатів. Кумулятивний вотум реалізується за принципом відносної більшості. Обраними вважаються кандидати, які одержали більше голосів, ніж інші, відповідно до кількості мандатів, що розподіляються в окрузі. Таким чином, ці різновиди мажоритарної системи дозволяють краще визначити політичні вподобання виборців.

Пропорційна виборча система – це такий порядок визнання результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, або списками кандидатів у представницький орган влади проводиться пропорційно кількості отриманих ними голосів. Щоб провести вибори за такою системою, створюються багатомандатні округи або єдиний загальнодержавний (національний) виборчий округ. Наприклад, у Чехії утворюються дрібні багатомандатні округи (81 округ для 200 мандатів), у Японії – великі (11 для розподілу 200 мандатів з 500), у Німеччині – половина депутатів бундестагу (нижньої палати парламенту) обирається за загальнодержавним округом. Принципове значення у цій системі має визначення виборчої квоти (виборчого метру). Виборча квота показує, скільки голосів необхідно отримати для обрання одного депутата.

Існують різні способи для визначення виборчої квоти, вони, регламентуються законодавством країни де проводяться вибори. Найбільш простим вважається метод британця Хейра (застосовується, наприклад, у Румунії). Він називається ще методом природної квоти: загальна кількість поданих в окрузі голосів ділиться на кількість депутатських мандатів у даному окрузі. Так само розраховується виборчий метр і загальнодержавним округом. Наприклад, у виборчому окрузі, від якого обираються п'ять депутатів, подано сто тисяч голосів, які визнані дійсними. У виборах брали участь чотири партії (блоки), кожна з них висунула п'ять кандидатів на кількість депутатських мандатів у даному окрузі. Партія А отримала сорок тисяч голосів, партія Б – двадцять чотири тисячі голосів, партія В – двадцять тисяч, партія Г – шістнадцять тисяч. Виборча квота

становить двадцять тисяч (сто тисяч голосів поділити на п'ять депутатських мандатів). Далі розраховується, скільки разів цей виборчий метр «лягає» у загальну кількість голосів, що отримала кожна партія – стільки мандатів з числа вакантних місць вона має отримати. Таким чином, у нашому прикладі партія А отримує два мандати, партія Б – один мандат, партія В – також один мандат.

За умов пропорційної системи може складатися ситуація, коли залишаються нерозподілені мандати. У таких випадках передбачаються додаткові правила, які також фіксуються у виборчому законі. Наприклад, для вдосконалення способу визначення квоти застосовується такий принцип: до дільника (кількість мандатів) додають одиницю або два. Це призводить до зменшення квоти і дає можливість розподілити більше мандатів. Такий метод називають системою Хогенбаха-Бішоффа, Друша або штучною квотою. Однак застосовувати таку квоту треба дуже обережно. Квота може виявитися замалою. Складеться ситуація, коли на претендентів не вистачить депутатських мандатів.

Поширеним є метод математика д'Онדה. Він застосовується у Болгарії, Польщі, Іспанії. Цей метод передбачає таке підраховування квоти: кількість голосів, одержаних кожною партією (списком) ділять на ряд послідовних цілих чисел, починаючи з одиниці. Ці числа – дільники. Зазвичай достатньо дільників у межах один – чотири (для округу). Так, у Болгарії є своя специфіка. Дільниками є непарні цифри (1, 3, 5, 7 і т.д.). Цей спосіб називають методом Імперіалі. У Латвії дільниками є 1, 4, 7 і т.д.

Для визначення квоти за цим методом розташуємо отримані числа голосів кожної партії (блоку) у зменшувальному порядку. Квота знаходиться у цьому рядку на тому місці, що відповідає кількості депутатських мандатів, які розподіляються за даним округом. На відміну, приміром, від методу природної квоти, цей метод надає більше можливостей розподілити одразу усі мандати, оскільки квота виявляється меншою.

Застосування будь-якого різновиду квот не забезпечує гарантований розподіл усіх мандатів, тому дуже важливими є додаткові правила, що встановлюються законом для розподілу залишків.

Існує декілька **варіантів додаткових правил розподілу мандатів за пропорційною системою**. За **правилом найбільшого залишку** місця, що не були розподілені за квотою, отримують за чергою партії з найбільшим залишком голосів, який виявився після застосування квоти. **Правила найбільшого виборчого числа** передбачає, що місця, які залишилися нерозподіленими після застосування квоти, передаються за чергою партіям, що отримали найбільшу кількість голосів. Це своєрідна премія партіям-лідерам виборчої кампанії. Третє правило базується на **методі підсумовування** усіх залишків голосів партії за окремими округами у масштабі країни та підсумовування усіх не розподілених мандатів за країною в цілому. Після такого підсумовування розраховують нову квоту для країни в цілому і розподіляють залишки мандатів між партіями. Таке правило використовується, приміром, у Бельгії, Австрії, Нідерландах. На різних етапах підрахунків можуть застосуватись різні варіанти квот, наприклад, на першому етапі – природна квота, а для розподілу залишків – квота за методом д'Ондта. Це правило можна застосовувати беззаперечно, коли у масштабі всієї країни за різними округами змагаються одні й ті самі партії. Проте, коли у різних округах змагаються партії як загальнонаціональні, так і регіональні, застосовувати це правило буде важко.

В умовах застосування у виборчій системі єдиного загальнодержавного округу переважно впроваджується четверте правило. Оскільки не розподілені місця залишились внаслідок дії загороджувального бар'єра, оскільки партії, що не змогли перетнути бар'єр (зібрали кількість голосів меншу за встановлений законом мінімальний відсоток голосів, необхідний для допуску до розподілу мандатів), не беруть участі у розподілі місць. Отже, решта мандатів, які залишилися нерозподіленими, передаються партіям, які перетнули загороджувальний бар'єр. Розподіл місць реалізується пропорційно кількості голосів, отриманих кожною партією. За цією системою преференції (від лат. *praefere* – віддавати перевагу) отримують більш впливові партії, які на виборах зібрали більшу кількість голосів. Застосування загороджувального бар'єра (пункту) спрямовано на те,

щоб сприяти формуванню в парламенті великих партійних фракцій. Це, в свою чергу сприятиме формуванню стабільної партійної більшості у парламенті та, як наслідок, опираючись на цю більшість. Особливе значення загороджувальний бар'єр має в умовах країн з великою кількістю партій, що беруть участь у виборах. Така ситуація може свідчити про те, що партійна система ще не структурувалася, ще формується (наприклад, постсоціалістичні країни). Отже, за суттю загороджувальний бар'єр передбачає запобігання роздробленню партійних сил у парламенті, коли його структуру складатиме конгломерат дрібних партій. У плані перспективи цей метод сприяє посиленню впливу великих партій та впорядкуванню (структуризації) партійної системи.

Приклади загороджувального бар'єра в різних країнах такі: Ізраїль – 1%, Данія – 2%, Україна, Іспанія, Аргентина – 3%, Італія, Угорщина, Швеція – 4%, Німеччина, Росія, Польща – 5%, Єгипет – 8%, Турція – 10%, Греція – 17%. Для партійних коаліцій (блоків) може встановлюватись більш високий відсоток, наприклад, у Польщі він – 8%, Словаччині загальний відсоток для партій 5%, для коаліцій з двох – п'яти партій – 7%.

Розподіл місць у середині партійного списку кандидатів відбувається за різними принципами. По-перше, існує принцип черги кандидатів у списку: мандати отримують ті, хто стоїть у списку на перших місцях. По-друге, застосовується принцип преференції: виборець може підтримати визначену партію і разом з тим, віддати перевагу конкретній кандидатурі або кандидатурам з даного партійного списку. Виборець може визначити свої вподобання цифрами 1, 2, або якимось іншим знаком, визначаючи, кого він бажав би бачити обраним у першу чергу. Закон, звичайно, не дозволяє багато преференцій. Наприклад, у Фінляндії, Італії, Бельгії дозволяється визначити одну преференцію. Отже, за цим принципом виборча комісія після підрахування кількості різних преференцій проголошує обраними не тих, хто займає перші місця у списку, а тих, хто отримав більше перших, а потім других преференцій (відповідно до кількості мандатів, що отримала партія на виборах).

Існує ще два варіанти розподілу місць у середині партійного списку. Перший – панашаж, завдяки якому виборець має декілька голосів та може голосувати у багатомандатному виборчому окрузі за кандидатів з різних партійних списків. Другий – сполучення списків. Виборчий закон може передбачати, що партії, які йдуть на вибори самостійно, можуть заздалегідь проголосити, що вони розглядатимуть свої списки як єдиний блоковий список. Виборець голосує за список тієї партії, яка відповідає його вподобанням. Однак, партії, які проголосили про об'єднання, вимагають розподілу депутатських місць відповідно до сполученого списку. Вже після цього партії розподіляють депутатські мандати між собою. Отже, розподіл мандатів за домовленістю між партіями не завжди відповідає волі виборців.

Специфічним різновидом пропорційної системи є **система єдиного голосу, що передається** (наприклад, вибори сенату Австралії, вибори в Ірландії, Північній Ірландії). За цією системою виборець має один голос, однак, він може використати його не для голосування за партійний список, а для того, щоб надати преференцію одному з кандидатів будь-якого партійного списку. Він може відзначити інших кандидатів преференціями 2, 3. Спочатку підраховуються преференції першого порядку у кожного з кандидатів, коли перших преференцій немає, кандидат виключається з подальшого змагання. Після підрахунку перших преференцій визначається квота і обрані депутати. Ця система передбачає, що тим кандидатам, яким недостатньо преференцій першого порядку, додаються преференції номер 2, 3.

У політичній практиці частіше застосовуються змішані виборчі системи.

Змішана виборча система – це такий порядок визначення результатів голосування, в якому поєднані елементи мажоритарної і пропорційної систем. Така система може об'єднати позитивні сторони вже названих систем і подолати їх недоліки. За цією системою одну половину парламенту обирають за пропорційною системою, а другу – за мажоритарною. При голосуванні виборець отримує два бюлетені. За допомогою одного він обирає особу, а за допомогою другого – партію. Наприклад, така

система застосовується у Німеччині у пропорції 50/50, в Італії – 75/25, в Азербайджані 80/20.

Змішана виборча система сприяє розвитку партій та блоків і не порушує представництво населення та принципів пропорційності.

Таким чином, вибори – це процедура безпосереднього обрання або висунення певних осіб шляхом відкритого чи закритого (таємного) голосування для виконання громадських функцій. Це один із способів інституювання державної влади, найпоширеніший механізм створення органів та інститутів влади. Вони відбуваються у різних країнах за різними виборчими системами і сприяють волевиявленню народу.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття «політичний режим»?
2. Які критерії визначають зміст політичного режиму?
3. У чому суть тоталітаризму?
4. Що являє собою авторитарний політичний режим?
5. Чим відрізняється авторитарний політичний режим від тоталітарного?
6. Якими рисами характеризується демократичний політичний режим?
7. Які значення має термін «демократія»?
8. Які принципи демократії ви знаєте?
9. Як ви розумієте, що таке пряма й представницька демократія?

Рекомендована література

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – 303 с.
2. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Пер. с фр. – М.: «Весь мир». – 2002. – 368 с.
3. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С. Богдановского, под ред. О.А. Алякринского. – М.: Аспект Пресс. – 2000. – 208 с.
4. Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В. Ильина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 576 с.
5. Дарендорф Г. После 1989. Размышления о революции в Европе. – М.: Изд. фирма «Ad marginet». – 1998. – 271 с.
6. Джилас М. Лицо тоталитаризма, – М., 1992. – 544 с.

7. Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1991. – 336 с.
8. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996 року. – К., 1996. – 54 с.
9. Лазаренко О.В., Лазаренко О.О. Теорія політології. – К., 1996. – С. 115 – 134.
10. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – М.: Аспект-пресс., 1997. – 287 с.
11. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. – М., 1994. – 352 с.
12. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков: Фолио, 2001 – С. 771 – 812.
13. Пошпер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т.1. – К., 1994. – 444 с.
14. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для вузов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 171-248.
15. Пророченко Н. Сила ісламських традицій. Політичні традиції й демократизація у державах Аравійського півострова // Політика і час. – 2003. – №8. – С. 62-68.
16. Пшеворский А. Демократия и рынок: Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, – 2000. – 320 с.
17. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира /Под общ. ред. В.С. Бакирова, Н.И. Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с.
18. Трипольський В.О. Демократія і влада. – К.: Парламентське видавництво, – 2000. – 174 с.

6. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ

6.1. Політична партія як організація. Функції та типологія

Політичні партії є важливими суб'єктами політичного процесу. Їх становище і практична діяльність є показником демократичної природи суспільства, характеру його історичного розвитку. Сучасні політично розвинуті країни є в своїй основі такими, що мають достатньо зрілу партійну структуру, яка вимагає активної участі партій у функціонуванні механізму політичної влади. Таким чином, певною мірою усувається монополізм держави як політичного органу управління суспільством. Народ має можливість делегувати свої повноваження не лише державним політичним інститутам (президенту, парламенту, уряду тощо), а й політичним партіям. Цим досягається можливість контролю народу за політичною владою кількома шляхами. Створювана таким чином конкуренція держави як політичного інституту та політичних партій сприяє зростанню їх відповідальності перед народом.

Термін «партія» (від лат. *partis* – частина) відомий з давніх часів. Існує декілька точок зору на становлення концепції «партії». Згідно з однею з них, емотивістською, партії існували з того часу, коли з'явився такий рід діяльності, як політика. Змінювалися лише функції і ставлення суспільства до них. Континентально-європейські політологи вважають, що партії з'явилися з установами загального виборчого права, тобто клуби часу Французької революції, асамблеї, політичні групи – це їх прообрази. Англо-американські політологи появу партій відносять до XVII – XVIII ст. Вони вважають, що партії античного світу були нестійкими угрупованнями, які об'єднувалися для підтримки особистостей (клієнтами). В середині XVIII ст. англійський філософ Д. Юм вперше запропонував класифікувати партії: за інтересами (об'єднуються на основі

загального інтересу); за афектами (на основі симпатій до того чи іншого лідера); за принципами (на основі загальних принципів). Він справедливо вважав, що за «партіями за принципами» – майбутнє.

В історії становлення політичних партій багато дослідників погоджуються з М. Вебером і виділяють три етапи: партії як аристократичні групи політичної еліти; партії як політичні клуби, що залучали до своєї політичної діяльності впливових людей; масові партії сучасного типу.

У сучасному вигляді партії почали формуватися наприкінці XVII – початку XVIII ст. у країнах Західної Європи і Північної Америки («вігі» і «торі» у британському парламенті, «федералісти» і «антифедералісти» у США, політичні клуби якобінців і жирондистів у Франції). Закономірно, що партії як необхідний елемент політичного життя вперше виникають у парламентських країнах. Вони репрезентували інтереси буржуазії, яка вимагала: у політиці – утвердження представницько-конституційної держави, в економіці – принципу свободи приватної власності і підприємництва.

Масові політичні партії (в основному соціалістичні, комуністичні, соціал-демократичні) виникають у другій половині XIX ст., що пов'язано зі зростанням політичної участі робочого класу та усвідомленням ним своїх класових інтересів. З цього часу політичні партії починають не лише вести ідеологічну роботу в суспільстві, але й відкрито боротися за владу. В цей час створюються програми та статuti партій, багато з партій оформлюються організаційно.

Сучасні політичні реалії призвели до того, що на зміну класовим партіям прийшли загальнонародні партії або «партії для всіх», які проголосили себе прибічниками загальнонародних інтересів.

Політична партія – це громадсько-політична організація, яка добровільно об'єднує певні суспільні групи і верстви населення. Її організаційна структура визначає принципи членства і внутрішню субординацію. Кожна партія має лідерів, партійний актив, рядових членів, партійний електорат (тобто тих, хто го-

лосує за неї на виборах), програмні документи. Для політичної партії характерна наявність ідеології. Найважливішою константою діяльності партії є боротьба за владу, за завоювання, використання влади окремо або в коаліції.

Отже, **політична партія** – це добровільна громадсько-політична організація певних соціальних верств населення, яка склалася на ідеологічній основі та у своїй діяльності спрямована на завоювання, розподіл та утримання політичної влади. По суті, політична партія покликана бути посередником між громадянським суспільством і політичною системою та виконувати роль політичного інструмента у формуванні й використанні певних інтересів державно-політичної влади.

Партії виникають з різних причин. Це загострення суспільних конфліктів, соціальна нерівність, наявність певних інтересів суспільних груп, їх захист, причини національного характеру, різні погляди на політичний устрій тощо. В демократичних країнах конституціями або спеціальними законами заборонено створення та діяльність партій, які пропагують насилля, національну і соціальну ворожнечу та антиконституційні цілі. Партії можуть утворювати тільки громадяни держави; іноземці та люди без громадянства на це не мають права. Реєстрацію політичних партій здійснюють різні органи держави: міністерства юстиції (Україна), міністерства внутрішніх справ (Франція, Іспанія, Бенін), місцевий суд столиці (Болгарія, Угорщина, Польща), Верховний народний суд (Ангола), Вищий виборчий трибунал (Бразилія), Федеральна виборча комісія (Мексика), суди штатів (США).

Політичні партії у сучасному суспільстві виконують **такі функції**:

- ♦ функція представництва інтересів – виявлення, формування і представництво інтересів певних соціальних груп і верств населення;
- ♦ політична функція, яка реалізується у боротьбі за владу або досягненні максимальної кількості місць у законодавчих органах влади, одержанні права на формування державних виконавчих органів, уряду;

- ♦ ідеологічна функція, яка фіксується в програмних документах партії, рішеннях з'їздів, конференцій, її метою є переконання у своїй ідейній правоті якомога більше людей;
- ♦ організаторська функція знаходить своє відображення в діяльності партії по виконанню її програми і рішень, розширенню членського складу, розвитку взаємовідношень з іншими партіями, відбору і рекрутуванню політичних лідерів та політичних еліт для всіх рівнів політичної системи тощо.

Існують й інші функції політичних партій. Саме через функції виявляється суть, соціальне призначення, роль партії в суспільстві. Способи реалізації функцій партіями залежать від місця партії в політичній системі. По-різному діють партії, наприклад, у демократичних і авторитарних режимах, правлячі чи опозиційні. Критерієм функціональної діяльності партії виступають політичні, соціальні, економічні результати, досягнуті партією відповідно до цілей, які вона ставила, а також задоволення інтересів тих соціальних верств і груп, які вона представляла. Не випадково одним з аспектів наукової методології виступає вимога судити про політичні партії по їх справах, а не по заявах. Підтвердженням цього може бути досвід США.

В 30-ті роки ХХ ст. президент Ф. Рузвельт проголосив «Новий курс» – «New Deal». Однак в нову стадію розвитку американське суспільство перейшло тільки після другої світової війни, коли стали відчутними результати діяльності Демократичної партії, яка цей курс декларувала. Жодному лідеру, навіть такому, як Ф.Рузвельт, не вдалося вирішити цю проблему, а саме партія через Конгрес, законодавчі збори штатів, губернаторів це зробила.

Характер і набір функцій партій безпосередньо пов'язаний з їх **типологією**. Ядром типології партій залишається бінарна класифікація, яка була розроблена в середині ХХ ст. французьким політологом М. Дюверже. Розглянемо її.

Кадрові партії, які утворюються «зверху» на базі парламентських груп, груп тиску, об'єднань партійної бюрократії та орієнтовані, передусім, на участь професійних політиків; у них встановлені досить жорсткі вимоги щодо членства, дисципліни й відсутній механізм організованого прийняття у партію (наприк-

лад, консерватори у Великій Британії). Основна функція таких партій – відбір і просування кадрів у державні органи, тому лідери таких партій, як правило, є членами (головами) парламентських фракцій.

Масові партії, які утворюються «знизу», відкриті для всіх бажаючих, вони артикулюють інтереси певних груп населення, мають фіксоване членство із широкою мережею місцевих партійних організацій. Основна функція цих партій – ідеологічна та виховна. М. Дюверже виділив також партії з оригінальною структурою – **масові непрямі** партії. Наприклад, лейбористи у Великій Британії, де людина спочатку вступає у профспілку, а потім автоматично зараховується у члени Лейбористської партії.

За внутрішньою організацією розрізняють партії з сильною і слабкою структурою. Наприклад, партії консерваторів і лейбористів Великої Британії є партіями з сильною структурою. Їх внутрішня дисципліна спонукає депутатів підкорятися розпорядженням парламентської групи. Депутати ж від демократичної і республіканської партії США мають певну свободу голосувати в конгресі. Це партії зі слабкою структурою, проте відсутність жорсткої дисципліни забезпечує нормальну роботу президентського режиму і в тих випадках, коли президент не має більшості у конгресі.

Для сучасної політології характерна типологія партій у залежності від соціальних (аграрні партії), етнічних (ультраліва баскська партія «Еррі батасуна»), релігійних (Християнсько-демократичний союз Німеччини, Мусульманська ліга у Пакистані), демографічних (жіноча об'єднана партія Бельгії), культурологічних (партії любителів пива у Німеччині і Росії) підстав.

За способом функціонування розрізняють демократичні та авторитарні партії. За характером доктрин – ідеологічні, прагматичні, партії ділових інтересів. За ставленням до характеру перетворень суспільства – реформістські, революційні, консервативні. За статусом у політичній сфері – правлячі, опозиційні, системні, несистемні. За правовим становищем – легальні і нелегальні. За ідеологічним генотипом – ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, націо-

налістичні, фашистські. За місцем у спектрі політичних сил – ліві, центристські, праві.

Таким чином, у політології запропоновано чимало підходів до типологізації політичних партій. Проте тенденції в розвитку партій дозволяють їм змінювати своє місце в типологічній шкалі. Еволюція одних партій перетворила їх на органічну складову частину політичної системи, інших – вивела за межі політичних процесів.

Політичні партії, які діють у певному суспільстві, як правило, утворюють партійну систему. Вона виступає важливим показником розвитку політичного плюралізму в суспільстві. **Партійна система** – це частина (підсистема) політичної системи. У її формуванні найбільшу роль відіграють характер соціальної структури суспільства, діюче законодавство, соціально-культурні традиції, гострота соціальних конфліктів тощо. Головні ознаки партійної системи – взаємодія партій на нормативно-організованій основі; здійснення зв'язків у площині боротьби за владу та її реалізацію, контроль за діяльністю владних структур; зв'язок із державними закладами, громадськими об'єднаннями й електоратом. Правові основи цих стосунків закладаються у Конституціях, законах про партії, законах про вибори та інших юридичних документах.

Історично сформувалися три основних види партійних систем: біпартизм, система «двох з половиною партій» і багатопартійність.

Біпартизм (Велика Британія, США, Австралія, Туреччина, Мексика, Аргентина, Бразилія, Гондурас, Колумбія, Коста-Ріка, Парагвай та ін.) автоматично забезпечує одній з двох партій більшість місць у парламенті. Біпартизм може мати фактичний характер, якщо в країні існує багато партій, але до влади протягом багатьох років по черзі приходять тільки дві (наприклад, Республіканська і Демократична партії в США, консерватори і лейбористи у Великій Британії). Більшість місць у парламенті, що одержує партія-переможниця, гарантує сталу роботу кабінету міністрів (тобто дозволяє уряду працювати відпущений йому законодавством термін) і робить можливим найбільш повне представництво інтересів громадян. Це заощаджує кошти на

паралельні вибори голови уряду, бо ним стає лідер тієї партії, яка одержала перемогу. При біпартизмі змагаються дві в багатьох випадках однакові (гомогенні) партії. Безумовно, кожна з них має свій погляд на суспільний розвиток і хоче мати якомога більше місць у вищих державних установах. Біпартизм сприяє «керованості» держави та політичному реалізму, оскільки є джерелом суспільної згоди.

Система «двох з половиною партій» (Німеччина) – це перехідна форма від біпартизму до багатопартійності. Така система складається за умови, що успіхи на виборах двох конкуруючих партій є незначними, тому самостійно вони не в змозі забезпечити перемогу без підтримки «третьої» партії. Ця «третья» партія не тільки забезпечує перемогу на виборах однієї з партій, а й політичну орієнтацію всієї урядової коаліції.

Багатопартійна система – це така форма взаємостосунків між партіями, коли місця в парламенті розподіляються між трьома й більше партіями, а уряд формується на коаліційній основі. При багатопартійності змагаються різні за ідеологією, ставленням до характеру перетворень у суспільстві партії (гетерогенні партії). Більшість західноєвропейських країн практикують багатопартійність у різних обсягах, наприклад, у Німеччині, Франції на виборах до парламенту беруть участь понад 40 партій, в Іспанії – більше 200, в Японії на період виборів утворюються тисячі партій.

У залежності від кількості партій, які реально впливають на політику в країні та ідеологічної дистанції між ними, розрізняють дві основні різновиди багатопартійних систем: партійна система поміркованого плюралізму та партійна система поляризованого плюралізму. Партійна система поміркованого плюралізму характеризується середнім рівнем партійної фрагментації (наявністю в парламенті трьох-п'яти партій, які формують уряд на основі компромісу у відповідності з кількістю здобутих мандатів) та незначною ідеологічною різницею між партіями. Така система існує у більшості європейських парламентських демократій. Наприклад, у багатопартійній Фінляндії існує тричленний поділ: консерватори – ліберали – соціалісти.

Партійна система поляризованого плюралізму характеризується високим рівнем партійної фрагментації (за владу борються більше шести партій), значною ідеологічною дистанцією між ними. Така партійна система, наприклад, привела до краху Веймарську республіку у Франції, демократичний режим у Чилі (до встановлення воєнної диктатури у 1973 р.). Аналогічні тенденції спостерігаються в Італії, Ізраїлі, Росії, Україні.

Систему «неконкуруючих партій» представляє однопартійна система. Вона мала місце в СРСР (до 1989 р.), існує у В'єтнамі, Північній Кореї, на Кубі, а також у деяких країнах Африки. Крім правлячої, решта партій офіційно заборонена (як, наприклад, це було в Алжирі, Заїрі, Конго та інших тоталітарних державах) або їх створення є неможливим (Катар, Кувейт, Оман, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати). Основний недолік однопартійної системи в тому, що правляча партія, використовуючи своє монопольне становище в системі влади, самоізолюється від критики, нових ідей, конструктивних пропозицій з боку опозиційних сил, що зрештою веде до догматизму, закостеніння та застою, як це трапилося, наприклад, з Комуністичною партією СРСР.

У деяких країнах (Швеція, Китай, Індія, Туніс, Єгипет, Сенегал) в рамках багатопартійності склалася система з однією домінуючою партією, яка протягом десятиліть знаходиться при владі. У Мексиці 71 рік (до 2000 р.) правила країною Інституційно-революційна партія, в Парагваї – 50 років партія «Колорадо», в Греції – 20 років партія Всегрецький соціалістичний рух. Така ситуація тривалий час мала місце в Італії (Християнсько-демократична партія), в Японії (Ліберально-демократична партія).

Таким чином, для кожної країни характерний свій тип партійної системи, або його відсутність. Політологи і політики розходяться в оцінках, яка конкретно партійна система краще: з великою кількістю партій чи біпартійна, з домінуючою правлячою партією чи без неї. Наприклад, італійський політолог Дж. Сарторі вважає, що поява п'яти й більше партій утворює «крайню багатопартійність». І чим більше партій бере участь у боротьбі за владу, тим нестабільніша політична система. Багато політо-

логів визначає позитив біпартійної системи, її стабільність та ефективність. Але така система теж не ідеальна, оскільки при ній знижується можливість повноправної участі незалежних кандидатів або «третьох сил» у процесі прийняття рішень. Не існує єдиного стандарту в оцінці ефективності тих чи інших партійних систем. Партійна система відображає об'єктивні політичні реалії кожної країни: соціальний склад населення, історичні традиції, політичну культуру, релігійність населення, політичний режим.

На рубежі 90-х років ХХ ст. почалося становлення багатопартійної політичної системи в Україні. Виникнення партій у нашій країні пов'язане з формуванням громадських організацій і рухів, метою яких є участь у системі управління суспільством та взяття на себе відповідальності за результати цієї діяльності.

Політичні партії відповідно до положень Конституції України почали відігравати дедалі помітнішу роль у суспільно-політичному житті країни. Основний закон нашої держави визначає засади організації та діяльності політичних партій. Зокрема, стаття 15 Конституції України встановлює принцип політичної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя в Україні. Цією статтею встановлюються державні гарантії свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і чинними законами України. Статтею 36 Основного Закону передбачається і гарантується право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених державою в інтересах національної безпеки і збереження громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Цією ж статтею Конституції України визначено основну мету діяльності партій: сприяння формуванню і вираженню волі громадян, зокрема у виборах.

6.2. Громадські організації та рухи

Громадські організації та рухи є структурним елементом політичної системи будь-якого демократичного суспільства. Вони виступають своєрідними формами прояву політичної участі населення у вирішенні різноманітних питань.

Виникнення громадських організацій та рухів – процес об'єктивний і закономірний, зумовлений потребою людей у колективному, творчому розвитку ініціативи, здібностей для вирішення соціально-політичних проблем. Свідчення про об'єднання людей зі спільними поглядами на природу, суспільство, літературу, мистецтво можна знайти вже у стародавніх суспільствах. Починаючи з античних часів, у різні періоди з'являються різноманітні суспільні об'єднання, котрі певною мірою впливали на суспільно-політичний розвиток. Такими об'єднаннями можна вважати численні філософські школи Стародавньої Греції, середньовічні лицарські ордени, літературні й художні об'єднання епохи Відродження, різноманітні таємні товариства і політичні клуби Нового часу. З розширенням демократії та зростанням загального рівня політичної культури людства у ХХ ст. відбувається зростання впливу громадських організацій і рухів на соціально-політичне життя різних країн світу.

Громадська організація – це добровільне об'єднання людей, що виникає внаслідок їхнього волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань. Як правило, громадські організації є масовими, мають свою програму або статут, характеризуються чіткою структурою, а також зареєстровані в органах влади. Громадські організації діють на принципах добровільності, доступності, гласності, незалежності і відкритості. Більш успішно діють ті організації, які мають чіткі організаційні структури, конкретні цілі, завдання та механізм їх виконання і спираються на активність населення.

Право на громадські об'єднання як невід'ємне право людини й громадянина проголошене Загальною декларацією прав людини. Найбільш поширеними різновидами громадських організацій є: профспілки робітників і службовців, селянські кооперативи, об'єднання підприємців, жіночі та молодіжні

організації, екологічні, благодійні, спортивні, культурно-просвітницькі спілки тощо. В деяких країнах Африки існують племінні об'єднання, в Індії – кастові спілки (в багатьох державах заборонені законом).

На відміну від політичних партій громадські організації не ставлять своїм головним завданням боротьбу за владу (винятком була, зокрема, діяльність польських профспілок «Солідарність»). Головна мета таких організацій – задоволення і захист соціальних, професіональних, економічних, культурних та інших інтересів їх членів. Виконуючи ці завдання, деякі масові об'єднання здійснюють тиск на державну владу, в тому числі шляхом організації демонстрацій, страйків, голодування тощо. Такі об'єднання в політології називають «групами інтересів» та «групами тиску».

Групи інтересів – це об'єднання людей, які виходячи з певних інтересів або потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому, з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей. Існують різні типології груп інтересів. Найчастіше групи інтересів класифікують за сферами їх діяльності: групи інтересів в економічній сфері – об'єднання підприємців, профспілки тощо; групи інтересів у соціальній сфері – об'єднання по захисту соціальних прав (наприклад, товариство інвалідів), об'єднання соціальних досягнень (наприклад, благодійні організації), групи взаємодопомоги (анонімних алкоголіків тощо); групи інтересів у сфері дозвілля і відпочинку – спортивні об'єднання, гуртки для спілкування і реалізації хобі; групи інтересів у сфері релігії, науки, культури – церкви, секти, наукові асоціації, творчі клуби тощо; групи інтересів у суспільно-політичній сфері – правозахисні, екологічні, жіночі тощо.

Групи тиску – це громадські об'єднання, які прагнуть задоволення власних інтересів засобом впливу на органи державної влади або політичні партії. Політологи виділяють три основні ознаки групи тиску: існування і діяльність групи поза офіційними структурами й органами влади; здійснення тиску на політичні інституції з метою прийняття державними орга-

нами певних рішень; вимоги групи відображають специфічні інтереси тих чи інших верств або об'єднань громадян.

Групи тиску можуть діяти на всіх рівнях влади і прагнуть впливати на всі три гілки влади (законодавчу, виконавчу, судову) і громадську думку. Характер здійснення функцій групами тиску залежить, насамперед, від того, законні вони чи не законні. Законні дії передбачають: участь в урядових і парламентських консультаціях, офіційних слуханнях, що проводить уряд чи парламент; безпосереднє представництво групи тиску в парламенті; заяви, рекомендації напередодні слухань у парламенті; субсидування політичних партій або окремих кандидатів у депутати; технічну або організаційну допомогу під час проведення виборчих кампаній тощо. До незаконних форм діяльності відноситься хабарництво, підкуп чиновників, фінансова підтримка нелегальних об'єднань, контроль за особистим життям політиків з метою збирання компромату тощо.

У багатьох країнах світу широко практикується така форма тиску на законодавчу владу, як лобізм (від англ. Lobby – кулурари, критий, прогулянковий майданчик, коридор). Лобізм виник як специфічний інститут політичної системи США для впливу приватних осіб і окремих громадських організацій на процес ухвали рішень органами влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Постійні представництва лобістів у Вашингтоні та столицях американських штатів є характерною рисою політичного життя у США. З 1946 р. у цій країні діє федеральний закон, який вимагає обов'язкової реєстрації лобістських організацій з точним визначенням організації, котру вони представляють, кошторису витратних статей на «лобіювання». Політична практика американського лобізму активно розповсюджується в інших країнах, у тому числі й в Україні. Лобіюванням займаються колишні чиновники законодавчих і виконавчих органів влади, які підтримують тісні зв'язки із своїми колегами, а також досвідчені адвокати, близько знайомі із закулісним життям державних інститутів влади. Практично всі великі корпорації, підприємницькі союзи, професійні асоціації мають у своєму складі особливі підрозділи, що займаються

тільки лобістською діяльністю. Засоби лобізму можуть бути різні, наприклад, збирання інформації, її блокування або надання зацікавленим особам; пропагандистські кампанії з рекламою або антирекламою певної акції; кампанії тиску з місць (телеграми, листи тощо); фінансування виборчої кампанії, висування й призначення на посаду в уряді; надання «потрібним особам» різних послуг (організація виступів за високий гонорар), влаштування для чиновників різного роду розваг за рахунок зацікавлених організацій тощо. Послуги лобістів щедро оплачуються. Проте, лобізм – це не тільки синонім корупції, а й потужна, широко розгалужена, з високорозвиненою структурою система спостереження за діяльністю органів державної влади й управління на них тиску.

Особливу небезпеку для будь-якої політичної системи становлять різноманітні мафіозні структури, які виникають внаслідок зрощування злочинного світу з представниками влади і соціального управління. Вони підривають довіря громадян до існуючих політичних інститутів, легальних засобів реалізацій інтересів і потреб, а також готують ґрунт для виникнення або реставрації тоталітаризму.

На відміну від громадських організацій, громадські рухи носять більш масовий характер, структурно можуть бути оформленими або не оформленими, але їх сила виявляється в період передвиборчих кампаній та за певних кризових ситуацій, які виникають у суспільстві. Якщо організація є об'єднанням однодумців, то громадські рухи охоплюють різноманітні групи, течії, представників різних партій, які об'єднуються для досягнення конкретних цілей. Отже, в рухи входять громадяни, погляди яких не завжди співпадають. Прикладом більш-менш оформленого громадського руху були (а деякі й зараз існують) народні, національні, вітчизняні фронти у країнах тоталітарного соціалізму. До складу фронтів входили всі партії й масові громадські організації. Сьогодні такі об'єднання існують у В'єтнамі, Китаї, КНДР, Сирії.

У поваленні тоталітарних режимів у країнах Східної Європи та Радянського Союзу велику роль відіграли масові громадські рухи – Громадянський форум у колишній Чехословач-

чині, Союз демократичних сил у Болгарії, «Солідарність» у Польщі, Демократичний форум в Угорщині, «Саюдіс» та Народні фронти у Прибалтиці, Народний рух «Демократична Росія», Народний рух України. Характерною рисою цих масових громадських об'єднань стала діяльність, спрямована на національне відродження, розбудову держави, утвердження суверенітету. Це означає формування інститутів політичної системи як знаряддя вільного волевиявлення народу.

На світовій арені активно діють міжнародні громадські рухи, які ставлять своїм завданням збереження і розвиток загальнолюдських цінностей: миру, прав людини, морального і фізичного здоров'я людей, охорону природи. На ці цінності орієнтовані люди різних світоглядних і політичних переконань у різних країнах і на різних континентах. Наприклад, Всесвітній рух прибічників миру (організаційно оформлений у 1950 р.), Пагуошський рух за мир, роззброєння і міжнародну безпеку (створений у липні 1955 р.), правозахисні об'єднання «Хельсинський союз», «Міжнародна амністія», молодіжні об'єднання «Всесвітня федерація демократичної молоді», «Міжнародна спілка студентів», екологічний рух «Грінпіс».

Аналіз виникнення і розвитку громадських рухів показує, що вони мають свій життєвий цикл. Польський політолог Єжи Вятр у монографії «Соціологія політичних відносин» розрізняє п'ять основних стадій їхнього становлення. На першій стадії створюються умови виникнення громадського об'єднання. Незадоволення існуючим станом речей, прагнення його змінити приводить до пошуків контактів між активними громадянами, обміну ідеями; кристалізується загальна думка про необхідність формування руху, виникає ініціативна група. Друга стадія включає формування програмних документів, які віддзеркалюють об'єднані індивідуальні прагнення. Третя стадія – це стадія перевірки життєздатності громадського об'єднання, його відповідності потребам суспільного розвитку. Ця стадія включає агітацію, пропаганду ідей, пояснення причин, що призвели до створення руху. До об'єднання залучаються нові члени. Четверта стадія – це активна політична діяльність руху, впровадження у

життя своєї програми. Залежно від мети, характеру і сили руху, а також зовнішніх умов цей етап може мати різну тривалість. П'ята стадія – це згасання політичного руху, коли мета руху або досягнута, або взагалі не може бути реалізована.

У демократичних суспільствах діяльність громадських організацій і рухів регламентується законодавством та Конституцією. Різноманітні види громадських об'єднань відіграють неоднакову роль у політиці, а деякі (наприклад, спілка філателістів, рибалок) взагалі не мають відношення до політики. Проте, в сучасних умовах громадські об'єднання неполітичного характеру не відокремлені від політики, в тому числі й міжнародної (наприклад, відомий екологічний рух «Грінпіс»). В окремих країнах навіть релігійні рухи беруть участь у політиці, хоча у конституціях закріплене положення про відокремлення церкви від держави (наприклад, у Польщі). До того ж законодавство різних країн неоднакове: в одних країнах, наприклад, у Болгарії, неполітичним об'єднанням забороняється займатися політичною діяльністю – для цього утворюються партії; в інших країнах, наприклад у державах тоталітарного соціалізму, законодавство передбачає активну участь профспілок та інших об'єднань у політиці.

Відносна відокремленість громадських організацій і рухів від політики пов'язана насамперед з тим, що держава безпосередньо не втручається в їх діяльність, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. До того ж громадські організації і рухи, на відміну від державних інститутів, не наділені владними повноваженнями. Вони відрізняються від політичних партій, оскільки не ставлять за мету оволодіння державною владою. Отже, за своєю природою і характером діяльності громадські організації і рухи не є політичними організаціями. Однак, їх діяльність почасти набуває політичного характеру. Вони об'єднують людей, які входять до спектра політичних сил, на їх ґрунті можуть виникати нові політичні партії, вони формують і поповнюють політичну еліту, створюють систему тиску на державні інститути влади. Громадські об'єднання виступають як інституціоналізовані канали залучення людей до політики і, тим

самим, впливають на формування політичної культури в суспільстві. Політичні партії, уряд, законодавці не можуть не рахуватися з цим фактом і повинні постійно шукати шляхи взаємодії і діалогу з ними.

6.3. Становлення багатопартійності в Україні

У сучасних умовах існуюча в Україні багатопартійність, яка почала розвиватися на рубежі 90-х рр. ХХ ст., є важливим аспектом демократизації суспільного життя. Через партії до активної державотворчої діяльності залучаються значні прошарки населення, які роблять істотний внесок у формування засад демократії.

Політичні партії відповідно до положень Конституції України почали відігравати дедалі помітнішу роль у суспільно-політичному житті країни. Основний закон нашої держави визначає засади організації та діяльності політичних партій. Зокрема, стаття 15 Конституції України встановлює принцип політичної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя в Україні. Цією статтею встановлюються державні гарантії свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і чинними законами України. Статтею 36 Основного Закону передбачається і гарантується право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених державою в інтересах національної безпеки і збереження громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Цією ж статтею Конституції України визначено основну мету діяльності партій: сприяння формуванню і вираженню волі громадян, зокрема у виборах.

Становлення політичних партій в Україні відбулося завдяки національно-визвольному та дисидентському руху 60-70-х років ХХ ст. У цей час розпочала свою роботу Українська Гельсінська спілка, з середовища якої згодом виникла Українська республіканська партія (УРП) – перша офіційно зареєстрована не комуністична політична партія. Учасники дисидентських угруповань

стали найбільш активними діячами та провідниками суспільно-політичних рухів, що були спрямовані спочатку на реформування, а потім на злам авторитарно-бюрократичної системи.

Подальший розвиток подій об'єктивно призвів до домінування рухів національного спрямування, які поставили на порядок денний створення незалежної української держави. В нашій країні з'являються Народний Рух України, Українська республіканська партія тощо. На початок 1991 р. офіційно в Україні було зареєстровано 13 партій. Переломним моментом стали події в Росії у серпні 1991 р. та заборона Комуністичної партії України, ліквідація політичної монополії КПУ.

В умовах незалежної України почали з'являтися політичні партії, підставою створення яких стали певні ідеї (ідеологічна доктрина, суспільний ідеал) або наявність авторитетного політичного лідера. На відміну від розвитку партійності, властивого західним демократіям, де партійна організація і партійна ідеологія пристосовувалися до реальних умов політичної боротьби, схема створення українських партій не мала ніякого спрямування. Зареєстровані як партії об'єднання здебільшого запозичали чужі принципи, являючи собою професійні, аматорські, дискусійні об'єднання невеликої кількості громадян та були декорацією для неформальних політичних об'єднань, які впливали на політичне життя в Україні. Такі партії навіть самі не бажали боротися за владу, брати участь у формуванні владних структур і здійсненні влади.

Правові основи діяльності партій в Україні були закріплені в Законі України «Про громадські об'єднання» від 15 червня 1992 р., який проголосив право громадян на свободу об'єднання невід'ємним правом людини, а обов'язок держави – сприяти розвитку політичної та громадської активності населення.

Особливим стимулом для зростання впливу політичних партій на перебіг суспільно-політичних подій в Україні стало прийняття Верховною Радою в жовтні 1997 р. нової редакції Закону «Про вибори народних депутатів України». Основою Закону стало те, що запроваджувалася змішана мажоритарно-пропорційна виборча система, за якою половина складу пар-

ламенту під час виборів 28 березня 1998 р. обиралася в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі (за списками політичних партій, виборчих блоків партій), а друга половина – в одномандатних виборчих округах.

Таким чином, виборча кампанія по виборах народних депутатів України стала своєрідною знаменною подією в історії українського державотворення. Політичні партії одержали можливість стати самостійними суб'єктами виборчого процесу. Введення в Україні змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи мало зіграти роль каталізатора партійного розвитку, консолідації малочисельних партій довкола кількох принципово важливих центрів політичного впливу.

За станом на 1 січня 1998 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 53 політичні партії і 44 з них, тобто переважна більшість, вирішили взяти участь у виборчій кампанії. Проте, новий виборчий закон визначав, що для того, щоб бути зареєстрованим як суб'єкт виборчого процесу, політична партія або виборчий блок партій мають зібрати на свою підтримку не менше 200 тисяч підписів виборців. 23 політичним партіям та 9 виборчим блокам партій Центральна виборча комісія видала підписні листки.

Вибори у вищій законодавчий орган влади – Верховну Раду 29 березня 1998 р. показали, що з 30 політичних партій, які брали участь у виборах, 8 партій подолали 4% бар'єр і, таким чином, утворили інститут парламентських партій. Це такі партії: Комуністична партія України, Народний Рух України, Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України, Партія зелених України, Народно-демократична партія України, Всеукраїнське об'єднання «Громада», Прогресивна соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана).

Активними суб'єктами виборчого процесу були політичні партії та виборчі блоки партій під час виборчої кампанії по виборах Президента України в 1999 р. та під час проведення всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. За станом на 1 червня 1999 р. Міністерством юстиції України було зареєст-

ровано вже 75 політичних партій. Важливою ділянкою взаємодії виборчих комісій з політичними партіями під час виборів Президента України став передбачений законом інститут офіційних спостерігачів від кандидатів у Президенти України, політичних партій, виборчих блоків партій, що дозволило здійснювати громадський контроль за процедурою голосування і підрахунку голосів.

Отже, участь політичних партій у виборчих кампаніях 1997 – 2000 рр. свідчила про те, що вони почали реально виконувати передбачену для них Конституцією України функцію – брати участь у виборах.

18 жовтня 2001 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про вибори народних депутатів України», який посилив роль політичних партій у виборчому процесі. Він відносить політичні партії до категорії найважливіших ключових суб'єктів виборчого процесу, що є однією з основних як за структурою, так і за змістом відмінностей цього Закону від попередніх.

Законом передбачалося, що кандидатів у народні депутати України може висувати політична партія, яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше як за рік до виборів, та виборчий блок політичних партій за умови, що до його складу входять партії, зареєстровані не пізніше як за рік до дня виборів. Грошова застава для політичних партій, виборчих блоків партій встановлена у розмірі п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Грошова застава повертається політичним партіям та виборчим блокам партій, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів.

Застосування інституту грошової застави замість подання необхідної кількості підписів виборців як обов'язкової підстави для реєстрації пояснювалася, з одного боку, скороченням строків виборчого процесу до 90 днів, а з другого – тим, що інститут збору підписів виборців певною мірою дискредитував себе під час минулих виборчих кампаній.

Таким чином, з прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів України» (2001 р.) політичні партії та всі учасники виборчого процесу отримали дієвий інструмент для

проведення парламентських виборів 2002 року. За станом на 1 квітня 2001 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано вже 115 політичних партій.

У виборах народних депутатів України 31 жовтня 2002 року взяли участь 33 політичні партії та виборчі блоки партій. 4% бар'єр подолали: виборчий блок «Наша Україна», Комуністична партія України, блок «За єдину Україну», Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана).

25 березня 2004 р. Верховною Радою України був прийнятий новий Закон «Про вибори народних депутатів України», який набув чинності 1 жовтня 2005 р.

За новим Законом вибори депутатів здійснюються за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій. Таким чином, ще більше підвищується відповідальність політичних партій за суспільно-політичне життя в країні.

Політичні партії та виборчі блоки партій продемонстрували свою активність під час виборчої кампанії по виборах Президента України в 2004 р. Президентом України був обраний В.А. Ющенко.

У виборах народних депутатів України 26 березня 2006 р. прийняли участь 45 політичних партій і виборчих блоків, але 3% бар'єр подолали тільки: Партія регіонів (32,14%), «Блок Юлії Тимошенко» (22,29%), Блок «Наша Україна» (13,95%), Соціалістична партія України (5,69%), Комуністична партія України (3,66%). Ці вибори показали, що в Україні реально діючих партій не 120, як показують реєстри Міністерства юстиції, і не 11, як можна зрозуміти з висновків парламентської виборчої кампанії (до Верховної Ради пройшли три партії та два блока до складу яких входять ще 8 партій). Насправді їх – чотири десятки – саме стільки партій представлені у місцевому самоуправлінні на рівні обласних, районних рад.

Формування багатопартійної системи в Україні проходить складно і суперечливо, супроводжуючись раптовою появою і

настільки ж швидким зникненням з політичної арени великої кількості партій, розколами і розмежуваннями партійних рядів. Причин тому декілька. Насамперед, слід визнати вибуховий характер формування багатопартійності в Україні. Політичні партії, що виникали, за своїми можливостями і способами впливу на прийняття рішень відрізнялися нечисельністю, відсутністю соціальної бази, організаційною слабкістю, аморфністю програм, популізмом.

В основі утворення партій в Україні часто лежить принцип об'єднання навколо лідера, що вербує прихильників під ту чи іншу ідею. Багато лідерів розглядають партію як трамплін для проникнення у вищі щаблі державної служби.

Труднощі становлення багатопартійності в Україні пов'язані і зі складністю конкретної історичної ситуації, коли перед суспільством постає проблема пошуку і вибору нового шляху розвитку, що відповідав би як культурним, історичним особливостям України, так і стандартам, виробленим світовим співтовариством.

Отже, процес формування багатопартійної системи в Україні складний і суперечливий. З одного боку, в наявності артикуляція суспільно значимих інтересів за допомогою політичних партій, їхня реальна участь у політичному житті суспільства. З іншого боку, має місце політико-правова невизначеність статусу, ролі й основ діяльності політичних партій, їх непрофесіоналізм, реальна малочисельність й аморфність, їх нездатність прийняти на себе відповідальність за долю країни, за здійснення влади, відсутність інтелектуальних, кадрових та інших ресурсів, достатнього впливу та суспільної підтримки.

Функціонування політичного режиму здебільшого визначається характером партійної системи. Цей інституціональний аспект впливає на взаємодію законодавчої і виконавчої влади, виступає відображенням сфери громадянського суспільства, соціальної структури громадського цілого. Партійна система в нашій країні ще не набула тієї якості, про яку говорить М. Дюверже, характеризуючи поняття партійної системи. «У кожній країні, – пише він, – протягом більш або менш тривалого пер-

іоду кількість партій, їх внутрішня структура, ідеологія, їх відносні розміри, альянси, типи опозиції набувають певної стабільності. Цей стабільний ансамбль і утворює «систему партій» (Duverger V. *Institution politiques et droit constitutionnel*. – Paris: Press Universitaires de France, 1980. – P. 151).

Партійна система може бути охарактеризована за підставі таких критеріїв: кількість партій, градація партій за їх розмірами, структура партій, стосунки їх між собою. Використовуючи вказані критерії, можна проаналізувати партійну систему в Україні, що склалася за роки розбудови держави. Вона являє собою мультипартизм, тобто визначається значною кількістю політичних партій. Основна їх маса малочисельна, не має соціальної основи, не впливає на хід політичних подій. Їм бракує розгалуженої організаційної системи і достатньої кількості підготовлених кандидатів у депутати. В Україні поки що немає жодної загальнонаціональної політичної партії, яка підтвердила б на виборах свій ідеологічний, політичний та організаційний вплив на більшість регіонів країни. В Україні все ще спостерігається регіональний характер впливу політичних партій.

В умовах мультипартизму досягнення парламентської більшості набуває особливої актуальності. Труднощі у формуванні політично впливової коаліції, а над усе її відсутність, дисфункціонально впливають на законотворчий процес і на можливості стабілізації політичного режиму в цілому. В нашій країні незбалансованість передвиборних програм кандидатів, регіональний характер впливу партій не дає можливості створити як панівну, так і опозиційну коаліції партій у Верховній Раді. Протистояння крайніх ідеологічних полюсів утруднює можливість конструктивного діалогу між політичними партіями, ускладнює утвердження ідеології центризму серед української політичної еліти.

Центризм – одна з найважливіших складових політичного процесу в стабільних демократіях. Це не лише визначена модель політичного курсу, що зорієнтований на дистанційність від крайнощів, а й тип політичної свідомості. Основа його – баланс інтересів, спрямованих на відносну рівновагу між прагненнями до економічної ефективності та вимогами соціальної спра-

ведливості, між свободою підприємницької діяльності та бажанням багатьох суспільних верств досягти більшої соціальної рівноваги.

Центризм – це синтез понять свободи і справедливості. Визнання політичних прав і свобод, реалізація принципів вільного ринку мають поєднуватися з необхідністю гарантій соціального захисту, співучасті в управлінні виробництвом, визнанням соціальної значущості державного регулювання економіки. В ідеалі – це основа становлення умов для реалізації особистості. Крім того, центризм – це основа становлення порозуміння в українському суспільстві, засади політичної діяльності як правочентристських, так і лівоцентристських течій, інтегративна база для утворення широких політичних коаліцій.

Таким чином, партійна система України належить до мультипартизму. Властива їй поляризація, відсутність у парламенті стабільної більшості негативно впливають на роботу Верховної Ради, уряду та ускладнюють стабілізацію політичного режиму в Україні.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «політична партія».
2. Які функції виконує політична партія?
3. Назвіть основні типи політичних партій.
4. Що таке партійна система?
5. Які типи партійних систем ви знаєте?
6. Дайте визначення, що таке «громадська організація», «громадське об'єднання», «громадські рухи».
7. Охарактеризуйте роль громадських організацій і рухів у політичній системі суспільства.
8. Які ви знаєте різновиди громадських організацій і рухів?
9. Розкрийте форми і методи діяльності громадських організацій і рухів.

Рекомендована література

1. Вятр Е. Социология политических отношений / Пер. с польс. – М., 1979. – 463 с.
2. Головенко В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів. – К., 1997. – 159 с.

6. Політичні партії, громадські організації та рухи

---

3. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998. – 446 с.
4. Мазуренко Г. У спробах подолати недоліки «чистих» форм. Особливості взаємодії виборчої та партійної систем при різних формах державного правління // Політика і час. – 2002. – №9. – С. 61-66.
5. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. – К., 2001. – 360 с.
6. Политология: Учеб. Пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 559-588.
7. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов. – М., 2002. – С. 267-286.
8. Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. – М., 1998. – 285 с.

7. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

7.1. Політична еліта

Влада в кожній країні, незалежно від політичного режиму, здійснюється певною групою людей – елітою (від лат. – *eligo* – відбираю та франц. – *elite* – краще). Відповідно до суспільства цим словом називалася краща, найбільш цінна група людей, яка в силу особистих якостей управляла масами (термін «аристос» у стародавніх часи означав «кращий», «аристократія» – влада кращих).

Елітисти (вчені, які вивчають проблему еліти) стверджують, що ще з стародавніх часів людство було розділено на дві нерівні частини – правлячу групу і маси. Такий поділ суспільства був зумовлений багатьма об'єктивними та суб'єктивними факторами. Довготривала еволюція суспільного поділу праці призвела до відділення особливого виду професійної діяльності – управлінської праці, що потребує спеціальної підготовки, знань, компетентності. Становленню політичної еліти сприяла сама структура політичної організації суспільства та виділення в ній необхідного апарату управління суспільними процесами.

Найбільш послідовне обґрунтування ідеї аристократії одержали у Конфуція, Платона, Макіавеллі, Ніцше, а вже наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися теорії еліт Г. Москі та В. Парето. Засновники теорії еліт стверджували, що в кожній соціальній структурі виокремлюється обмежене коло «творчих особистостей», що піднімаються «над» суспільством, задають йому цілі розвитку й користуються певними привілеями. Відносно еліти все інше населення є «нетворчою масою», що виконує, перш за все, репродуктивну функцію. Таке протиставлення привело до перетворення наукової теорії еліт в свого роду ідеологію або політичне учення.

Існує багато елітистських концепцій. Це обумовлено неоднаковою інтерпретацією самих понять «еліта» та «політична еліта». В соціальній науці до виникнення сучасних теорій еліт зміст терміна «еліта» в основному обмежувався двома компо-

нентами. Необхідними ознаками еліти вважались, по-перше – відповідність прийнятому в даному суспільстві еталону соціальних норм; по-друге – вплив на зміни в соціальній структурі або на її підтримку у певному стані. З XIX ст. термін «еліта» став використовуватися відповідно до груп, що займають високе положення в системі соціальної ієрархії.

Багато дослідників намагаються ідентифікувати феномен еліти за допомогою її класифікації. Наприклад, американський політолог Р. Дарендорф виділяє економічну еліту, політичних лідерів, професорів та учених, духовенство, видатних журналістів, військових, суддів та адвокатів. Проте у його класифікації не знаходить відображення вплив кожної із названих груп на процес прийняття суспільно значимих рішень. Американський політолог З. Бжезинський виділяє серед еліти три найбільш значущих із політичної точки зору групи: владну еліту, ділових лідерів та військових. Ці три групи не ізольовані одна від одної. Між військовою та діловою частинами еліти у сучасному суспільстві виникають досить тісні взаємостосунки, в результаті яких економіка у розвинутих державах знаходиться у залежності від воєнної індустрії.

Інший спосіб визначення еліти запропонував німецький учений К. Мангейм. З його очки зору еліта – це ієрархія, що базується на особистих досягненнях, а не на елітарному походженні. Залучення ж широких мас до політики значною мірою деформує політичний процес, тому еліта завжди намагається створити свою «елітарну культуру». Як показує учений, вона прагне залишити певні істотні риси власної групової культури (розваги, типи спілкування, особливості мови) недоступними для широкого кола. Раціональний спосіб подолання цього К. Мангейм вбачає в удосконаленні освітнього рівня мас, культурної підготовки до виконання певної соціальної ролі. Пріоритетну роль у такому культурному вдосконаленні мас учений віддає елітам, які прищеплюють масам «смак» до політики, допомагають виробити відчуття не відірваності від влади, запобігаючи тим самим формуванню у мас негативних соціальних настроїв та емоцій. Як інструмент таких дій К. Мангейм називає конку-

ренцію еліт за владу. Тим самим він пропонує новий спосіб самоінтерпретації еліти, зорієнтований на якісне перетворення мас, на пом'якшення соціальних колізій між масами та елітою, що зумовлено багато в чому потребами самої еліти, яка стає дедалі неоднорідною.

Суттєвий вплив на розвиток елітарної концепції зробив американський дослідник Ф. Хантер, який підкреслював пріоритетні позиції бізнесменів серед еліти. Він виділив декілька політично ангажованих спілок – економічних, політичних, парламентських, релігійних, професійних, громадянських, культурних. З точки зору ученого, всі ці спілки знаходяться у залежності від людей, які керують суспільним життям в економічній сфері. У групі, що формує політику, домінує економічний інтерес.

Таким чином, різноманітні концепції еліт виходять із твердження про необхідність правлячого прошарку в кожному (в тому числі сучасному демократичному) суспільстві, й безумовній наявності у цього прошарку політичних переваг. Спроби згрупувати різні визначення еліти дають можливість політологам виявити два загальні концептуальні напрямки у поясненні цієї проблеми: ціннісний та структурно-функціональний.

Ціннісний напрямок пояснює існування еліти певною «перевагою» (моральною, інтелектуальною тощо) одних людей над іншими, природним виокремленням найбільш цінних людських ресурсів, здатних якнайкраще здійснювати керівництво. Найбільш поширений варіант ціннісного напрямку – теорія «демократичного панування еліт». Її прихильники вважають, що позиції еліти в політичних інститутах плюралістично структурованої влади заповнюються завдяки змаганням особистостей, які роблять власну кар'єру в межах того чи іншого сектора суспільного буття. Цей процес виводить на командні позиції найкваліфікованіших людей, здатних якнайкраще представляти і захищати певні групові та інституціональні інтереси. При цьому також існує контроль за їх діяльністю, насамперед через альтернативні вибори.

Структурно-функціональний напрямок акцентує увагу на важливості функцій управління, які визначають владну роль людей, котрі її виконують. Проте й за цим поясненням еліта,

як носій влади, не може бути елітою без інтелектуальних, моральних якостей. Це – принципове питання для теорії та практики елітаризму.

Структурно-функціональний напрямок розширюють суміжні з ним елітаристський та плюралістичний підходи до пояснення еліт. Згідно з елітаристським підходом, суспільством керує еліта, яка об'єднує тих, хто обіймає посади у владних структурах, насамперед, у політичній, економічній, військовій областях. Члени цих еліт об'єднані єдиними інтересами, згуртованістю. Ця єдність, в свою чергу, має коріння в однаковому соціальному походженні, високому рівні освіти, матеріальній забезпеченості. Завдяки цьому існує циркуляція людей, які обіймають владні посади. Цей взаємообмін лідерами стимулює появу та функціонування монолітної еліти влади, що має єдині ціннісні орієнтири.

Прихильники плюралістичних підходів до пояснення еліти обстоюють її різноманітність. Вплив кожної з еліт обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не може домінувати у всіх сферах діяльності. Наявність численних центрів влади є достатньою підставою для контролю за владними структурами, за змістом, методами їх діяльності, її відповідальності суспільним інтересам.

Отже, **еліта** – це не сукупність індивідів, які діють самі по собі. Це люди, близькі за походженням, внутрішньо згуртовані та мають спільні інтереси і прагнення, спільні політичні погляди і переконання.

Політична еліта – це певна група людей, яка володіє інструментами влади. Критерієм для виділення основних видів політичної еліти є обсяг владних функцій. Так, представники вищої політичної еліти займають провідні позиції в системі прийняття рішень на державному рівні. Це, наприклад, монархи, президенти, прем'єр-міністри, керівники законодавчих і виконавчих органів, радники, тощо. Середня політична еліта формується з депутатського корпусу, лідерів політичних партій і суспільно-політичних рухів, мерів міст тощо.

У формуванні якісної політичної еліти велике значення має система її рекрутування. **Система рекрутування еліт** може за-

безпечити більш-менш рівні можливості доступу до влади всіх громадян, або обмежити ці можливості. В процесі рекрутування еліти беруться до уваги такі важливі моменти, як широта її соціальної бази, коло людей, що здійснюють відбір (селекторат), процедура, механізм цього відбору.

Розрізняють **дві системи рекрутування еліт**: система гільдій та антрепренерська (підприємницька) система. В чистому вигляді вони зустрічаються рідко. Антрепренерська система більш характерна для демократичних політичних систем, система гільдій – для авторитарних, хоча її елементи застосовуються і в демократичних країнах, особливо в економіці та державно-адміністративній сфері.

Для системи гільдій характерні:

- ◆ закритість, ієрархія, відбір претендентів на високі посади з самої еліти;
- ◆ наявність високих вимог для заняття посад (партійність, вік, освіта, персональна характеристика тощо);
- ◆ закрите коло селекторату (люди, що здійснюють відбір), до якого входять лише члени керівного органу влади (бюро, ради) або питання вирішує один керівник (президент, голова уряду, фірми тощо);
- ◆ репродукція існуючого типу еліти: тоталітарного, авторитарного, демократичного.

Таким чином, «закриті» еліти регулюють мобільність своїх членів за допомогою спеціальних органів: самостійно ні вступити, ні вийти зі складу еліти неможливо. Тут особисті якості мають велике значення, але все ж таки вони підпорядковані відданості системі або авторитарній особистості. Широко розповсюджені патронажні відносини. Пріоритетною цінністю в «закритій» еліті є абсолютна відданість. Ця еліта байдужа до громадської думки, недоступна їй.

Для антрепренерської системи характерні:

- ◆ відкритість, можливість претендувати на посаду багатьом представникам різних груп;
- ◆ невелика кількість формальних вимог;

- ◆ широке коло селекторату, який включає всіх виборців країни, конкурентність відбору;
- ◆ першочергова значимість особистих якостей, вміння захопити ідеями і програмами;
- ◆ можливість досягнення пропорційності представництва в еліті різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Отже, «відкрита» еліта є публічною, соціально мобільною, її члени дбають про свою репутацію. Вони припускають спонтанний прихід нових членів, здійснюють саморегуляцію співтовариства. Пріоритетною цінністю у «відкритій» еліті є найвищий професіоналізм у певній області діяльності.

Ці дві системи рекрутування еліт мають як позитивні, так і негативні риси. Антрепренерська система відкрита для молодих лідерів та інновацій, проте існує імовірність ризику, непрофесіоналізму, непередбаченості в політиці. Система гільдій характеризується більшим професіоналізмом, досвідом, прогнозуванням, проте вона схильна до бюрократизації, консерватизму, призводить до перетворення еліт у замкнуту касту. Дана тенденція типова для держав з авторитарним і тоталітарним політичними режимами.

Для сучасного індустріального та постіндустріального суспільства основним критерієм рекрутування в політичну еліту стають особисті здібності, знання, заслуги та досягнення представників тих чи інших соціальних прошарків суспільства. Найбільш розповсюджений спосіб формування політичної еліти – це вибори шляхом виборчої кампанії чи на з'їздах партій. На ключові посади вибираються президенти, губернатори, мери, судді, керівники партій і т.д. Однак більшість важливих посад заповнюється шляхом призначення, зокрема, головою виконавчої влади (президентом або прем'єр-міністром). У сучасних демократичних державах політична еліта формується в основному із представників бізнесу, державних службовців, відомих юристів, видатних вчених, політиків. Прагнення багатьох людей увійти до політичної еліти пояснюється різними мотивами. Наприклад, належність до політичної еліти надає її представни-

кам престижу, можливості приймати важливі рішення, певні привілеї, недоторканість та інші блага.

Отже, повторимо услід за одним із засновників теорії еліт італійським вченим В. Парето, що подобається це комусь чи ні, але людське співтовариство є неоднорідним і люди відрізняються фізично, морально, інтелектуально. Для політолога еліта – це меншість суспільства, яка має доступ до інструментів влади. Така меншість існує за будь-якого політичного режиму.

Демократичною може вважатися політична система, яка реалізує верховенство народу. Вплив народу на політику є визначальним тоді, як вплив еліти є обмеженим законом. У демократичній політичній системі політична еліта підконтрольна народу. Умовою збереження демократії є постійний контроль народу за елітою; обмеження привілеїв еліти лише тими, які функціонально необхідні для здійснення її повноважень; максимальна прозорість її діяльності; можливість необмеженої конструктивної критики еліти; розподіл влади й відносна автономія політичної, економічної, культурної та інших еліт; наявність опозиції; боротьба і змагальність еліт, де арбітром виступає народ.

Діапазон відношення мас до еліти вельми широкий – від фанатичної віри в еліту як носія харизми до повного заперечення її права на управління суспільством, делегітимація її влади. Недовіра до еліти може дезорганізувати політичний процес. Політична система функціонує ефективно, якщо еліта легітимізована визнанням мас, якщо її цінності розглядаються масами як зразкові. Разом з тим здорова недовіра мас до еліти (або не повна довіра) виправдана і значною мірою конструктивно: воно запобігає зосередженню в руках еліти деспотичної влади.

Сучасне суспільство наближається до рівня інформаційного суспільства. В цих умовах можлива ефективна система прямого та зворотного зв'язку між органами управління та всіма членами суспільства, що дозволяє виявляти і враховувати думки всіх громадян з питань політичного управління.

7.2. Формування політичної еліти в сучасній Україні

В історії нашої країни неодноразово відбувалася зміна правлячої політичної еліти. Для сучасної України, що стала на шлях демократизації політичної системи, особливого значення набуває проблема якості політичної еліти, яка здатна була б конструктивно розв'язувати складні завдання сьогодення. Саме від її організуючого впливу багато в чому залежить подолання існуючого правового нігілізму і створення дійових законодавчих механізмів функціонування нашого суспільства. Така провідна роль еліти обумовлена слабкістю політико-культурного, соціального, економічного факторів стабільності у посттоталітарному українському суспільстві.

За часів незалежності українська еліта структурно, функціонально і за своєю суттю дуже змінилася. Керівна еліта протягом перших років української незалежності значною мірою носила постноменклатурний характер. Ця риса політичної української еліти навіть отримала визначення феномену «партії влади». Остання являла собою неформальну, вірніше, публічно не оформлену, але впливову громадську силу з певними політичними й економічними інтересами і потужними засобами їх захисту. Її визначали як політичний блок, який складався з прагматично орієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої комуністичної номенклатури, представників державного апарату і засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості і сільського господарства. Саме для них був характерний політичний та економічний консерватизм, схильність до авторитаризму і командно-адміністративних методів діяльності, корумпованість, висока ступінь кругової поруки і кланових зобов'язань. «Партія влади» визначалась як криптокомуністична (від грецьк. *kryptos* – таємний, прихований), а її впливовість, як елемента політичної еліти, накладала відповідний відбиток на процеси модернізації політичного режиму в Україні.

Номенклатура, яка фактично була керівною олігархією у комуністичному режимі і складала «внутрішню партію» (за

визначенням відомого письменника Дж. Оруела) у КПРС, була за суттю колективним власником державної влади і власності, оскільки втілювала державний апарат. Вона відмовилася від марксистсько-ленінської ідеології, розпустила «зовнішню партію», декоративну за змістом, щоб зберегти владу і власність та провести тіньову приватизацію державної власності. Для досягнення нової легітимації вона своєчасно змінила гасла на основі моральних, або навіть, ментальних, і політичних метаморфоз. З метою збереження своїх позицій «партія влади» пішла на певний компроміс, щоб рекрутувати до своїх лав більшість конформістських лідерів колишньої контреліти, використовуючи національно-демократичні гасла. Цим вона не тільки підсилила свої власні позиції, але й внесла розкол у лави націонал-демократів. Крім того, входження до «ринку влади» значної частини націонал-демократів провело демаркаційну лінію між громадською більшістю, яка пасивно очікувала змін на краще, й контрелітою, яка ще недавно виступала єдиною силою від імені цієї більшості (Мойсеїв І. Національна еліта: її культура й політична роль // Розбудова держави. – 1996. -№6. – С.12). Таким чином, відбулася своєрідна дифузія влади – колишньої комуністичної еліти і конформістської частини контреліти.

З часом місце моноліту номенклатурної піраміди зайняли численні елітні угруповання, що знаходяться між собою у відносинах конкуренції. Еліта втратила велику частину важелів, які були у старого правлячого класу. У цих умовах зросла роль економічних факторів для управління суспільством, треба було шукати союзників, йти на тимчасові альянси заради досягнення конкретних цілей. Замість стабільного правлячого класу із сильними вертикальними зв'язками між його поверхами створилися динамічні елітні групи, між якими активізувалися зв'язки горизонтальні і неформальні. Тому в нашій країні існують дві осі розгортання елітних груп – вертикальна, як і в кожному суспільстві, та горизонтальна, як у суспільстві, яке є або свідомо федеративним, або ще не консолідувалося в політичну єдність.

Вертикальна стратифікація суспільства відображає рівень доступу елітних груп до політичних та економічних важелів та

ресурсів. Тут можна виділити дві еліти – новостворену політичну, яка пов'язана з новим бізнесом, та стару номенклатурну, яка теж породила новий бізнес, але, окрім того, ще міцно прив'язана і до старого, соціалістичного в своїй суті виробництва.

Натомість горизонтальна стратифікація відображає регіональну структуру України. Причому, не спущену згори українською державою, а успадковану ще від структурування території колишнього СРСР і сформовану в інтересах цілісності того самого СРСР, оптимізації його економіки та адміністративної системи. Ще в радянську епоху сформувалися такі регіональні утворення, як старе адміністративно-номенклатурне київське, промислово-адміністративне дніпропетровське, донецьке, харківське, одеське, західноукраїнське. Кожна з регіональних еліт має свій специфічний склад і свою специфічну економічну базу. З них випливають і політичні орієнтації відповідних територіальних елітних груп.

Взаємовідносини між регіональними елітними групами (кланами) розгортаються у напрямку перерозподілу впливів та власності у державі. На першому етапі незалежності та приватизації регіональні та галузеві еліти (клани) більше утверджувалися у регіонах та галузях промисловості. Натомість тепер розпочалися горизонтальні процеси укрупнення капіталів і впливів, які починають формувати вищий рівень елітних груп. Можливо, з часом їх можна буде назвати загальнонаціональними.

У перші роки незалежності в Україні з'явилася своя «українська олігархія». Проте, не відміну від класичних олігархій, вона формувалася за іншим принципом. Це – владні неформальні утворення, що виникли на уламках радянської адміністративно-командної системи і отримали нічим не обмежений доступ до фінансових та економічних ресурсів у зв'язку з прямою чи опосередкованою приналежністю до державного керівництва. Тобто, до реальної влади прийшли колишні радянські чиновники. У центрі формування української олігархії стояли, як правило, чиновники середньої і вищої управлінської ланки або колишні начальники системи держторгівлі, а також легалізовані під час перебудови тіньові підприємці.

Американський дослідник Дж. Мейс дав визначення феномену корумпованої влади як «клетократії» (влади лиходіїв). В умовах корупції спостерігається специфічний «розподіл влади». Він здійснюється між політиками-прагматиками, які належать до «класу керівників», а також особами, союз і взаємодовіра між якими скріплені особистими стосунками та інтересами, різного типу політиками-романтиками, мафіозними колами тощо. В Україні спостерігається перерозподіл сфер впливу між різними кланами керівної олігархії і структурами мафіозного типу. Як наслідок відбувається замикання політичної еліти на своїх вузько групових, егоїстичних інтересах та дистанціювання її від громадської більшості.

Суспільний і економічний вплив українських олігархів незмірно зріс з того часу, коли вони отримали прямий і нічим не обмежений доступ до прийняття і реалізації рішень загальнодержавного значення, а також можливість загального та оперативного впливу на перших осіб держави – Президента, прем'єр-міністра тощо. Це пояснюється тим, що в умовах стрімкої деградації української економіки, політики і громадського життя другої половини 90-х рр. ХХ ст. авторитет держави дуже сильно упав. Зате зріс авторитет власника і розпорядника частини державних ресурсів, тобто відбулося закріплення олігархів як нових важливих суб'єктів економіко-політичних відносин. Українські олігархи утверджувалися в новому статусі за допомогою методів, які не мають відношення до методів класичних: перепродаж ресурсів (здебільшого іноземних), ігри на валютному ринку, корупція державних чиновників, щільне співробітництво зі структурами транснаціональної та організованої злочинності.

Таким чином, величезна кількість національних ресурсів випадала з офіційної економіки та переходила в її нелегальний сектор. Згідно з експертними оцінками доля тіньового сектора у вітчизняному виробництві зрівнялася наприкінці 90-х років ХХ ст. з долею офіційного (Белая С. Теневая экономика и ее влияние на структурную трансформацию украинского производства // Экономика Украины. – 2000. – №10. – С.54).

Ситуація ускладнювалася тими обставинами, що в умовах незбалансованої інвестиційної і податкової політики прибутки, які одержувалися в цьому секторі, масово вивозилися за межі України. Американський політолог З. Бжезинський наводить данні, що з 1992 по 1995 роки з України на Захід було вивезено близько 20 млрд. доларів (Бжезинський З. Вирішальна роль України на пострадянському просторі // Політика і час. – 1997. – №9. – С.25).

З початком оформлення багатопартійної системи в Україні почала структуруватися партійно-парламентська еліта. Якщо в перші роки незалежності України партійно-парламентська еліта складалася переважно з комуністів та безпартійних, то вже починаючи з виборів до парламенту 1996 р., вона представлена членами політичних партій різного спрямування.

В Україні, як і в інших країнах СНД, ще за перших часів незалежності інститут президентства став ключовим інститутом політичної системи. Саме президент міг контролювати процес становлення суспільно-політичних відносин і прийняття політичних рішень. За своєю суттю та за методом обрання інститут президентства є репрезентантом інтересів всього народу, а не якоїсь конкретної організаційно оформленої політичної сили. В умовах неструктурованості громадянського суспільства, дезінтеграції та аморфності соціальних інтересів і відсутності реальних механізмів артикуляції цих інтересів президент отримував можливість дії у вільному від політичних і передвиборних обіцянок просторі. Протягом тривалого часу фігура президента була практично неконтрольована у кадрових призначеннях виконавчої влади. Вільним президент був і від певної політичної команди. Це призводило до ситуативності його дій, проявів непередбаченості та вульгаризації влади. Наприклад, Л.Д. Кравчук, який виступав головним опонентом РУХу і націонал-демократичних організацій перед виборами, на посту першого Президента України підтримував програму націонал-демократів. Подібні зміни політичної позиції спостерігалися й у другого Президента України Л.Д. Кучми. Виступаючи на виборах як прихильник поміркованої політичної реформи та проросійської політики, він, коли став президентом, орієнтувався на ради-

кальні економічні перетворення, а у вирішенні мовного питання підтримав позицію націонал-демократів.

Таким чином, за роки розбудови державності в Україні відбувається процес формування нової української еліти. В ній виділяється декілька складових: правляча еліта (складається з політиків-чиновників); «олігархи»; партійно-парламентська еліта; регіональні еліти. Характерною рисою української еліти є не тільки глибокі ідеологічні розбіжності між її фракціями, але й наявність не менш суттєвих регіональних відмінностей. Для України характерна змішана система відтворення політичної еліти. Домінування у її складі «олігархів» обумовлює велику роль адміністративних каналів «входження у владу», при цьому вирішальне значення мають особисті зв'язки. Другим механізмом відтворення загальнонаціональної еліти є вибори до Верховної Ради, місцевих, обласних та інших органів влади.

Перспективи демократичної еволюції в Україні багато в чому залежать від реальної здатності її правлячої еліти адекватно відповідати на виклики часу та знаходити політичне порозуміння. Політичне порозуміння, як і соціальна однорідність, традиційно розглядаються як фактори стабільної демократії. У багатоскладових суспільствах політичне порозуміння набуває особливого значення, оскільки такі суспільства внутрішньо поділені сегментарними протиріччями. Україна також багато в чому належить до суспільств цього типу. У багатоскладових суспільствах політичні протиріччя в цілому збігаються з лініями соціального розподілу. Ці протиріччя можуть бути релігійного, ідеологічного, мовного, регіонального, культурного або расового чи національного характеру. Особливо загрозовано співпадіння таких меж розподілу з територіальними межами у середині держави. Як вважає відомий сучасний політолог А. Лейпхарт, у таких суспільствах основний фактор стабільності – це співпраця еліт, яка передбачає стратегію врегулювання конфліктів через домовленість між елітами, а не через боротьбу за владу і рішення більшості. Така стратегія на перспективу сприятиме виникненню взаємної довіри як на рівні еліт, так і на рівні мас. У процесі співпраці накопичується досвід спільного розв'язання

конфліктів, стверджується ідеологія центризму, йде становлення соціального порозуміння, тобто формується спільне соціокультурне поле між суспільними силами.

Політична практика в Україні показує, що крайні політичні позиції є вагомими не тільки на рівні мас, а й на рівні еліт. Протидіючі сторони налаштовані на нав'язування своїх поглядів, а не на пошук шляхів порозуміння. Громадське порозуміння, про яке так часто і голосно декларується, на жаль, не є виявленою реалією серед представників політичної еліти. На цьому тлі ми бачимо необхідність формування сильного і впливового центру, який мав би бути гарантом політичної стабільності та еволюційного розвитку. Саме центристські позиції могли б стати своєрідним стрижнем для формування у політичній сфері, особливо у парламенті, великих коаліцій. Феномен великих коаліцій передбачає залучення до співпраці представників широких політичних сил, попри всі розбіжності, налаштованих на конструктивний діалог, пошуки злагоди на шляху національного розквіту.

7.3. Політичне лідерство

Лідерство – невід'ємний компонент політичної діяльності. Лідерство є всюди, де є організація і влада. Саме слово «лідер» (з англ. «leader») означає «ведучий», «керуючий». Проблеми лідера й лідерства, їхнього місця в суспільстві минулого, сучасного та майбутнього, перспективи їх розвитку та умови формування постійно хвилюють людство. З їх розв'язанням пов'язують долі людей та прогнози розвитку суспільства.

Лідерство – поняття багатовимірне. Під ним розуміється складний механізм взаємодії лідерів і підлеглих. Головними складовими частинами даного поняття є, по-перше, здатність лідера точно оцінювати ситуацію, знаходити правильне рішення поставлених завдань, впливати на розум і енергію людей з метою мобілізації їх на виконання поставлених цілей; по-друге, лідерство як особливий механізм взаємодії лідера і підлеглих допускає, що останні приймають і активно підтримують його рішення і дії, свідомо та добровільно підкоряються йому.

Політичний лідер – це авторитетний член організації, групи, суспільства, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати вагомую роль у політичних процесах і ситуаціях. Лідер в області політики працює на рівні певних соціальних груп, співтовариств, громадських рухів, а також у системі владних відносин.

Політичне лідерство – це вищий рівень лідерства, оскільки воно відображає політичні процеси та відносини у вищих структурах влади, фіксує владні відносини між суб'єктом і об'єктом політики на верхівці політичної піраміди. Політичне лідерство – це постійний пріоритетний і легітимний вплив одного або декількох людей, що займають владні позиції, на все суспільство, організацію або групу.

У світовій політичній науці і практиці відомі щонайменше два пріоритетних підходи до політичного лідерства. Перший – це орієнтація на лідера як на людину – програму, коли основну увагу приділяють певним теоретичним, ціннісним, ідейним міркуванням, викладеним у програмі лідера. Цей пріоритет є специфічною західноєвропейською конструкцією, коріння якої сягають Великої Французької революції. Другий підхід пов'язаний з давніми історичними традиціями персональної оцінки політичних лідерів.

Розглянемо деякі **західні концепції лідерства**. Однією з популярних упродовж тривалого часу залишається **«теорія рис»** (і її різновиди). Вона виникла під впливом досліджень американського психолога і антрополога Ф. Гальтона, який пов'язував лідерство зі спадковістю. В рамках цього напрямку були здійснені дослідження царських династій різних націй, аналіз шлюбів між правителями тощо. Основною ідеєю такого підходу була впевненість у тому, що коли лідеру притаманні якості, які передаються спадкоємно і відрізняють його від інших, то ці якості можна виділити. Проте скласти перелік таких рис не вдалося. В першій половині ХХ ст. американський психолог К. Берд склав список із 79 рис, які згадувалися дослідниками як «лідерські». Серед них були названі ініціативність, почуття гумору, ентузіазм, впевненість в собі тощо. Але жодна з них не займала домінуючого місця в переліках: 65% названих рис були згадані тільки один раз,

16 – 20% – двічі, 4 – 5% – тричі і лише 5% рис були названі чотири рази. Цей факт дав можливість американському психологу Ю. Дженнінгу довести суб'єктивізм цієї теорії, яка, з його точки зору, значною мірою відображала риси самих дослідників, а не риси лідера. Незалежно від відношення до теорії рис та її наукової цінності, люди продовжують вважати, що політичний лідер (президент, прем'єр-міністр тощо) повинен обов'язково мати певні важливі риси: чесність, високі моральні якості, продуктивність ідей, здатність розв'язувати конфлікти, високий рівень інтелекту, ораторські здібності тощо.

Надзвичайна важливість відповідного набору персональних якостей для лідера є незаперечною. Однак, що у цьому наборі відіграє пріоритетну роль? Що є стрижневою характеристикою лідера, яка його не просто виокремлює серед інших громадян, а робить власне лідером у системі владних відносин?

Для політичного лідера однією з головних рис є здатність справляти політичний вплив на своїх послідовників. Цей аспект лідерства пояснює **теорія послідовників (конституентів)**. Вона тлумачить лідерство як особливий тип взаємин між керівником і послідовниками (виборцями, активними прихильниками лідера, тими, хто справляє на нього вплив). Лідер і його послідовники складають єдину систему. Позиція лідера стосовно своїх послідовників залежить від ступеня концентрації ним влади, рівня політичної культури його і суспільства, політичного режиму, в рамках якого реалізується його лідерство. Засадами політичного впливу, на думку американського дослідника Б. - Рейвіна, можуть виступати: законна влада, коли послідовники підпорядковуються дії закону; обіцяння винагороди або загроза покарання матеріального, соціального плану; влада знань і досвіду лідера; інформаційна влада, яка діє завдяки спеціально підібраний і логічно аргументованій інформації відповідно до цілей і потреб лідера.

Чому ж в реальному житті лідерами стають не найяскравіші індивідуальності? Певною мірою відповіддю на це запитання є розуміння головних тез **ситуаційної теорії лідерства**. Ситуаційна теорія лідерства стверджує, що лідер є функцією певної си-

туації (місця, часу, обставин), тому його вибір має визначатися конкретними ситуаціями, що виникають у «піраміді влади». Ці обставини можуть бути сприятливими, нейтральними, несприятливими, такими, що збігаються з програмою лідера, або такими, що заперечують їх. Теоретики ситуаційного підходу (В. Ділл, Г. Хиптон, А. Голднер та ін.) саме дією ситуації пояснюють таке явище як культ особи.

Ситуаційна теорія не заперечує значення індивідуальних рис особливості, проте відстоює позицію відносності їх значення для лідера. Вона доводить, що якісно різні обставини можуть потребувати якісно різних лідерів. Це твердження співзвучне вислову класика американської літератури Ліона Фейхтвангера, який у своєму «Лженероні» писав, що влада в змозі навіть пустопорожню людину наповнити змістом. Історія знає багато таких прикладів. Навіть знаходячись у напівсвідомому стані, деякі люди (генеральні секретарі Комуністичної партії СРСР Л. Брежнєв, К. Черненко) об'єктивно виконували роль політичного лідера великої країни СРСР і були символами держави.

Для того, щоб зняти можливість заперечення, що ситуаційна теорія розглядає особистість як маріонетку, американський вчений Е. Хартлі запропонував модифікацію цієї теорії. Він припустив, що, по-перше, якщо людина стає лідером в одній ситуації, не виключно, що вона їм стане і в іншій; по-друге, в результаті стереотипного мислення ситуативні лідери розглядаються групою як «лідери взагалі»; по-третє, ставши лідером у конкретній ситуації, людина набирає авторитету, який сприяє її обранню і наступного разу; по-четверте, лідером частіше обирають людину, яка має мотивацію до досягнення влади. Проте, така точка зору не зняла однобічності ситуаційної теорії і тому породила компромісний варіант – **особистісно-ситуаційну теорію**. Американські вчені Г. Герт і С. Мілз виділили чотири чинники, які потрібно враховувати під час розгляду феномена лідерства: риси і мотиви лідера як людини; постать лідера і мотиви, які існують у свідомості його послідовників і змушують їх йти за ним; стиль лідера; інституціональний контекст, тобто ті офіційні правові параметри, в яких працює лідер. Отже,

лідерство стало розглядатися як відношення між людьми, а не як характеристика окремого індивіда, що позиціонує себе на роль лідера.

Поясненню природи політичного лідерства допомагає **психологічна теорія**, яка ґрунтується на психоаналізі З. Фрейда. В основі психоаналізу З. Фрейда – теорія фрустрації, яка пояснює стан збудження людини якщо вона усвідомлює, що існують перешкоди на шляху до реалізації її інтересів.

Згідно з цією теорією, в основі лідерства лежить подавлене лібідо – переважно несвідома тяга сексуального характеру. В процесі сублімації вона виявляється у прагненні до творчості, в тому числі й до лідерства. Теорія фрустрації пояснює, як сексуальні мотиви (лібідо) трансформуються в інші, в тому числі й політичні мотиви і бажання.

Послідовники З. Фрейда (Е. Фромм, Т. Адорно та ін.) стверджують, що людина за природою індивідуальна, одержима волею до влади. Деякі дослідники навіть вважають лідерство певним видом затьмарення, наслідком неврозу. Вони виявили тип особистості, що схильна до авторитаризму й деспотизму. Влада над іншими надає такій людині сексуальну насолоду, тобто, вона є своєрідною формою садизму. Для авторитарної особистості влада є психологічною потребою, яка дозволяє визволитися від особистих комплексів шляхом нав'язування своєї волі іншим людям. Така особистість ірраціональна, містифікована, керується емоціями, не терпить рівності. Дійсно, історія свідчить, що багато авторитарних політичних лідерів були невротиками – Наполеон, Гітлер, Сталін тощо.

Максимально завищена оцінка функцій і ролі політичного лідера в історії – сутність феномена культу особи (від лат. cultus – шанування, поклоніння). Це одна з передумов і закономірний наслідок тоталітарного політичного режиму, хоча має місце і в авторитарних, а частково і в демократичних державах. Особа може увійти в історію як сатрап, деспот, тиран. Яскравий приклад тому – політичні біографії Гітлера, Сталіна, Чаушеску, Хусейна і ще багато кого. Ідейні джерела культу особи знаходяться в тоталітарній ідеології, її претензії на монопольне володіння істи-

ною. Передумовою його виникнення є знищення політичних противників і усунення критики на адресу вождя, правителя. Від культу особи не застраховане жодне суспільство, яке розвивається недемократичним шляхом, використовує нелегітимні способи концентрації та здійснення політичної влади.

Отже, специфіка діяльності політичного лідера пов'язана з його посадовим перебуванням у певній структурі управління і передбачає тривале використання влади. Відмінна риса політичного лідерства – нерозривний зв'язок з феноменом влади.

Поряд з формальним лідерством існує і неформальне політичне лідерство. Лідер може не займати високих державних або партійних посад, але значно впливати на політичні події. Неформальне лідерство характеризує суб'єктивну здатність, готовність і вміння виконувати роль лідера, а також визнання за ним права на керівництво з боку членів групи (суспільства). Воно ґрунтується на авторитеті й особистих якостях людини.

Одним з аспектів проблеми політичного лідерства є **питання класифікації** цього феномена. В науковій літературі існує багато класифікацій, які базуються на різних критеріях. Наведемо деякі приклади.

Перший критерій – психологічні особливості поведінки лідерів. При цьому розрізняють: а) експертів – людей раціонального складу розуму, послідовного логічного мислення, які віддають перевагу фактам і цінують точність; б) організаторів – діяльних особистостей, котрі виявляють ініціативу, просуваються до влади цілеспрямовано, контролюють свої емоційні прояви; в) комунікаторів – емоційних і спонтанних політиків, які йдуть до успіху, керуючись інстинктами, інтуїцією, використовуючи існуючу ситуацію; г) стратегів – непересічних у своїй поведінці, оригінальних людей, які роблять політичне життя навколо себе насиченим і неспокійним.

Другий критерій – це ставлення лідера до пануючих у суспільстві цінностей культури як засобу організації та розвитку людської життєдіяльності. Його типи: а) консерватор, тобто прихильник базових цінностей, який намагається зберегти або адаптувати їх до мінливих умов життя; б) реформатор, якому

притаманна віра у цінності, але він прагне внести в них потрібні зміни; в) революціонер, який відкидає взагалі базові цінності культури в ім'я утвердження нових.

Третій критерій – стиль діяльності лідера. Розрізняють авторитарний (директивний) і демократичний (колегіальний) стилі діяльності. Для авторитарного характерне жорстке керівництво з акцентом на адміністративний примус і егоцентризм лідера під час прийняття рішень. Демократичний стиль відрізняють гнучкість мислення, схильність до отримання повної інформації, колегіальність під час прийняття рішень.

Четвертий критерій – змістовний смисл, суспільна цінність політичної діяльності лідера. Цей критерій визначає п'ять типів лідера.

Перший тип лідера – цезаристський, тобто лідер, який зосередив усю повноту влади в своїх руках, має необмежену свободу прийняття політичних рішень.

Другий тип лідера – плутократичний (від грецьк. *plutos* – багатство та *kratos* – сила, влада), характерний для держав індустріального рівня розвитку. Тут можуть стати політичними лідерами нувориші, тобто люди, які швидко розбагатіли. Їм потрібна влада й вони її «купають».

Третій тип лідера – популістський (від лат. *populus* – народ, боротьба за інтереси народу). Такий тип лідера відрізняється прагненням «показності» під час виконання ролі виразника інтересів народу, він заграє з масами, багато чого обіцяє, улещує «пересічного громадянина», проголошуючи пріоритет волі народу над політичними рішеннями, висловлюючи недовіру тим, хто монополізував владу. У діяльності популістів відсутні знання реальності, багато амбіційності, мало прозорливості. По суті це диктаторський стиль лідерства, завуальований іноді доброзичливими патерналістськими мотивами.

Четвертий тип лідера – харизматичний. Такий лідер не посилається ні на звичай, ні на закон, домагаючись для себе влади. Обґрунтуванням підпорядкування йому він вважає свої особливі, незвичайні індивідуальні здібності. Харизма – це особливий дар, властивість особистості, що обдаровує його ма-

гічною силою. На цьому заснована історична місія лідера та віра людей в його здібності вести їх за собою. Харизматичний лідер над усе цінує відданість особисто йому.

П'ятий тип лідера – професійний. Це лідер, згідно з термінологією американського дослідника Д. Белла, технотронного або постіндустріального суспільства. Він органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, інтуїтивну проникливість, розвинену здатність генерувати й сприймати нові ідеї. Професійний лідер використовує свої харизматичні якості, щоб привабливо викласти ідеї і програми; його стиль діяльності демократичний та визначається моральністю.

У політології існують й інші класифікації лідерства. Різноманітність типів лідерів пояснюється широким колом функцій, які вони виконують. Функції, які здійснюються лідерами, зумовлюються тими цілями, які вони ставлять, і тією ситуацією (економічною та політичною), в якій їм доводиться діяти. **Функції** політичного лідера зосереджені на: а) об'єднанні громадян навколо спільних цілей і цінностей; б) визначенні та прийнятті оптимальних політичних рішень; в) соціальному арбітражі та патронажі, тобто захисті народу від беззаконня влади; г) забезпеченні політичної, інформаційної, емоційної комунікації влади та народу; д) укоріненні в свідомості мас оптимізму, соціальної енергії для досягнення проголошених цілей.

Соціальна значимість і функції лідерів прямо залежать від характеру політичного режиму. Вони відрізняються в авторитарних, теократичних, демократичних державах. У сучасних демократичних політичних системах, як вважають сучасні російські вчені В. Пугачов та О. Соловйов, проявляються три **головні тенденції, які змінюють традиційні уявлення про лідерство**. Це – професіоналізація, інституціоналізація та збільшення ресурсної значимості лідерства.

Професіоналізація політичного лідерства ускладнюється в міру ускладнення суспільства в цілому та управління ним. У сучасних умовах політик фактично перетворюється у спеціаліста в галузі комунікацій, головними завданнями якого є: забезпечення чіткого формулювання потреб населення; налагоджен-

ня необхідних для прийняття колективних рішень та їх реалізації контактів з парламентськими та урядовими органами, засобами масової інформації, громадськими організаціями та окремими людьми; розв'язання конфліктів і знаходження злагоди. Сьогодні неможливо ефективно виконувати ці функції людьми без спеціальної кваліфікації, знань, навичок та досвіду. Політична діяльність стала професією, аналогічною професії лікаря, адвоката, конструктора.

Інституціоналізація політичного лідерства пов'язана з тим, що процес рекрутування, підготовки, руху до влади і самої діяльності політичних керівників здійснюється в межах політичних інститутів – норм і організацій. Функції лідерів обмежені розподілом законодавчої, виконавчої, судової, інформаційної влади, конституціями та іншими законодавчими актами. Крім того, лідери відбираються та підтримуються особистими політичними партіями, контролюються ними, а також опозицією та громадськістю. Все це значно обмежує їх владу й можливості маневру, збільшує вплив соціуму на прийняття рішень. Діяльність сучасних політичних лідерів більш ніж будь-коли підпорядкована вирішенню повсякденних творчих завдань.

Збільшення ресурсної значимості політичного лідерства обумовлено тим, що в сучасних умовах кар'єра загальнонаціональних політичних лідерів визначається фінансовими (гроші), людськими (спеціалісти з організації виборчих технологій) та інформаційними (телебачення та інші ЗМІ) ресурсами. Сьогодні багатьох політиків роблять лідерами національного масштабу, перш за все, вмілі організатори виборчих кампаній, іміджмейкери та інші спеціалісти з політичних технологій, які доволі часто використовують і «брудні» методи для досягнення цілей. Безумовно, «брудні» технології рекрутування політичних лідерів несумісні з демократією. Тому «очищення» та демократизація механізму рекрутування політичних еліт і лідерів є головною умовою становлення реальної демократії в кожній країні світу.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення політичної еліти.
2. У чому полягає суть теорії політичних еліт Г. Москі та В. Парето?
3. Перелічіть основні функції політичної еліти.
4. Охарактеризуйте системи рекрутування політичної еліти.
5. Назвіть основні теорії еліт і розкрийте їхній зміст.
6. Розкрийте поняття «політичний лідер» і «політичне лідерство».
7. Назвіть основні концепції політичного лідерства.
8. Яка роль політичних лідерів у сучасному суспільстві?
9. Які основні тенденції в розвитку політичного лідерства?

Рекомендована література

1. Адорно Т. Авторитарная личность. – М., 1998. – 304 с.
2. Ашин Г.К. Формы рекрутирования политических элит // Общественные науки и современность. – 1998. – №3. – С.85-96.
3. Бакунин М. Государственность и анархия. – М., 1992. – С. 189-190, 187-188.
4. Бусова Н.А. Делиберативная модель демократии и политика интересов. // Вопросы философии. – 2000. – №1. – С. 44-54.
5. Вебер М. Харизматическое господство // Социологические исследования. – 1998. – №5. – С. 139-147.
6. Канетти Э. Масса и власть: Пер. с нем. – М., 1997. – 528 с.
7. Миллс Р. Властвующая элита. – М., 1956. – 536 с.
8. Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. – 1994. – №10. – С. 187-198.
9. Панарин А.С. Политология: Учебник. – М., 2004. – С. 209 – 228.
10. Политология: Учеб. Пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков, 2001. – С. 365-417.
11. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов. – М., 2002. – С. 132-171.
12. Шварценберг Р. Политическая социология. – М., 1995. – Ч.1. – С. 16, 17, 19, 20, 23.

8. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

8.1. Політична свідомість: рівні, структура, типи

Процеси перетворень у суспільстві потребують адекватних змін у сфері політичної свідомості та політичної культури. Становлення демократичного суспільства потребує якісно нових засад суспільної взаємодії, відносин між особистістю та державою. Політичні знання та культура політичної поведінки необхідні кожному, адже вони є запорукою захисту власної гідності, свободи і прав.

Байдужість людини до політичного життя, відсутність політичної освіти сприяють можливості маніпулювання нею. Суспільство, що бажає зберегти свободу, має усвідомити свою відповідальність за власну долю, долю країни. Отже, необхідне формування ціннісних орієнтацій, настанов і моделей поведінки, які відповідали б вимогам становлення та збереження демократичної держави.

Політика і політичні відносини є частиною політичного буття. Отже, і політична свідомість виступає як відбиття в духовному житті людей їхнього політичного буття. Ця категорія політичної науки характеризує суб'єктивний бік політики та виявляється у сукупності різноманітних духовних утворень. У загальному плані – це уявлення людей про стосунки з інститутами влади, з іншими людьми з приводу реалізації управління спільними справами у державі. За змістом ці уявлення можуть бути різними: емоційними і теоретичними, ціннісними і нормативними, раціональними і підсвідомими. Вони визначають спроможність людини до існування у політичній сфері. Наприклад, те, як людина вміє захищати свої права і свободи, як складаються її взаємовідносини з органами держави та політичної системи в цілому, яка її роль і місце у політичному процесі, тобто які функції вона виконує. Отже, визначення політичної свідомості як віддзеркалення політичної дійсності зовсім не

означає, що вона є пасивним елементом політичного процесу. Навпаки, вона виступає як активне начало у політиці та навіть може випереджати суспільну практику і прогнозувати розвиток подій, завдяки цьому стимулювати політичну діяльність.

Політична свідомість є атрибутом політичної дії, її неодмінним елементом. Політичні уявлення, притаманні суспільству, безпосередньо впливають на характер реалізації влади (цілі і засоби режиму правління), на зміст політичних процесів.

Політика – цілеспрямована діяльність, і вона передбачає наявність у діючого суб'єкта певних уявлень про політичну дійсність, усвідомлення своїх інтересів, формулювання мети, вибір засобів і способів її досягнення. Оскільки об'єктом політичної діяльності є всі сфери суспільного життя, то й політична свідомість в цілому містить у собі все відбите соціальне буття. Головне місце в структурі політичної свідомості займає питання про державну владу. Без його прояву не може бути й мови про свідому участь у політиці. Власне політичний рівень соціальних уявлень виникає у людини на основі таких чинників: людина усвідомлює свою групову приналежність; порівнює та співвідносить свої групові інтереси з інтересами та потребами інших суспільних груп; усвідомлює той факт, що реалізація інтересів потребує взаємодії з державою, партіями, політичними елітами. Отже, важливе місце в політичній свідомості займає проблема політичних інтересів. Політична мотивація дій формується тільки у процесі специфічного усвідомлення інтересів як на рівні соціальної групи, так і на рівні індивіда.

Соціальні групи формують програми, визначають цілі, ідеологічні та політичні прихильності. Людина усвідомлює свою групову ідентичність і відповідно відносить себе до певних політичних позицій (лівих радикалів, лібералів, консерваторів тощо).

Оскільки політика – сфера відносин між соціальними групами з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації їх суспільно значущих потреб, то політична свідомість виступає як специфічна форма вираження політичних інтересів соціальних груп. Саме усвідомлення групового характеру владно значущих інтересів становить важливий зміст політичної

свідомості. Спільноти, що неспроможні усвідомити свої політично значущі інтереси, стають або заручниками владних еліт, або об'єктами маніпулювання з боку інших політичних суб'єктів, засобами реалізації чужих інтересів.

Політична свідомість може належати тільки певним суб'єктам політичних відносин (індивідам, соціальним групам, класам, націям, суспільству). Відповідно розрізняють політичну свідомість індивіда, соціальної групи, класу, нації, суспільства. І кожна соціальна група і суспільство в цілому, що є суб'єктами політики, виробляють свої власні політичні уявлення. Політична свідомість групи і суспільства не є простою сумою політичних уявлень індивідів, що їх складають.

Оцінка соціально-політичної дійсності залежить від місця, що займає її носій у системі суспільних відносин, тому політичній свідомості соціальних суб'єктів об'єктивно притаманні соціально-структурні риси. Кожна соціальна група намагається представити свої політичні інтереси як ті, що відповідають загальним інтересам. Однак найбільш істотний вплив на характер політичної свідомості суспільства справляють соціальні сили, що володіють максимальними можливостями для духовного виробництва і відповідно для свого впливу на всіх членів суспільства. Разом з тим, політична свідомість характеризується і загальнонаціональними рисами, притаманними всім соціальним групам та індивідам.

Між соціально-структурними і національними елементами політичної свідомості відбуваються складні процеси взаємодії і взаємовпливу. Обидва ці елементи постійно, тією або іншою мірою, притаманні свідомості будь-якого суб'єкта політики, однак в різні періоди суспільного розвитку домінують той або інший. Зрозуміло, що в періоди зовнішньої загрози безпеці країни на перший план у політичній свідомості всіх суспільних сил виходять загальнонаціональні інтереси. Наприкінці ХХ ст. на тлі глобальних проблем людства в політичній свідомості народів все більше місце займають загальнолюдські цінності й інтереси.

Політична свідомість – явище багаторівневе. Рівень політичної свідомості соціального суб'єкта відображає певний рівень

пізнання процесів і явищ у сфері політичних відносин. У свою чергу структура політичної свідомості має три рівня: повсякденний, емпіричний і теоретичний.

Повсякденний рівень політичної свідомості – сукупність політичних уявлень і поглядів суспільства, класу, соціального прошарку, групи або окремого індивіда, що виникають під час безпосереднього сприйняття соціального буття. Характерною особливістю цього рівня є емоційно-розумове осмислення дійсності. Його характеризують розмитість, фрагментарність і несистематизованість уявлень про політичні явища. Проте його проста логіка, що ґрунтується на «здоровому глузді», є достатньо надійним орієнтиром у політичних подіях. Повсякденна свідомість відіграє в політиці суттєву роль, оскільки від її якісного стану значною мірою залежить зміст важливих політичних рішень.

Повсякденна свідомість є історично першою формою ідеального віддзеркалення дійсності, джерелом накопичення реалістичного знання, виконує особливу функцію в структурі суспільної свідомості – відтворює у формах повсякденного знання все розмаїття життя суспільства.

Відносно розвинутою формою буденної свідомості є такий феномен, як **громадська думка (суспільна думка)**. Суспільна думка – історично зумовлений стан суспільної свідомості великих груп людей, що постійно змінюється і висловлюється публічно з проблем, важливих для суспільно-політичного життя. Вона не є сукупністю різноманітних думок, що висловлюються особами або групами, з яких складається суспільство. Громадська думка – конкретні судження з тих або інших проблем життя, що поділяються багатьма членами суспільства. З первинно одиничних або небагатьох суджень, які збігаються в певних умовах, може виникнути громадська думка. Але для того, щоб судження з політичної проблеми набуло характер громадського, необхідно, щоб воно мало досить широке розповсюдження, щоб його поділяло багато людей.

Як форма свідомості, громадська думка – більшою мірою продукт емоційної, ніж раціонально-пізнавальної діяльності. Вона виникає не на ґрунті ретельної інтелектуальної роботи і емпірич-

ного підтвердження уявлень, що складаються, а в результаті цілеспрямованого впливу, головним чином, засобів масової інформації на емоційну сферу людей. Тому громадська думка часто спотворено тлумачить політичні явища або виступає як упередження людей, які непохитно впевнені у своїй правоті.

Проте політичне життя суспільства важко уявити без громадської думки. Вона є політичним змістом колективної волі і необхідним елементом функціонування політичної системи. Від спрямування загальної громадської думки значною мірою залежить успіх зусиль правлячої політичної групи з досягнення поставлених цілей. Саме тому будь-яка державна влада та різноманітні політичні сили (в тому числі опозиційні) зацікавлені у мобілізації всіх символічних ресурсів (ЗМІ) на свою користь, інакше кажучи, кожна політична сила прагне мати вирішальний вплив на четверту владу. Саме вона – четверта влада – є чи не найвпливовішим чинником формування і повсякденної, і масової свідомості.

Слід зазначити, що повсякденна свідомість і масова свідомість – різні речі. Поняття «повсякденна свідомість» і «масова свідомість» розрізняються за носіями та змістом. Повсякденна політична свідомість має конкретних постійних носіїв – індивід, соціальна група, спільнота; характеризується відносно усталеними рисами. Зміст і функціональні властивості масової свідомості зумовлені особливою природою її носія – маси.

Маса – особлива спільність, не тотожна ані народу, ані соціальної групі, ані класу. В літературі терміном «маса» прийнято визначити як невизначену в кількісному та якісному відношеннях, різнорідну за своїм складом, не оформлену в структуровану цілісність множини людей. Така спільність виробляє свої уявлення про навколишню соціальну дійсність і виступає носієм специфічної форми суспільної свідомості – масової.

Із змістовної точки зору, в масовій свідомості віддзеркалюються знання, уявлення, норми, цінності, що поділяються сукупністю індивідів, яка формується у певних соціально-політичних обставинах. Масова свідомість є результатом спільного сприйняття під час безпосереднього/опосередкованого спілку-

вання людей, отримання інформації про події та процеси, що відбуваються. Більшість дослідників вказує на наявність у масовій свідомості таких рис як несталість, ірраціоналізм, алогізм, відсутність здорового глузду, функціонування в режимі підсвідомості. Природа і властивості масової свідомості піддаються чіткій фіксації й опису.

Емпіричний рівень політичної свідомості – більш-менш усвідомлена сума уявлень про явища і процеси політичного життя, що виникають у його учасників. Цей рівень формується на ґрунті практичного повсякденного досвіду людей. На відміну від повсякденного, емпіричний рівень свідомості характеризується більшою визначеністю і предметністю уявлень про соціально-політичні процеси.

Між емпіричним і повсякденним рівнями політичної свідомості існує чимало загальних рис. Їм обом притаманні яскраво виражені психологічні риси: почуття, настрої, імпульсивність, емоційне сприйняття політичних подій, що відбуваються. Питома вага психологічного компоненту політичної свідомості значно зростає в часи політичної нестабільності, кризових ситуацій, перехідного періоду суспільного розвитку.

Теоретичний рівень політичної свідомості – найбільш високий щабель у пізнанні політичної дійсності. Це система поглядів та ідей, вироблених на підставі наукового осмислення всієї сукупності соціально-політичних відносин. Теоретичний рівень політичної свідомості містить у собі більш-менш цілісне уявлення про закономірні істотні зв'язки і відношення соціально-політичної дійсності. На теоретичному рівні зміст політичної свідомості закріплюється у формі наукових понять і категорій, а також соціально-політичних теорій, учень, концепцій і доктрин.

Теорія (від грецьк. *teoria* – спостереження, дослідження) в широкому сенсі – це комплекс уявлень і принципів, що пояснюють будь-які явища. У вузькому сенсі – вища, обґрунтована, логічно несуперечлива система знання, що дає цілісне уявлення про істотні властивості, закономірності, причинно-наслідкові зв'язки, що визначають характер функціонування і розвиток певної реальності.

Політична теорія – найбільш цілісне знання про істотні зв'язки й закономірності, що притаманні політичній дійсності. Розвинена політична теорія (наука) – не механічна сума знань про політичні процеси і явища, а система, що містить у собі певний механізм побудови цього знання, розкриває логічну залежність одних його елементів від інших. Сформована на основі суспільної практики, політична теорія є найбільш досконалою формою наукового забезпечення практичної політичної діяльності.

Політична концепція (від лат. *conceptio* – розуміння, система) – певний спосіб розуміння будь-якого політичного явища або процесу.

Політична доктрина (лат. *doktrina* – вчення) найчастіше виступає як більш-менш послідовно викладена концепція, сукупність взаємоузгоджених принципів підходу до розгляду політичних явищ і організації політичної діяльності. Доктрина нерідко використовується як засіб боротьби за владу.

Соціально-політичне вчення – сукупність теоретичних положень про будь-яку область явищ соціально-політичної дійсності. У деяких випадках ученням називають систему соціально-політичних переконань того чи іншого мислителя.

У змістовному відношенні політична свідомість містить також ідеї й уявлення, в яких різноманітні групи людей усвідомлюють свої політичні інтереси і спрямування. Цей елемент політичної свідомості прийнято називати політичною ідеологією.

Термін “ідеологія” (від грец. *idea* – думка, задум і *logos* – слово, поняття) в широкому сенсі означає систему поглядів та ідей, в яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного. В ідеології відбивається розуміння соціальних проблем і конфліктів, а також містяться цілі соціальної діяльності. Поняття політична ідеологія має більш вузький і специфічний сенс.

Політична ідеологія – відносно систематизована сукупність понять, ідей та уявлень, через які суб'єкти політичних відносин – індивіди, соціальні групи, класи, нації, суспільство – усвідомлюють свої політичні інтереси, якими вони

виправдують свої політичні спрямування. Іншими словами, політична ідеологія – доктрина, що обґрунтовує зазіхання будь-якої групи на владу або її використання та передбачає ту або іншу стратегію політичних дій.

Поняття «тип політичної свідомості» використовується для характеристики істотних особливостей віддзеркалення в свідомості різноманітних категорій людей політичних явищ та їхнього ставлення до цих явищ. Така своєрідність закріплюється в політичних позиціях, які займають різні суб'єкти суспільних відносин і які виявляються в їх політичній поведінці.

Єдиний засіб виявити особливості політичної свідомості людей – аналіз їхньої реальної політичної поведінки.

Політичну свідомість людей можна класифікувати за різноманітними підставами. Найчастіше проводиться типологізація за такими підставами:

- ◆ за прихильністю людей до тих або інших суспільних ідеалів і цінностей (**ліберальна** – що висуває як пріоритет у політиці принцип свободи індивіда, **консервативна** – спрямована на збереження традиційних суспільних устоїв і цінностей, **соціалістична** – що орієнтується на пріоритет у політиці принципів колективізму, соціальної рівності і справедливості, **інтернаціоналістська** – спрямована на реалізацію, насамперед, загальних інтересів і цілей народів, **націоналістична** – відмінною рисою якої є переконання у вищості однієї нації над іншими);
- ◆ за характером відношення суб'єкта соціальної дії до держави як політичного інституту (**єтатистський тип** політичної свідомості – що орієнтується на активну участь держави у суспільних процесах, у тому числі й у сфері економіки; **анархістський тип**, для якого характерна орієнтація на позадержавне регулювання суспільних процесів передусім у сфері матеріального виробництва);
- ◆ за прихильністю суб'єктів політики до тих або інших форм політичного устрою суспільства можна виділити **демократичний**, **авторитарний** і **тоталітарний** типи політичної свідомості;

- ◆ за соціально-класовим складом учасників політики (**буржуазна, дрібнобуржуазна, пролетарська**);
- ◆ залежно від орієнтації на той або інший характер соціальної діяльності суб'єкта політична свідомість може бути **консервативною** (орієнтованою на збереження колишніх суспільних порядків), **радикальною** (орієнтованою на докорінні перетворення), **реформістською** (орієнтованою на здійснення соціальних перетворень шляхом реформ).

Той або інший тип політичної свідомості у чистому вигляді зустрічається рідко. В свідомості і поведінці одного і того ж суб'єкта політичних відносин може водночас поєднуватись риси декілька розглянутих вище типів.

8.2. Політична культура

Поняття політичної культури стійко увійшло до складу ключових категорій політичної науки. Це зумовлене тим, що політичний процес, не зважаючи на всі притаманні йому випадковості, непередбачені події, альтернативні ситуації, що виникають, підпорядковується внутрішнім закономірностям, які не можуть бути виведені безпосередньо ні з економіки, ні з психології. Дослідження в області політичної культури дозволяють розширити уявлення про політичний процес в цілому та виявити у ньому ті закономірності, які були раніше поза увагою, а також особливості політичної свідомості й поведінки людей у сучасному суспільстві. Аналіз проблеми політичної культури дає можливість зрозуміти, чому групи людей і навіть народи, що діють у межах ідентичних політичних систем, але виховані на різних цінностях і мають власний історичний досвід, по-різному сприймають одні й ті самі політичні події та по-різному поводять себе в однакових політичних ситуаціях.

Поглиблене вивчення політичної культури дає, крім того, можливість передбачати реакцію населення на конкретні політико-управлінські рішення, запропонувати певні заходи, що забезпечать ефективність їхньої реалізації.

Свої витоки проблема політичної культури бере в працях стародавніх мислителів, які зверталися до питань звичаїв, соціальної

етики, критеріїв ідеального громадянина і правителя. Використання на практиці в античній Греції цих знань можна розглядати як зародження політичної культури. Вперше поняття «політична культура» було вжито німецьким філософом Іоганом Гердером ще у XVIII ст. Згодом, особливо наприкінці XIX – початку XX ст., ця категорія стала використовуватись у політичних дослідженнях різноманітними політичними школами.

У 50-і роки XX сторіччя в західній політології виникає теоретичне спрямування, що досліджує соціокультурний зміст суспільних процесів, у підґрунті якого лежить розуміння зумовленості політики культурою. Теорія політичної культури відбила прагнення дослідників подолати формальні, інституціоналізовані методи вивчення політики. Головна увага була приділена вивченню ціннісно зумовлених зв'язків між владою і суспільством, виявленню залежності між процесом прийняття політичних рішень і політичною поведінкою. Значний внесок у розробку теорії політичної культури зробили Г. Алмонд і С. Верба, С. Ліпсет, М. Дюверже, У. Розенбаум, М. Кроз'є.

Найбільш відоме визначення політичної культури було запропоновано Г. Алмондом і С. Вербою у книзі «Громадянська культура» (1963 р.). Під політичною культурою вони розуміють: «... інтернаціоналізацію політичної системи через пізнання, почуття і судження її членів». Вона виступає як сукупність психологічних орієнтацій людей по відношенню до політичних об'єктів. Такий підхід тяжіє до ототожнення політичної культури і політичної свідомості. Прибічники так званої всеосяжної інтерпретації включають до політичної культури, поряд із психологічними настановами, відповідні їм форми поведінки суб'єктів. Третю групу склали так звані об'єктивістські підходи, які розкривають зміст політичної культури через санкціоновані норми поведінки громадян і груп.

Для четвертої групи уявлень характерне визначення політичної культури як нормативної моделі бажаної поведінки і мислення.

Політична культура являє собою систему історично сформованих, відносно усталених настанов, переконань, уявлень, ціннісних орієнтацій, моделей поведінки суб'єктів політичного

процесу. Вона містить у собі культуру політичної свідомості, культуру політичної поведінки і культуру функціонування політичних інститутів.

До складу політичної культури входять знання про політику, ознайомлення з фактами, інтерес до них, оцінка політичних явищ, оціночні думки про те, як має здійснюватися влада, емоційний бік політичних позицій (приміром, любов до Батьківщини), негативне ставлення до проявів екстремізму, визнані в суспільстві зразки толерантної політичної поведінки.

Слід розрізняти політичну культуру особистості та політичну культуру суспільства. У структурі політичної культури особистості важливими складниками є усвідомлення суті й мети політичного процесу, знання своїх прав і обов'язків, рівень участі у реалізації політичної влади. Політична культура суспільства – інституціоналізований і неінституціоналізований історичний і соціальний досвід національної та наднаціональної спільнот. Історичні традиції справляють активний формуючий вплив на політичну діяльність індивідів, великих і малих соціальних груп. Інакше кажучи, політична культура суспільства є зафіксований у законах, звичаях, традиціях політичний досвід суспільства, рівень уявлень про політичний процес.

Більшість дослідників політичної культури звертається до проблеми її типологізації. Без цього неможливо проаналізувати специфіку політичного життя в тому чи іншому суспільстві, поведінку різноманітних груп і шарів населення.

Г. Алмонд і С. Верба виділили три «чистих» типи політичної культури. Перший з них – **провінціалістський (патріархальний)**, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнення на місцевій або етнічній солідарності – ось які риси характерні для цього типу політичної культури. Така культура може відразу стати панівною в молодих державах, але вона зберігається і в розвинених індустриальних країнах, коли світогляд більшості громадян обмежений прихильністю до своїх коренів, свого місця проживання.

Другий тип – **підданський**, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, що поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Державна влада уявляється більшістю як реалізація трансльованих зверху норм, наказів, яких необхідно дотримуватися. Людськими керує побоювання покарання або очікування благ.

І третій тип – **партиципаторний** або політична культура участі, для якої характерна зацікавленість громадян у політичній участі і прояв на практиці такої активності.

Автори цієї типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів: провінціалістсько-підданський, піддансько-партиципаторний, провінціалістсько-партиципаторний.

Перший змішаний тип характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, коли населення виявляє лояльність до центрального уряду, а згодом і відходить від орієнтації на місцеві центри влади. Другий тип поєднує в собі появу політичної активності у значної частини населення і політичну пасивність – у іншій. Третій тип характерний для країн, що розвиваються, на етапі переходу до ліберальної демократії. Головне завдання полягає у збереженні спадкоємності в розвитку.

Для країн зі стабільним демократичним режимом характерний **громадянський тип** політичної культури, що є похідним від трьох перелічених основних типів культур. До найважливіших його ознак відносяться: прихильність до демократичних цінностей, збалансованість політичних орієнтацій, помірний рівень політичної активності, раціоналізм в прийнятті політичних рішень, терпимість (що не розповсюджується однак на екстремальні ситуації та екстремістські сили). Стабільність демократичного політичного режиму спирається на наявність консенсусу відносно легітимності політичних інститутів, напрямку і сенсу політики. Визнання неминучості конфліктів, як результату різноманітності інтересів, поєднується з прихильністю до демократичних засобів їхнього розв'язання.

Деякі політологи проводять типологізацію політичної культури за рівнем суспільного розвитку, виділяючи чотири типи: **архаїчну, елітарну, представницьку та політичну культуру високої громадянськості.**

Польський політолог Є. Вятр запропонував інший критерій – характер здійснення владних відносин у суспільстві. Головними Є. Вятр визначає три типи: авторитарну, тоталітарну і демократичну (яка тотожна громадянському типу Г. Алмонда і С. Верби).

Ми розглянули приклади створення універсальних типологій. Актуальною є побудова й аналіз типологій політичної культури окремих країн, виділення субкультур. Під субкультурою в політиці розуміють сукупність однорідних ціннісних орієнтацій і відповідних їм форм політичної активності окремих суспільних груп. Політична культура суспільства не складається з політичних субкультур, а вбирає найбільш усталені, типові ознаки, характерні для основної маси населення. Кожна політична субкультура містить і те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне, що відрізняє замкнену субкультуру. Її особливості зумовлені відмінностями у стані суспільних груп, в економічній і соціальній структурі суспільства, відмінностями за етнічними, релігійними, освітніми, статевіковими та іншими ознаками. Ступінь рівноваги між різноманітними субкультурами впливає на політичну стабільність країни.

Вивчення політичної культури дає можливість зрозуміти одну з найважливіших її функцій – **прогностичну**, що виявляється у впливі її на динаміку політичного життя. Політична культура надає певне спрямування політичному процесу, впливає на формування і діяльність політичних інститутів, зумовлює поведінку різноманітних соціальних груп. Вона – найважливіша частина соціального клімату, що сприяє появі та сприйняттю нового в суспільстві. **Нормативно-регулююча** функція спрямована на забезпечення налагодженого і стабільного функціонування політичної системи. Завдяки цій функції людина засвоює моделі політичної поведінки, що є прийнятними для існуючого режиму влади.

Комунікативна функція полягає в тому, що через політичні традиції особистості передаються зразки поведінки, забезпечується спадкоємність у суспільному розвитку.

Необхідно зазначити, що політична культура є найбільш консервативним елементом політичної системи. Так, стабілізація політичного процесу в Україні багато в чому залежатиме від перетворень у політико-культурній сфері.

8.3. Політична культура сучасного українського суспільства

Політичні традиції, історичний шлях, геополітичне положення та специфіка конкретного етапу розвитку суспільства впливають на стан політичної культури. Україна має багату на події історію, вельми вражаюче геополітичне розташування, поліетнічний склад населення. Сьогодні наше суспільство знаходиться на шляху демократичних перетворень, намагаючись увійти повноправним членом до співтовариства стабільних, відкритих, демократичних країн світу. Можна визначити зіткнення у політичній культурі України ціннісних тенденцій, як мінімум, двох типів. Перше зіткнення обумовлено своєрідним геополітичним положенням наших земель між Сходом і Заходом. На відміну від західноєвропейської культури, яка пронизана духом індивідуалізму, культурі країн Сходу притаманні пріоритетність колективістських, а не особистісних інтересів, неприпустимість політичного плюралізму, персоніфікація влади, тяжіння політичних лідерів до прямих, позаопосередкованих політичними інститутами контактів з масами. Друге зіткнення політико-культурних цінностей пов'язане із сучасним етапом розвитку українського соціуму. Демократичний транзит (перехід) природно передбачає зіткнення цінностей, які належать до традиції, та тих, що визначають нові елементи – елементи модернізації.

У Росії неодноразово здійснювались спроби політичної модернізації, які зазвичай мали незавершений характер: за смугою реформ йшли контрреформи. Внаслідок зміцнювалася ди-

хотомія двох субкультур: тоталітарно-етатистської та громадянської. Розвиток останньої був перерваний у жовтні 1917 р. Історичні традиції були підкріплені жорстким тотальним контролем держави, що виключав будь-яку ідеологічно несанкціоновану активність громадянина. Майже три генерації радянських людей зросло в умовах ідеології тоталітарного режиму, для якого характерні: настанова на насильницьке «ощасливлення» людей, відсутність плюралізму думок, політичний фанатизм, конфронтаційність мислення, прихильність до силових засобів розв'язування конфліктів.

Історична доля України відобразила взаємодію двох тенденцій у духовному і соціально-політичному розвитку. З одного боку, наявність давніх демократичних традицій, створення на початку XVIII ст. відомої Конституції П. Орлика, волелюбний дух і глибоке почуття національної гордості нашого народу, здатність і прагнення до незалежності, вистраждані у протистоянні з численними загарбниками, й особливо у тривалій боротьбі з татарськими набігами. З іншого боку, існування України у складі Російської імперії, потім Радянського Союзу, що принесли пригнічення національної своєрідності і політику державного диктату, наклали свій відбиток на характер політико-культурного розвитку нашого суспільства.

У державі, де панувало тоталітарне розуміння стабільності, не лише було покладено край будь-якому прагненню до самостійного вирішення всіх проблем національного розвитку, але й нівелювався особистісний початок духовної свободи. Населенню України насаджувалося почуття залежності від волі держави, яка часто виражалася повним ієрархічним спектром начальників.

У радянський період пріоритет інтересів держави і колективного початку перед індивідуальним принципом суспільного розвитку був доведений до абсурду. Радянська людина побудувала те, що складало «соціальні завоювання соціалізму». Усі ці «надбання» не передбачали а ні індивідуальної гідності, а ні панування права, а ні приватної власності, а ні політичного та ідеологічного плюралізму.

Таким чином, у політичній культурі нашого суспільства ще й дотепер присутні орієнтації на державу як на основного агента суспільних перетворень. Більш того, можна вести мову про наявність значної консервативної культурної орієнтації, яка особливо виражена серед людей похилого віку, працівників бюджетної сфери. Її поява пов'язана з історичною ситуацією, що склалася у період динамічних змін після 1991 р. Це своєрідна реакція на ці події. Хворобливий характер модернізації в Україні для значної частини населення викликав ностальгійне сприйняття минулого, відчуття зв'язку з ним. Ця культурна орієнтація визначається відчуттям втрати права на благополуччя (яким би воно не було за радянських часів), точніше, відчуттям втрати традиції, яка стала правом. Саме у цьому, на наш погляд, полягає сутність політико-культурного зв'язку з минулим у певній частині нашого населення. Під час виборчих кампаній такі настанови виявляються у прихильності виборців до таких якостей в ієрархії політичних образів, як «борець з несправедливістю», «захисник», «борець за правду», «борець проти мафії та корупції». Це є відображенням прагнення населення до порядку, стабільності, соціальної справедливості, а також типового для масової свідомості феномену – пошуку «ворога» (в сучасних умовах у ролі такого «ворога» виступають корумповані чиновники). Люди стомилися від нескінченного руйнування всього того, що було звичним, стомилися від демагогії, порожніх обіцянок. Тому такі складові політико-культурних орієнтацій, як бажання соціальної захищеності, ностальгія за великою Батьківщиною притаманні українському суспільству.

Однією з суттєвих характеристик політичної культури є політична активність населення та її особливості. В Україні модернізація політичного режиму супроводжується конфліктом цінностей різного порядку. Злам колишньої суспільної системи призвів до відмови від формально-загальної участі в політиці, від необхідності показного вияву безмежної відданості режиму, від всеохоплюючої політизації. Ці зовнішні прояви колишнього режиму були зметені ще першим вітром ліберальних змін на початку 90-х рр. ХХ ст.

Однак більш глибокі політико-культурні пласти досить консервативні відносно змін.

За типологією політичної культури Г. Алмонда і С. Верби, можна вести мову про те, що радянське суспільство базувалося на поєднанні підданського та провінціалістського «чистих» типів. Панівна психологія «гвинтиків» виключала учасницький тип політичної культури. Він передбачає особливу якість участі в політиці, коли індивід – не лише об'єкт політичного впливу, але й повноправний учасник-суб'єкт, який усвідомлює свою політичну впливовість. «Гвинтик» був важливим у кількісному плані як одиниця всенародної підтримки режиму. Офіційно був встановлений кліше-образ «будівника комунізму». Він на практиці не відповідав реаліям життя. На відміну від минулого, демократичні перетворення в Україні висувають на перший план формування у населення таких політико-культурних якостей, як раціональний підхід на основі особистого інтересу, незалежність і відповідальність за свої рішення.

Сьогодні в Україні ми бачимо зміни настанов на політичну участь. Це, по-перше, пов'язано з розширенням можливостей висловлювати свої позиції та брати участь у суспільно-політичному житті країни. По-друге, обумовлено тим, що більшість населення беззаперечно приймає саму ідею демократії та відмовляється від тоталітарної традиції у відношеннях влади і народу. Однак, випробовування демократією є дуже складним. Під час змін природною є криза довіри до влади та криза цінностей. Старі ідеали виявляються зруйнованими, а формування і сприйняття нових йде повільними темпами. Політико-культурні орієнтації свідомості тоталітарного типу ще не до кінця викоренені. Цьому сприяє об'єктивна ситуація, коли не тільки не виправдовуються очікування значної частини населення на значне зростання добробуту, а навпаки реформи асоціюються з погіршенням її матеріального становища. Атмосфера дезорієнтації, невпевненості в завтрашньому дні пов'язана з відсутністю у значної частини населення країни ринкових настанов, втратою історичної пам'яті відносно володіння й розпорядження власністю. Все це робить хворобливим становлення нової моделі поведінки.

Для політичної культури України характерне позитивне сприйняття демократичного реформування, але неприйняття таких шляхів і механізмів реалізації реформ, що ведуть до збіднення більшої частини населення. Бідність – категорія не тільки економічна, але й політико-культурна. Соціокультурна поляризація зосереджує конфлікт на двох протилежних позиціях, виникають умови для розв'язування конфронтації засобами силового тиску. В політичній культурі нашого суспільства ще наявні такі елементи, як харизматичне мислення, відсутність настанов на особисту відповідальність, правовий нігілізм. Негативними тенденціями у політичній культурі є зростання недовіри до політичного режиму, відчуження громадян від політики, обмеження світогляду значної частини населення проблемами особистого, або місцевого значення, дистанціювання суспільства від держави. Погляд на політику, як на замкнену сферу, що функціонує для задоволення інтересів вузької соціальної групи, також не сприяє поширенню орієнтацій політичної культури участі. Слід визначити, що попередній шлях незалежності України та події, які пов'язані з президентськими виборами 2004 року, парламентськими виборами 2006 р., показують наскільки загрозливим для суспільної свідомості можуть бути неспівпадання очікувань та реальності.

Принципи лібералізму, які набули свого розвитку за вектором західноєвропейського досвіду, в сьогоденній українській реальності отримали перетворену протилежну первинним настановам форму. Наприклад, одна з ключових цінностей лібералізму – індивідуалізм – означає індивідуальну гідність, яка реалізується лише через належність до спільності людей (громадянського суспільства). За наших умов індивідуалізм замінюється атомізацією соціального життя. Це означає порушення соціальних зв'язків, поширення переконань індивідуального анархізму, коли індивідуальна свобода сприймається як безмежна, а соціальні зв'язки оцінюються на рівні «людина людині – вовк». Вільний ринок і приватизація власності перетворилися на легальне пограбування власності неонеоменклатурою. Принцип правління законів, властивий лібералізму, не отримав поки

що стійкого положення в політичній культурі нашого суспільства. Це зумовлено нечіткістю, непослідовністю і нестабільністю законодавчої сфери України. Як наслідок цих процесів маємо неповагу до законів, прояви правового «безмежжя».

У політичній культурі України наявні регіональні відмінності. Специфіка виявляється щодо таких проблем, як участь у СНД, ЄЕП; перспективи взаємодії з Росією, ЄС та відповідний вибір пріоритетів; вступ до НАТО; ставлення до важливих історичних подій, особливо оцінка нашої вітчизняної історії; мовне питання – у якому статуті буде використовуватися у нашій державі російська мова; останнім часом декілька пожвавились дискусії навколо доцільності унітарної та федеративної моделі державного устрою. Існують також специфічні відмінності у поглядах на шляхи й методи економічного розвитку країни. Регіональні відмінності політичної культури українського суспільства обумовлені факторами об'єктивного характеру, насамперед пов'язаними з історичним розвитком і досвідом народу. Не лише історичні, а й соціально-економічні, духовні, психологічні, мовні фактори впливають на сприйняття людьми політичних подій та їх політичну поведінку.

Українські землі багато часу були розподілені між різними державами, не мали власної державності та самостійного досвіду правління. Українському народу нав'язувався запозичений культурний, політичний, соціально-економічний зразок життя. Не можна не погодитись з відомим українським мислителем В. Липинським, який підкреслював відсутність власної національної еліти як головну проблему на шляху українського державотворення. Багаторазова денаціоналізація еліти України, що була пов'язана з ополяченням (XVII – XVIII ст.), русифікацією (XVII – XIX ст.), створенням однотипної соціальної структури та нової радянської еліти (XX ст.). Це, з одного боку, лишило українські землі творчого власного прошарку керівників, а з іншого, сприяло відчуженню народу від власної еліти.

Перед незалежною Україною насамперед стояло завдання сформувати національно-державницьку свідомість у більшості населення. Сьогодні можна сказати, що український народ вже

має стійку вертикальну ідентифікацію, яка означає наявність не лише чіткого зв'язку зі своєю нацією-державою, а й почуття патріотизму, визнання та захисту незалежної держави як цінності. Відчуття належності індивіда (на основі двосторонніх зв'язків, впливів) до усталеної, наповненої змістом спільноти людей-нації є дуже важливим у соціокультурному плані. Воно поширює дію спільного загального простору взаємодії людини з іншими членами товариства, закріплює горизонтальну ідентифікацію (тобто ступінь ідентифікації індивіда з іншими членами спільноти, ступінь довіри до них, особливо як до політичних партнерів).

Слід зазначити, що значна кількість громадян сучасної України розуміють націю саме у політичному плані. Її інтегруюча суть визначається у спільному історичному досвіді, у згоді в сьогоденні, у бажанні жити разом, волею зберігати неподільною отриману спадщину. Така нація цементується структурами громадянського суспільства, єдиною громадянською самосвідомістю. Об'єднання нації обумовлюється єдиними громадянськими законами, спільними економічними та політичними інтересами, суспільною єдиною інфраструктурою, культурою, визнанням індивідуальної цінності особи як основи національної єдності.

Поряд з політичним розумінням нації в сучасному світі існує етнічний підхід до її визначення. Цей підхід базується на пріоритеті традиційних факторів лінгвістичного, культурно-етнографічного, релігійного характеру. На відміну від цього підходу в розумінні політичної нації ці фактори є важливими, але другорядними. Вони важливі для відображення різноманітності суспільства «безлічі безлічей» (за визначенням французького історика Ф. Броделя), що динамічно розвивається. Однак, інтереси стабільності суспільства одночасно потребують обмеження їх локалізуючої ролі всередині держави, що перешкоджає загальнонаціональному єднанню та ідентифікації з певною політичною системою.

Народу України близька ідея «збирання і відновлення народної сили та державної єдності», для того, щоб утворився «...духовний стрижень життя, на якому все тримається як на органічній своїй основі. Необхідне не механічне сприйняття і

застосування будь-яких зовнішніх форм влади і демократичного устрою, які самі по собі не виведуть наш народ з величезної безодні падіння, а лише новий поворот загальної свідомості...», а треба « подолати розбіжності й відчути загальний зв'язок, поза яким немає спасіння для держави» (Новгородцев Л.И. Восстановление святынь (об общественном идеале). – М., 1991. – с. 580). Отже, концепція розвитку державності в сучасній Україні повинна в своїй основі мати принцип дотримання інтересів і розквіту всієї української нації. На такій основі можливо подолати недостатню горизонтальну ідентифікацію у політичній культурі України та її значну фрагментарність.

Фрагментарність означає наявність різних типів і пластів у нашій політичній культурі. Як вже зазначалося, однією з ознак цієї фрагментації є регіоналізм. Наприклад, центральний регіон характеризується поміркованими політичними орієнтаціями. Ця поміркованість відноситься, зокрема, до ставлення відносно економічної взаємодії з Росією. Саме у Центрі можна визначити найвищу ступінь порозуміння між різними суспільними й особливо етнічними групами відносно ключових проблем сучасності.

Найбільші розбіжності в ціннісних уподобаннях та політичних прихильностях ми можемо бачити між Заходом і Сходом. Захід традиційно налаштований на проєвропейську позицію. В цьому регіоні більше прибічників скорішої євроінтеграції. В свою чергу, на Сході Росію традиційно розцінюють як дружнього сусіда, партнера та віддають пріоритет саме цій лінії інтеграції. На Заході пріоритет мають національно-державницькі аспекти ціннісних орієнтацій. Захід завжди найбільш послідовно відстоював незалежність української держави. Саме українці з Галичини здійснювали подорожі до Києва для того, щоб брати участь у демонстраціях біля Верховної Ради та справляти тиск на урядовців для прийняття більш рішучих дій у напрямку незалежності. І сьогодні в парламенті серед політичних сил крайні націоналісти представлені більшою мірою саме галичанами. На Сході фактори національно-державницького характеру розцінюються як другорядні, тоді як безумовний пріоритет

мають фактори економічного та громадянсько-політичного характеру (безпека, порядок, політична стабільність).

Південь країни у політичному плані можна віднести до політично пасивного регіону, за винятком Криму. У цьому регіоні наявна слабкість українських національних традицій. В етнічному плані регіон представлений різноманітними групами: українці, росіяни, греки, кримські татари, болгари, молдовани, турки тощо. Ці групи налаштовані, насамперед, на задоволення своїх соціокультурних інтересів.

Особливо слід визначити Автономну Республіку Крим. У цьому регіоні політичні протиріччя між росіянами та українцями, з одного боку, та кримськими татарами, з іншого, виражені найбільш активно. Важливим чинником є те, що росіяни у Криму складають 65%, українці – 25%, кримських татар нараховується близько 300 тисяч. Більшість росіян та українців Криму налаштовані на посилення взаємодії з Росією. Серед впливових організацій півострова можна визначити Російський рух Криму, Комуністичну партію Криму, Російський блок, які навіть виступають за возз'єднання Криму з Росією. Діяльність українських націоналістичних організацій, наприклад, Українського Громадського Конгресу, Української республіканської партії, Руху більш помітна у сфері освіти, культури, менше – у політичній сфері. Кримські татари виявляють активність у політичному плані. Вони мають свій орган самоврядування – Меджліс. Їх вимоги стосуються отримання законодавчої влади Меджлісом на територіях, де компактно проживають татари, у галузях освіти, стосунків у середині громади, прав власності на землю. Кримсько-татарська громада стурбована проблемами забезпечення виховання молоді у національних традиціях. Останнім часом у Криму створюються недержавні навчальні заклади (медресе), в яких молодь отримує мусульманську освіту. Вихованці цих закладів стають імамами (священниками) та викладачами ісламу. Отже, внутрішня фрагментарність у політико-культурному плані Півдня і, особливо, Криму, є можливим підґрунтям для загострення міжетнічних конфліктів у цьому регіоні.

Фрагментарність має негативні наслідки – недостатній ступінь порозуміння стосовно ключових цінностей та цілей розвитку суспільства між представниками різних субкультур. Як вже зазначалося, це є наслідком, з одного боку, історичного шляху нашого суспільства, з іншого, провокується сучасними факторами політичного життя. Серед них можна, наприклад, визначити: політичну нестабільність, недостатню структурованість демократичних елементів політичної системи, соціальне розшарування, нестійкі та ламкі досягнення в сфері економіки, високий рівень корумпованості влади та послаблення зв'язку між державою і суспільством. Сучасний стан політико-культурних процесів в Україні свідчить про те, що фактори об'єктивного соціально-економічного та політичного характеру мають великий вплив на укріплення національно-державної свідомості та кристалізацію загальнонаціональної ідеї. Необхідні впливові, реальні дії влади спрямовані на забезпечення громадського порозуміння. Його складові – демократичне відкрите суспільство, прозора відповідальна влада, конкурентноспроможна, сильна держава з ефективною економікою, законний порядок і збереження миру на багатонаціональній землі України.

Таким чином, за сучасних умов в Україні особливо актуальним є збереження національної злагоди на засадах суспільного консенсусу щодо необхідності демократичного реформування. Необхідні одночасні перетворення в економічній, політичній і соціальній сферах з урахуванням духовного рівня суспільства. Політичній стабілізації сприяла б наявність чітко визначеної мети політики демократичних перетворень. Враховуючи історичні традиції, вони повинні об'єднувати у собі ідеї економічної ефективності та соціальної справедливості. У сфері соціального реформування необхідне визначення меж, вихід за які неприпустимий. Відправною точкою в сучасному політичному житті має стати суверенітет особистості, економічною гарантією якого виступає приватна власність, незалежно від того, чи полягає вона в мільйонних акціях, родинній фермі або лише в парі робочих рук, інтелектуальних здібностях. Формування чіткої законодавчої бази, розмежування компетенцій центральних і

місцевих органів влади, стимулювання регіональних програм у сфері соціально-економічного реформування може стати базою для політико-культурних змін. Сьогодні лише в окремих колах міського населення, серед підприємців і частини інтелігенції, а також керівників підприємств відбулася повна ціннісна переорієнтація. Тому проблема ліквідації негативних аспектів традиціоналістської політичної культури знаходиться в безпосередній залежності від ефективності демократичних перетворень і підвищення інтенсивності міжкультурного обміну.

8.4. Політична соціалізація особистості: сутність, інститути, етапи

На різних шаблях свого розвитку політична культура суспільства виконує одну з найважливіших своїх функцій – **політичну соціалізацію** (тобто, входження людини до політики, її підготовка та включення у владні відносини). Політична соціалізація здійснюється в процесі засвоєння людиною панівних культурних норм та орієнтирів, цінностей і моделей політичної поведінки. В свою чергу, політична соціалізація забезпечує відтворення існуючої політичної культури, спадкоємність політичного розвитку суспільства, сприяє встановленню суспільного порозуміння, впорядковує відносини між громадянином та державою. В кінцевому підсумку – гарантується відносна стабільність політичного режиму.

Політична соціалізація дає змогу особистості орієнтуватися в політичному просторі, брати участь у політичній взаємодії.

Процес політичної соціалізації передбачає не лише засвоєння особистістю інформації, вимог з боку політичної системи та формування лояльності до режиму. За сучасних умов цей процес має включати ще й самостійну оцінку особистістю традицій і переконань, усвідомлений вибір моделей поведінки.

Універсальними інститутами політичної соціалізації є родина, система освіти, засоби масової інформації, державні та суспільні організації, окремі політичні події. Завдяки цим інститутам здійснюється залучення людей до домінуючої політичної культури.

ри. В різних країнах роль, значення та спрямованість дії даних інститутів політичної соціалізації може суттєво відрізнятись.

Політична соціалізація має два якісних стани – первинний та вторинний. Різниця між ними залежить від віку людини, конкретного політичного досвіду та ступеня самостійності політичної поведінки та дії.

Первинна соціалізація характеризує початкове (зазвичай з трьох-п'яти років) сприйняття людиною політичних явищ, категорій. Поступово йде формування вибірково-індивідуального ставлення людини до явищ політичного життя. Американські вчені Д. Істон та І. Деніс розрізняють чотири головні складові цього стану. Це безпосереднє сприйняття політичного життя – інформація, яку дитина отримує у своїй родині, прислухаючись до оцінок політичних подій, що дають її батьки. Поступово у неї формується своя позиція, тобто відбувається персоналізація політики. Ті чи інші фігури, пов'язані з владою, постають для неї як образи контакту з політичною системою. Такими фігурами можуть стати, наприклад, президент країни, поліцейський; оцінки їхньої дії дитина засвоює як ту чи іншу модель поведінки щодо влади. Отже, навчаючись любити чи ненавидіти різні політичні образи, дитина ідеалізує політику. З переходом до надособистісного бачення політики цей етап політичної соціалізації постає як інституціоналізація її якостей і властивостей.

Вторинний етап починається тоді, коли процес засвоєння людиною політичної інформації (у конкретних формах), а також оволодіння спеціалізованими ролями в сфері влади здійснюється особистістю незалежно від тиску групової свідомості чи політичної ситуації. Вторинна політична соціалізація також може мати різні рівні. В ній найбільш важливим є здатність людини до самостійної розробки різного роду цінностей, уявлень, переваг.

Таким чином, політична свідомість та політична культура є одними з найважливіших складових політичного життя, що визначають його зміст та напрямки розвитку. Кожне суспільство характеризується специфічними особливостями політич-

ної свідомості та політичної культури. Аналіз політичної свідомості та політичної культури дає нам змогу зрозуміти, чому окремі соціальні групи і навіть цілі народи ведуть себе по-різному в однакових політичних умовах, по-різному оцінюють одні і ті самі явища політичного життя. У цих феноменах втілюється зв'язок поколінь, вплив традиції. Завдяки ним людина входить до суспільного та політичного життя, бере участь у суспільній взаємодії. Отже, політична свідомість і політична культура несуть велике функціональне навантаження.

Сучасні західні політологи визначають декілька типів політичної соціалізації.

Гармонічний тип політичної соціалізації. Він визначає відносини між людиною та інститутами влади, при яких існують раціональні, важливі настанови до правопорядку, держави, до своїх громадянських обов'язків. Цей тип характерний для сталих демократій (англо-американський тип політичної системи). У межах цього типу налагоджений діалог між індивідом та владою. Як індивід, так і влада прихильні до загальних ідеалів та цінностей, що сприяє цивілізованому механізму політичної соціалізації.

Гегемоністський тип політичної соціалізації характеризується негативним ставленням людини до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім «своїх». Такий тип присутній у закритих політичних системах. Він був пануючим у радянському минулому. Вхідження людей до політики відбувається на основі цінностей класу, релігії або ідеології.

Конфліктний тип політичної соціалізації поширений у країнах, які відносяться до частково індустріального або доіндустріального типу політичної системи. Політична соціалізація у більшості країн Азії, Африки проходить на фоні жорстокої боротьби між носіями різних субкультур. Досягнення порозуміння в умовах такого типу утруднено, він налаштований на застосування сили.

Плюралістичний тип політичної соціалізації передбачає визнання людиною рівних прав усіх громадян. Він характер-

ний для країн Західної Європи. Наявність різних субкультур не призводить до непримиренних конфліктів, оскільки люди прихильні до ключових демократичних цінностей. Вони поважають свободу інших та прихильні до толерантної поведінки у політиці. Порозуміння стосується таких ліберальних принципів, як приватна власність, індивідуалізм, права людини, свобода. Людина в умовах цього типу має автономію, спроможна до самоорганізації, тому має змогу засвоювати інші ціннісні вподобання, навіть змінювати свої політичні орієнтири.

Існують універсальні соціальні та політичні інститути, завдяки яким здійснюється політична соціалізація. Серед них: сім'я, система освіти, засоби масової інформації, державні, партійні організації, групи інтересів та окремі політичні події. В залежності від країни значення та спрямованість цих інститутів може відрізнятися. В Україні багатопартійна система та структури громадянського суспільства ще формуються. Вплив політичних партій та участь у їх роботі населення незначні. Отже, все це робить ці канали політичної соціалізації малоефективними. Крім того, різні інститути політичної соціалізації не мають злагоди відносно цілей виховання молодого покоління, а також відносно політичних вподобань. Такі інститути, як сім'я, школа відчують на собі кризові явища соціально-економічного характеру. В умовах боротьби за виживання зрозуміло, що роль цих інститутів знижується. Важливим аспектом негативного впливу на державу, як на інститут політичної соціалізації, є корумпованість влади, пов'язані з цим скандали, відчуження людей від політики та почуття зневіри у позитивному потенціалі влади. Отже, в Україні в плані політичної соціалізації особливо виділяються засоби масової інформації та конкретні політичні події. Наприклад, події президентської кампанії 2004 року стали поштовхом до прискорення процесів формування громадянського суспільства та активної політичної позиції більшості населення країни, призвели до зростання інтересу до політики, а також позитивно вплинули на можливість політичної впливовості громадян на владу.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке політична свідомість?
2. Назвіть основних носіїв політичної свідомості.
3. Які ви знаєте типи та рівні політичної свідомості?
4. Що таке масова свідомість і чим вона відрізняється від звичайної свідомості?
5. Що таке політична ідеологія?
6. Який зміст має поняття «політична культура»?
7. Назвіть ознаки політичної культури.
8. Що означає термін «субкультура»?
9. Що ви розумієте під поняттям «політична соціалізація»?

Рекомендована література

1. Гаджиев К.С. Американская нация: национальное самосознание и культура. – М., 1990, – 418 с.
2. Зернецька О. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації // Політика і час. – 2003. – №11. – С.83-89.
3. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – 48 с.
4. Донцов Д. Націоналізм // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т.2. – Торонто, 1983. – С. 116-142.
5. Дженусов А.И. Политическая культура: концептуальные аспекты // Социально-политический журнал. – 1994. – №11, 12. – С. 75-83.
6. Мовчан М. Головні «мотори» європейської інтеграції. Проблеми розвитку національної ідентичності та ідеології Франції і Німеччини у контексті європейської інтеграції // Політика і час. – 2003. – №11. – С. 68-77.
7. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сафонова. – Харьков, 2001. – С. 511-540.
8. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М., 2002. – С. 306-330.
9. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців. – К., 1994. – 286 с.

9. ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА ТЕЧІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

9.1. Традиційні соціально-політичні ідеї та течії

До традиційних соціально-політичних ідей та течій відносяться лібералізм, консерватизм, соціалізм, соціал-демократія, релігійні концепції та доктрини.

Термін «лібералізм» походить від лат. *liberalis* – вільний. Цим терміном позначається ідейно-політична течія та соціально-політична теорія, в якій обґрунтовується пріоритет природних і невід’ємних прав індивідів, а державне втручання у приватне життя обмежується. Він почав використовуватися у 1-й половині XIX ст., але витoki лібералізму походять ще з епохи революцій XVII – XVIII ст.

Як самостійна ідеологічна течія, лібералізм сформувався на базі політичної філософії Джона Локка, Томаса Гоббса, Ієремії Бентама, Шарля-Луї Монтеск’є, Адама Сміта та ін. Він виник у період боротьби проти феодалізму, абсолютизму та духовного панування церкви. Його ідеї були висловленням світогляду середнього класу, що був представлений вільними підприємцями. З того часу лібералізм є провідною соціально-політичною течією у світі.

Батьківщиною ліберальних ідей і першим місцем їх практичного втілення була Англія. Тут зуміли обмежити владу монарха ще за часів середньовіччя, коли в континентальній Європі панував абсолютизм. «Велика хартія вільностей», що була прийнята у 1215 р., обмежувала права монарха та проголошувала права громадянина на особисту свободу та безпеку.

Лібералізм виходить з положення, що світ підпорядковується законам, які нам не підвладні. Тому природним принципом поведінки людини мають бути здоровий глузд та адаптація до обставин і вимог суспільства. Найважливіший принцип ліберальної ідеології – це свобода людини як умова реалізації нею своїх невід’ємних життєвих прав.

Економічна доктрина класичного лібералізму ґрунтується на декількох положеннях: право людини на власність; вільний ринок; вільна конкуренція; незалежність економічної діяльності від держави.

Політичний лібералізм розглядає свободу людини як абсолютну цінність, обмежену тільки законом. Згідно з ліберальним ідеалом, мета створення держави – збереження і захист природних прав людини, держава має виконувати тільки єдину функцію – охорону власності. Відносини між окремою людиною і державою повинні мати договірний характер, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. У суспільстві віддається пріоритет громадянським свободам над політичними, юридичними та моральними нормами. Вплив держави конституційно обмежений, вона не повинна втручатись в економічне життя суспільства.

З самого початку лібералізм звертався до високоморальної особи, яка діє виважено, поєднує свої інтереси з інтересами соціального цілого і несе за нього відповідальність.

З часу свого виникнення лібералізм відстоював критичне ставлення до держави, принципи високої політичної відповідальності громадян, релігійну віротерпимість та ідею конституціоналізму. Головними проблемами ліберальної ідеології були і є: визначення ступеня та характеру державного втручання у приватне життя індивіда, поєднання демократії та свободи, вірності Батьківщині та універсальних прав людини. Спроби вирішити ці проблеми призвели до виникнення у лібералізмі численних внутрішніх течій. Поряд з традиційним лібералізмом з'явилась його нова форма – неолібералізм.

Неолібералізм – це насамперед нове розуміння соціальної та економічної ролі держави. Неоліберали намагаються поєднати основні ліберальні цінності з тотальною опорою на державу, або з соціально орієнтованими ідеями, що стверджують більшу відповідальність суспільства за добробут людей, а не окремого індивіда. На думку неолібералів, сучасна держава повинна не тільки охороняти власність, але й захищати та підтри-

мувати дрібних і середніх підприємців через прийняття анти-монопольного законодавства.

Неоліберали найважливішою перевагою політичної системи вважають справедливість, а уряду – орієнтацію на моральні принципи та цінності. Політична програма неолібералів ґрунтується на ідеях згоди між правлячими та підлеглими, необхідності участі мас у політичному процесі, демократизації прийняття рішень. Вони вже не визначають демократичність політичного життя рішеннями більшості, а віддають перевагу плюралістичним формам здійснення державної влади.

З одного боку, в неолібералізмі зберігається орієнтація на публічні види людської діяльності та відношення до моралі як до приватної справи людини, що не сприяє зміцненню зв'язків та відносин у суспільстві й обмежує електоральну базу неолібералізму. З іншого боку, саме головні цінності лібералізму зумовили зміни у багатьох країнах світу та дали життя теоріям політичної участі та демократичного елітизму. Це дало можливість деяким вченим вважати, що світова спільнота наближається до універсалізації держав, які втілюють принципи свободи та рівності громадян і тому здатні вирішити всі проблеми людського суспільства.

В основу політичної програми неолібералізму покладені ідеї: консенсусу між тими, хто управляє, й тими, ким управляють; необхідності участі мас у політичному процесі, демократизації процедури прийняття управлінських рішень; плюралізм форм організації та здійснення державної влади. Теоретичні розробки відомих неолібералів Р. Даля, Ч. Ліндблума, Ф. Хайєка, Д. Ешера, Г. Олсона сформуvalи принципово нові уявлення про роль і функції держави в сучасному світі. Місце ліберальної теорії «держави нічного сторожа» займає ідея «держави добробуту», суть якої полягає в суттєвій зміні функцій і завдань держави. Перш за все – втручання держави в економіку, що має на меті створення і підтримку сприятливих умов для конкуренції.

Ідея «відповідальності держави» за добробут усіх громадян, що лежить в основі цієї концепції, принципово протистоїть ідеї ринкового регулювання відносин розподілу. Саме ці егалітарні риси теорії і практики неолібералів були піддані критиці в 70 –

80-х рр. ХХ ст. представниками «неоконсервативної хвилі», які вбачали в державі-покровителі небезпеку для ефективного функціонування капіталів, а також для існуючої системи цінностей.

Консерватизм (від лат. *conservare* – зберігати) – це соціально-політична течія, орієнтована на збереження та зміцнення форм економічного, соціального та політичного життя, що склалися, традиційних духовних цінностей і заперечення революційних змін.

Ця течія виникла після Великої Французької революції як підсумок критичної оцінки її досвіду та результатів. Засновниками консерватизму вважаються Едмунд Берк, Жозеф де Местр та Луї Бональд, а книга Е. Берка «Роздуми про революцію у Франції» – це “біблія” консерватизму.

Консерватори вважають, що людський розум обмежений у своїх можливостях, а суспільними справами править божественна сила. Соціальний процес вони розглядають як результат спроб і помилок, досвід, накопичений у соціальних інститутах та цінностях, які людина не конструювала, і не повинна змінювати.

Для консерваторів держава – це постійно існуюча органічна цілісність, окремі частини якої з’являються, змінюються та зникають, але сама вона є незмінною. На їх думку, збереження минулого може зняти напругу з сучасності і тому має розглядатися як моральний борг відносно прийдешніх поколінь, а індивідуальна свобода руйнує цілісність людської спільноти.

До характерних рис консервативної ідеології належать: ставлення до конституції як до прояву найвищих принципів, що не можуть змінюватись людиною; впевненість у необхідності верховенства закону та обов’язковості моральних засад у діяльності незалежного суду; розуміння громадянської законопослушності як форми індивідуальної свободи.

Можна виділити кілька різних інтерпретацій консерватизму.

Історична інтерпретація розглядає консерватизм як аристократично-клерикальну реакцію на Велику французьку революцію, як намагання зберегти феодальні порядки, як неприйняття ліберальних прагнень.

Антропологічна інтерпретація розглядає консерватизм як вічну загальнолюдську позицію з такими ідеями й цінностями, як тра-

диції, стабільність, авторитет, порядок, свобода разом з відповідальністю тощо. Людина розглядається як істота, що керується у своїх діях інстинктом, почуттям, розумом. Суспільство вище за окремого індивіда, а права людини витікають з її обов'язків.

В ситуаційній інтерпретації консерватизм розуміється як спосіб мислення і дій класів, прошарків і соціальних верств, які намагаються зберегти існуючі порядки. Це позиція, котра постійно повторюється у різні часи соціальними групами, партіями, рухами.

Як і лібералізм, консерватизм поступово змінювався, бо змінювалось суспільство. По-перше, захищаючи цінності індустріального суспільства, консерватори почали чинити опір державному втручання в економіку, оскільки воно гальмує розвиток вільного ринку та конкуренції. По-друге, криза в індустріальних державах на початку ХХ ст. сприяла появі різних реакційних консервативних течій. Наприклад, антисемітизму, расизму, націоналізму, що не приймають демократію та пропагують національну дискримінацію.

Після другої світової війни виникли нові форми консерватизму: національний, технократичний, християнсько-католицький, реформаторський та ін. Вони значно пом'якшили своє ставлення до державного регулювання економіки та участі населення в управлінні, але при цьому дуже рішуче ставили питання про зміцнення законності, державної дисципліни та порядку.

Поступова еволюція консервативних ідей призвела до появи неоконсерватизму – ідеологічної течії, що сформувалася після економічної кризи 1973 – 1974 рр.

Неоконсерватизм досить вдало пристосував традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства. В умовах кризи суспільного життя в капіталістичних країнах неоконсерватизм запропонував суспільству духовні цінності родини та релігії, соціальної стабільності, що ґрунтується на взаємодопомозі держави та громадянина, недовірі до надмірної демократизації, міцному державному порядку та стабільності.

Орієнтири сучасного неоконсерватизму спрямовані на збереження у суспільстві універсальних моральних законів, без яких неможливий економічний і технічний розвиток суспіль-

ства. На відміну від ліберальної держави, що орієнтована на індивіда, який самостійно шукає сенс буття, держава неоконсерваторів ґрунтується на моральних принципах і збереженні цілісності суспільства, забезпеченні необхідних індивіду життєвих умов на засадах законності та порядку. Неоконсервативної ідеології дотримуються нині великі політичні партії в західних країнах (республіканська в США, ліберально-консервативна в Японії, консервативна у Великобританії та Данії).

Неоконсерватори усвідомлюють необхідність технологічних, соціально-економічних і політичних змін у суспільстві постіндустріальної доби. У багатьох країнах правління неоконсервативних партій виявилось досить ефективним. Їм вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати ділову активність та ліквідувати збиткові галузі промисловості. Неоконсерватизм пропонує людям ясну форму взаємовідносин між соціально відповідальним індивідом і політично стабільною державою та поєднання раціонального ставлення до дійсності з моральними принципами.

Ідея соціальної справедливості відома людству з давніх часів, але форми соціалістичного вчення вона набула лише у XIX ст. Перші спроби окреслити ідеал **соціалізму** започаткували мислителі Нового часу Т. Мор і Т. Кампанела, а наприкінці XVIII – початку XIX ст. утопічні соціалісти Сен-Симон, Р. Оуен, Ш. Фур'є. У середині XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс спробували дати теоретичне обґрунтування соціалізму, пов'язавши його побудову з процесом історичного становлення комуністичного суспільства.

Суспільно-політичний ідеал соціалізму ґрунтується на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, соціально забезпеченій свободі особистості, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці. Соціалізм заперечує значення економічної свободи індивідів, конкуренції та неоднакової винагороди за працю. Головний пріоритет у соціалістичній доктрині належить не індивіду, а державі, не еволюційним соціальним процесам, а свідомому регулюванню.

У політології існує **марксистське розуміння соціалізму**, яке ґрунтується на формаційному підході до розвитку всесвітньої історії, теорії додаткової вартості та теорії класів.

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх дослідженнях капіталістичного суспільства дійшли висновку, що в його надрах постійно розвивається глобальний соціальний конфлікт – класовий антагонізм буржуазії та пролетаріату. Причина цього конфлікту – у нерівному ставленні різних класів до засобів виробництва, що генерує загальний стан напруженості та протистояння. З цього Маркс робить висновок: необхідне кардинальне перетворення капіталістичного суспільства зокрема усупільнення власності на засоби виробництва. А усупільнення власності передбачає руйнування системи ліберальної держави та заміну її самоврядуванням. Така заміна, на думку Маркса, необхідна, адже ліберальна держава конституційно оформлює приватновласницькі відносини, а представницька парламентська демократія є ширмою для панування буржуазії над пролетаріатом.

На думку класиків марксизму, у новому суспільстві, з одного боку, відбувається суттєве розширення сфери управління. З другого – суспільство одразу не в змозі здійснити владу народу і залучити до управління державою всіх трудящих. Тому народне самоуправління тимчасово має здійснюватись «найбільш свідомими» представниками народу – партією-авангардом. Суспільні функції у новому суспільстві втрачають свій політичний характер і перетворюються на прості адміністративні функції, але право на їх здійснення дається не всім, а тільки тим, хто вважається «достойним».

В.І. Ленін спробував поєднати ці ідеї з робітничим рухом в Росії та розробив теорію соціалістичної революції. Він розглядав соціалізм як безпосередню політичну мету діяльності партії «нового типу». Намагаючись обґрунтувати, чому революції відбуваються в найменш, а не найбільш розвинутих країнах, Ленін і його прихильники стали провідниками фундаменталістської течії у «науковому соціалізмі».

Реалізація соціалістичної ідеї на практиці здійснювалась через соціальне насильство, повну заборону приватної влас-

ності, ринкових відносин і політичної опозиції, в результаті чого соціалістичний суспільний лад протиставив себе свободі та демократії, що призвело не тільки до глибокої кризи та ліквідації самого ладу, але й до кризи уявлень про соціалізм.

На відміну від марксистського розуміння, **соціал-демократична концепція соціалізму**, визначає його як суспільний лад, що досягається не революційною ліквідацією капіталізму, а його реформуванням зі збереженням приватної власності, забезпеченням росту долі середнього класу, досягненням вищого рівня соціальної рівності та справедливості.

Засновником такого підходу вважається німецький соціал-демократ Е. Бернштейн (1850 – 1932 рр.), якого іноді називають батьком сучасної соціал-демократії. Бернштейн вважав, що сучасний пролетаріат не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, який дозволив би йому управляти суспільними процесами та взяти на себе всю повноту державної влади. Він критикував марксистське розуміння пролетаріату як однорідної цілісності.

На думку Бернштейна, перехід до соціалізму може відбутися не внаслідок революції, а через соціалізацію капіталізму. Тому найближчими цілями робітничого руху є боротьба пролетаріату за економічні й політичні права. Ідея соціалізму, в тлумаченні Бернштейна, полягає в тому, що соціалізм не означає конкретного суспільного ладу. Це ідея, орієнтовуючись на яку, трудящі маси консолідуються і борються за свої права, тобто це морально-етичний ідеал. Виходячи з цього, стає зрозумілою формула Бернштейна «Кінцева мета – ніщо, рух – усе».

Як політична течія, **соціал-демократія** утворилася в міжнародному робітничому русі в останній третині XIX ст. Після розколу II Інтернаціоналу під час першої світової війни розпочалася ворожнеча між комуністами марксистсько-ленінської течії – прихильниками революційних методів досягнення соціалізму і соціал-демократами – послідовниками реформістських форм переходу до соціалізму, яка продовжувалася до кінця 80-х рр. XX ст.

У 70 – 80-х рр. сформувалися нові центри соціал-демократії в Латинській Америці та Африці. На межі 80 – 90-х рр. XX ст. соціал-демократичні партії були поновлені в країнах Східної

Європи та державах, які входили до складу колишнього СРСР. У сучасному світі налічується понад 80 партій соціал-демократичної орієнтації з кількістю членів близько 20 млн. чоловік. Переважна більшість їх об'єднана в Соціалістичний Інтернаціонал, заснований у 1951 р.

Ідеологічною основою соціал-демократії є доктрина демократичного соціалізму. Базові цінності соціал-демократії – свобода, справедливість, рівність і солідарність. Вирішальна умова утвердження соціалізму – здійснення справжньої демократії.

«Декларація принципів», яка була прийнята 1989 р. на конгресі Соцінтерну, проголосила вірність основним цінностям демократичного соціалізму. Сучасна соціал-демократія віддає перевагу еволюційному розвитку політичного процесу, розглядаючи його як безкінечне наближення до етичної мети – забезпечення соціальних прав трудящих, ліквідацію всіх форм гноблення, дискримінації, вільний розвиток кожної особи. В центрі уваги соціал-демократії – ідея створення «соціальної держави» як інструмента формування «солідарного суспільства», в якому мають поєднатися два великих досягнення ХХ ст.: індивідуальність творчості та колективна солідарність. Визнається примат громадянського суспільства над державою.

Партії-члени Соцінтерну вважають, що демократичного соціалізму можна досягти лише в окремих країнах, але демократія стає найважливішим засобом народного контролю тих сил, що змінюють нашу планету, не турбуючись про її збереження. Саме тому Соцінтерн приділяє велику увагу охороні навколишнього середовища, об'єднанню прогресивних сил людства проти загрози ядерної війни, боротьбі проти розповсюдження хімічної та біологічної зброї.

На думку соціал-демократичних партій, демократія повинна охопити всі сфери життя суспільства: політику, економіку, соціальні відносини, культуру.

У 70 – 90-ті роки ХХ ст. почалося зближення соціал-демократії з лібералізмом, що позначилося на організаційних принципах соціал-демократичних партій (внутрішньопартійна демократія, свобода дискусій, терпимість до інакодумців).

Політичний стиль соціал-демократів відзначається практицизмом, здатністю коригувати свої позиції з важливих проблем щоразу, коли вони перестають відповідати реальностям. Практичними завоюваннями соціал-демократії вважаються створення інституту соціального партнерства, ефективної системи соціального захисту, досягнення гідного життєвого рівня для трудових верств населення в країнах Заходу.

Класичні орієнтири соціал-демократії з часом доповнювалися новими концепціями: концепцією якості життя, самоврядного соціалізму, економічної демократії.

Концепція якості життя намагається встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами та новими потребами трудящих. На думку соціал-демократів, якість життя трудящих – найвища цінність у соціальній державі, діяльність якої спрямована передусім на соціальну сферу.

Концепція самоврядного соціалізму передбачає залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання і винесення рішень. Такий соціалізм активізує маси громадян, громадянські організації та організації місцевого самоврядування. Держава не ліквідується, але практично всі її функції передаються органам самоврядування. Самоврядний соціалізм передбачає політичну демократію: багатопартійність, свободу опозиції, можливість перебування при владі декількох партій тощо.

Після другої світової війни соціал-демократичні партії Німеччини та Скандинавських країн розробляють **концепцію економічної демократії**.

Сутність економічної демократії полягає в тому, що вона розвивається через участь трудящих в управлінні підприємствами та економікою взагалі. Для цього створюються органи соціального партнерства або економічного самоврядування.

У своїх гаслах сучасні соціал-демократи близькі до лібералів, оскільки основним девізом економіки вони вважають не перерозподіл доходів, а збільшення виробництва та захист соціальних прав індивідів.

У ХХ ст. в деяких європейських країнах набула поширення ідейно-політична доктрина фашизму. **Фашизм** (від лат. fascio –

пучок, в'язка, об'єднання) перетворився в ідейно-політичну течію та політичний рух на початку 20-х рр. ХХ ст. у Німеччині та Італії і став різновидом тоталітаризму.

Фашистська політична доктрина складається з фрагментів, які були взяті з різноманітних політичних і філософських течій. У політичній доктрині фашизму індивід – це ніщо. Він має розчинитись у вищій силі нації та відчувати гордість від участі в ній. Згідно з фашистською ідеологією, головна мета виховання – вміти стерти з людської поведінки контури особистісного «Я». Проповідь самопожертви, з одного боку, спрямована на тих, чие економічне становище позбавляє будь-якої можливості особистого щастя. З іншого боку – вона сприяє створенню ідеї про «надлюдину». Тільки «надлюдина» може подолати негаразди життя, здатна покінчити з розпустою та брехнею і при цьому вона має право нехтувати мораллю, руйнувати традиції та вирішувати долю людей. Фашистська ідеологія заперечує цінності демократії та лібералізму, оскільки вони, на думку ідеологів фашизму, розбурхують «старі інстинкти» людини. Через політичну конкуренцію, боротьбу за владу демократія гальмує єдність нації.

Для політичної доктрини фашизму ідеал суспільного ладу – тоталітаризм. Тільки тоталітарна держава може здійснити всеохоплюючий контроль за особою та суспільством в ім'я єдності та процвітання великої раси. Природа цієї держави дозволяє вести війну, а війна робить націю сильною і загартованою. Гітлер вважав, що кожне покоління повинно мати свою війну. А той народ, що не може завоювати собі життєвий простір, має загинути, оскільки не заслуговує права на життя.

Політику фашизм визначає дуже своєрідно. Гітлер вважав, що політика – це мистецтво здійснення боротьби народу за життя, за його земне існування. Зовнішня політика – це мистецтво забезпечення народу необхідного життєвого простору в необхідних розмірах, якості та формах відповідно до його расової цінності й чисельності. Внутрішня політика розглядається фашистами як функція зовнішньої політики, яка має надати могутності у боротьбі за існування.

В основу фашистського світогляду покладено ідеї расизму. Німецькі нацисти вважали, що на світі є лише одна раса, яка має права на існування. Це арійська, нордична, тобто німецька раса. До її складу входять німці та деякі народи німецького коріння. Кров, що тече в їхніх жилах, є носієм героїчного духу, творчого генія, почуття відповідальності та гідності. Ця кров надає особливу інстинктивну мудрість, яка не залежить від інтелекту. Ці якості тим вищі, чим чистіша кров. Тільки німці є власне людьми, але простими людьми, «надлюдина» лише одна – фюрер. Решта людства – це складова тваринного світу і поводитися з ними треба, як з тваринами. Їх можна і навіть слід знищувати, якщо цього потребують інтереси арійської раси. Фашисти будь-якої національності завжди формували свою ідеологію на засадах національної виключності та месіанської ролі свого народу. Расизм став підвалиною і неофашистської ідеології.

Неофашизм – це модифікований повоєнний фашизм. Сучасні неофашисти піддали гітлерівський расизм певному удосконаленню. Гітлерівську тезу про перевагу німців над усіма народами було відсунуто на другий план. Тепер неофашисти протиставляють «кольоровим народам» білу людину взагалі. Вони наголошують на зв'язку расистського вчення з мальтузіанством і часто посилаються на тезу неомальтузіанців про «демократичний вибух» у країнах Азії, Африки та Латинської Америки, який оголошується джерелом «смертельної загрози» для всіх цивілізованих націй. Ідеологи неофашизму, з одного боку, постійно звертаються до витоків фашистської доктрини, намагаються відродити «справжній», «первинний», «чистий» фашизм. З іншого боку – зовні відмежуватися від злочинів фашизму.

У наш час серед неофашистів поширилась теорія «нового гуманізованого» фашизму французького письменника М. Бардіна. Він вважає, що фашизм – це лише психологічна схильність людей до рішучих дій, незалежно від соціальних інтересів. Особливе місце в ідеології фашизму посідає проблема культури. Це пов'язано з тим, що в епоху НТР зростає суперечність між культурою та цивілізацією. Ідеологи фашизму вважають, що в наш час зростає інтенсивність праці, яка призводить до пере-

напруження психофізичних можливостей людей. Реакцією на надмірні навантаження, високі темпи життя, ускладнені вимоги до виробництва є прагнення до простоти та ясності. А простоту і ясність можна знайти тільки в ідеології фашизму. Як політична течія, неофашизм виник у 60-х рр. ХХ ст. З 70-х рр. організації фашистів усього світу проводять загальні збори. У 80 – 90-х рр. неофашисти спробували координувати свої дії в міжнародному масштабі. Неофашистські організації діють практично в усіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії та країнах Африки. Вважається, що людство вже виробило потужні політичні та правові методи для боротьби з насильством, які дозволяють сказати, що неофашизм приречений на поразку. Але сучасне суспільство має дуже уважно ставитись до появи на політичному ринку ідей, які прагнуть закріпити перевагу будь-якої нації над іншою і не зупиняються ні перед чим заради досягнення своїх цілей.

До традиційних соціально-політичних течій відносяться і соціально-політичні доктрини католицизму, православ'я та ісламу.

Католицизм – найчисленніший напрям у сучасному християнстві. Він найбільш поширений в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії, Німеччині, Австрії, Польщі, Ірландії, Угорщині, Словаччині, Хорватії, Литві, США, країнах Латинської Америки.

Протягом тривалого часу католицька церква офіційно декларувала «невтручання» у «світські», мирські, зокрема – соціально-політичні справи. Але починаючи з 60-х рр., після II Ватиканського вселенського собору (1962 – 1965 рр.), спостерігається новий підхід, спрямований на відновлення впливу католицької церкви, на подолання відцентрових тенденцій у католицтві. Ще енцикліка папи Льва XIII «*Regum novarum*» містила тезу про необхідність участі церкви у вирішенні соціальних проблем. Папа Іоанн XXIII (енцикліка «*Pacem in terris*») виступив проти політики гонки озброєнь, папа Павло VI (енцикліка «*Populorum progressio*») визнав право на боротьбу проти несправедливостей, навіть – на революцію.

Сучасна католицька церква проголошує виважений, «середній», курс: енцикліка папи Павла Іоанна II «*Laborem exercens*» підкреслювала розбіжності поглядів церкви з програмами як соціалізму, так і капіталізму. Але з метою досягнення справедливості припускаються контакти з представниками інших вірувань і навіть з атеїстами. Головна увага сучасної католицької церкви зосереджена на проблемах соціального становища людей, захисту їхніх прав.

Сучасні ідеологи католицизму дуже уважно ставляться до соціальних реалій і бачать сучасний світ в усьому його різноманітті та взаємозалежності. Католицька церква не тільки визнає єдність світу, але й робить важливий висновок про необхідність міжнародного співробітництва щодо вирішення глобальних світових проблем. Якщо раніше думка про збереження миру і життя кожної людини як найбільшої цінності на землі висловлювалась ідеологами католицизму у найзагальнішій формі, то тепер підходи до цих проблем стають більш конкретними. Остання енцикліка папи римського Іоанна Павла II «*Centesimus annus*» має такі найважливіші положення: справжній мир ніколи не може бути результатом військової перемоги; над світом продовжує тяжіти загроза ядерної війни, що може призвести до загибелі людства; треба зрозуміти, що боротьба за знищення супротивника та сама війна не можуть бути факторами прогресу та руху вперед; НТР не повинна бути перетвореною на знаряддя війни. Такими є підходи до проблем війни та миру сучасної католицької церкви.

В області соціальних проблем ідеологи католицизму зосередились на тому, чого не повинно бути у сучасному суспільстві. Вони вважають, що треба виключити загрозу зловживань та егоїзму власників, абсолютизацію ринку та встановити контроль з боку держави за розвитком ринкової економіки. Сучасний католицизм визнає права трудящих на страйк, але найбільш прийнятним засобом соціального захисту трудящих ця доктрина визнає політику реформ. Посилилась увага католицької церкви до захисту прав людини. І хоча головними з них визнаються релігійні свободи, церква підтримує увесь комплекс прав люди-

ни у тому вигляді, як вони сформульовані в документах ООН, Ради безпеки та співробітництва в Європі. Це означає, що католицька церква офіційно визнала принцип свободи совісті, рівноправність усіх релігій, віросповідань і навіть атеїзму. Змінилось також ставлення католицизму до проблем демократії. Сучасна католицька церква, не відмовляючись від того, що джерелом влади може бути лише Бог, визнає і цінить демократичну систему тому, що вона надає право громадянам обирати та контролювати правителів та змінювати їх конституційним шляхом.

Зараз католицька церква успішно утверджує ідеї своєї соціально-політичної доктрини в свідомості різних прошарків населення. В багатьох європейських країнах виникли демократичні християнські партії. За них традиційно голосують селяни, середні прошарки населення та значна частка робітників.

Адміністрація Папи Римського формувалась століттями. У XVI ст. Сикст V заснував 15 конгрегацій. З XVII ст. радником Папи став кардинал – державний секретар. У 1988 р. Іоанн Павло II зробив реформу своєї адміністрації. Головний документ для римської курії – конституція *Pastor Bonus* («Добрий пастир»). Уряд Папи розділяється на «трибунади», які з правової точки зору формально рівнозначні: державний секретаріат, наради, конгрегації та судові палати. На чолі папського уряду стоїть державний секретар, який керує секцією з загальних питань («міністерство внутрішніх справ») і секцію із взаємовідносин з іншими державами («міністерство іноземних справ»). Під час управління світовою церквою Папу підтримують і консультують 9 конгрегацій і 11 папських нарад, члени яких мають бути з усього світу. Ці «міністри» постійно знаходяться у Ватикані та спілкуються в основному між собою, тоді як єпископи, що працюють за межами Риму, запрошуються тільки на надзвичайні засідання.

До складу конгрегацій входять тільки єпископи та кардинали, а членами нарад можуть бути й священники без сану. Конгрегації займаються питаннями віри, канонізації, церковного права, зв'язками з єпископами. До функцій Папських нарад відносяться питання з укріплення єдності християн, справи

сім'ї, культури, справедливості та миру, міжрелігійного діалогу. Всі важливі питання внутрішньої та зовнішньої церковної політики Папа вирішує одноосібно.

Безпосередньо у відомстві Папи знаходяться Консисторія (збори кардиналів), Єпископський Синод (збори всіх католицьких єпископів), 7 Папських комісій, у тому числі: з культурного надбання, біблії, Латинської Америки, Міжнародна теологічна комісія. З судові палати вирішують питання відлучення від церкви, тлумачення церковного права, розлучення, позбавлення священників сану.

Таким чином, курія римсько-католицької церкви є найефективнішою бюрократією світу. При чисельності апарату не більше двох тисяч осіб, світова церква управляє мільярдами віруючих. Після смерті Іоанна Павла II у 2005 р. новим Папою Римським став німецький кардинал Йозеф Ратцингер, який прийняв ім'я Бенедикта XVI.

Віровчення **православ'я** має загально-християнську основу і ґрунтується на Святому письмі і Святому переказі. Православ'я не визнає догмати, що були прийняті католицизмом; після поділу церков, у нього склалася своя культово-обрядова система.

Ідеологи православ'я вважають, що розробка власної соціальної програми не входить до обов'язків церкви. Але, на їх думку, церква може та повинна здійснювати своє покликання в області суспільного життя. Треба зазначити, що православна церква ніколи не прагнула світського панування або державної влади. Православне рішення питання про владу полягає в тому, що церква та держава мають різні суспільні завдання, але допомагають одне одному. Держава править, але не наказує Церкві і не займається місіонерством. Церква ж, в свою чергу, судить про все своїм християнським мірилом і її зброя – совість, наставляння, викриття та відлучення.

На відміну від католицизму, у православ'я немає єдиного центру, і воно не виступає як єдина церква. Зараз у світі існує 15 самостійних православних церков, найбільш впливовою з яких є Російська православна церква.

В Україні православ'я представлено трьома церквами: Українською Православною Церквою (УПЦ), Українською Православною Церквою Київського Патріархату (УПЦКП), Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ.) Стосунки між ними, особливо на рівні керівництва, залишаються досить напруженими. Подолання цього протистояння мало б важливе значення не лише для православної церкви, а й для загального поліпшення політичної ситуації в Україні, для досягнення громадянської злагоди.

Іслам – одна з найпоширеніших світових релігій, за кількістю послідовників посідає друге (після християнства) місце у світі. Іслам виник у VII ст. в Аравії і зараз поширений більш ніж у 120 країнах світу. Проголошений державною релігією в Алжирі, Афганістані, Бангладеш, Бахреїні, Джибуті, Єгипті, Йємені, Західній Сахарі, Йорданії, Іраку, Ірані, Катарі, Коморських островах, Кувейті, Лівії, Мавританії, Малайзії, Мальдівах, Марокко, ОАЕ, Омані, Саудівській Аравії, Сенегалі, Сомалі, Тунісі.

Священна книга мусульман – Коран, проте визнаються також Інджил (Євангелія) та Таура (Тора). Як доповнення до Корану виступають – Сунна, як життєпис Мухаммада та її письмові виклади – хадиси й хабари. Найголовніші напрямки Ісламу – сунізм (90% віруючих) і шиїзм.

Основу соціальної доктрини ісламу складають принципи та вчення, що викладені в Корані. Всі ісламські ідеологи виходять з того, що соціальні принципи, що містяться в цій священній книзі, почали здійснюватись у мусульманській спільноті пророка Мухаммада. Головною рисою соціального життя спільноти було прагнення до розвитку в людині духовного, морального начала, стверджувати принципи рівності та братерства між мусульманами.

У Корані майнові розбіжності, багатство та бідність кваліфікуються як природний факт, що встановлений самим Аллахом. Приватна власність визнається священною, а закони шариату суворо карають злодіїв. Іслам встановлює принцип заката (обов'язкової милостині багатих на користь бідних), забороняє лих-

варство, обмежує розміри індивідуальних капіталів шляхом розповсюдження права спадкоємництва на широкий загал родичів. Етичне вчення ісламу пропонує бути справедливим, милостиво ставитись до одновірців, відплачувати за добро добром, бути щедрим, робити добрі справи, зокрема такі як: нагодувати голодних, шанувати сиріт та добре ставитись до батьків, особливо престарілих.

Такі ідеї дуже привабливі для народних мас. Вони є ідеями соціальної справедливості, досягнення гармонії у суспільстві. Дуже значним їх вплив виявився у другій половині ХХ ст., коли на шлях самостійного розвитку стали десятки колишніх колоніальних держав в Азії та Африці. Це пов'язано з тим, що на Сході іслам відіграє дуже важливу роль і соціальні та національні установи не можуть буди зрозумілими населенню в іншій формі, ніж релігійна.

Ідеї Корана лежать в основі ісламської концепції політики. Вихідним постулатом у ній є ствердження, що вся влада належить Аллаху. З цього положення виходить, що ті, кому належать повноваження займатися справами людей і суспільства, не є їх справжніми правителями. Справжнім законодавцем у світі ісламу є Аллах, а законодавча діяльність людей має здійснюватись у відповідності з положеннями Корана та практикою пророка.

Постулатами Корану ісламські теоретики обґрунтовують і доктрину міжнародних відносин. Головним в ісламській концепції світового порядку є положення про розподіл світу на спільноту мусульман умму та весь інший світ. Положення про розподіл світу, однак, не означає визнання юридичної рівності між ісламською та неісламською його частинами. Згідно з ісламською доктриною, держава не може претендувати на рівність, якщо вона не досягла визначеного рівня цивілізованості. А свідоцтвом необхідного рівня розвитку є прийняття ісламу. Визнання існування світової спільноти, розподіл світу, запевнення в мирній спрямованості доктрини та водночас священний обов'язок розповсюджувати іслам суперечать одне одному. Це підтверджується і політичною практикою. Існує бага-

то прикладів тому, що озброєне насильство увійшло в історію розповсюдження ісламу і в наш час.

Спроби здійснити ідеї ісламської концепції світового порядку нашоухуються на протидію з боку немусульманських народів. На практиці ця концепція виявилась нездійсненою, як і концепція створення єдиної ісламської держави. Навіть під час спроби створення лише блоку ісламських держав мають місце гострі протиріччя. Зараз в ісламському світі виділилася ідея «ісламської солідарності» як найбільш доцільна для взаємовідносин між мусульманськими країнами в сучасних умовах. Результатом руху «ісламської солідарності» може бути вихід мусульманських організацій і країн з ООН та утворення Організації об'єднаних мусульманських націй зі своєю Радою Безпеки, створенням мусульманського «спільного ринку» та об'єднаних мусульманських збройних сил.

9.2. Сучасні соціально-політичні ідеї та концепції

До цієї групи відносяться теорія постіндустріального суспільства, теорія соціальної держави та альтернативні соціально-політичні течії.

Вважається, що термін «індустріальне суспільство» ввів у науковий обіг ще Анрі де Сен-Симон, але засновником концепції індустріального суспільства по праву є французький філософ та соціолог Огюст Конт. Свого найвищого розвитку та визнання ця теорія досягла у 50 – 60 роки ХХ ст. після появи книги Уолта Ростоу «Стадії економічного росту» та лекцій Раймона Арона. Розвитком ідей цих авторів є концепція постіндустріального суспільства та її новітня модифікація – теорія інформаційного суспільства, що їх розробляють – Д. Белл, З. Бжезинський, Дж. Гелбрейт, А. Тоффлер та ін.

В основі **концепції постіндустріального суспільства** – принцип технологічного детермінізму: вирішальне значення в розвитку суспільно-економічних структур належить змінам у технічних і технологічних сторонах виробництва. На думку авторів цієї теорії, будь-які зміни техніко-технологічного порядку тяг-

нуть за собою зміну соціальних структур та відносин. Доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне та інформаційне суспільство – це результати послідовних стадій технологічних змін у виробничих та інформаційних процесах.

У доіндустріальному суспільстві виробництво ґрунтується на доньютонівській науці й технології та на спрощених уявленнях про зовнішній світ. Таке виробництво – це натуральне господарство. Соціальна структура у такому суспільстві має станово-ієрархічний характер, панують священики та землевласники. Головним регулятором суспільних відносин є традиція.

Для індустріального суспільства характерним є високий рівень розвитку промислового виробництва, що орієнтований на масовий випуск товарів тривалого використання (телевізорів, автомобілів, пилососів тощо). Головним підґрунтям для переходу до індустріального суспільства вважається промислова революція, що призвела до якісних технічних нововведень у виробництві та управлінні, які, в свою чергу, призвели до зміни характеру виробництва та перетворення всієї суспільної структури. У такому суспільстві виробництво повністю стає товарним, воно зорієнтоване на отримання максимальних прибутків. Основа організації такого суспільства – капітал і праця, домінуюче місце у соціальній структурі займають капіталісти, банкіри, торговці. З'являється протиріччя між найманими робітниками та капіталістами.

При переході від традиційного суспільства до індустріального знищуються станові привілеї. Влада набуває централізованого характеру, розвиваються демократичні форми правління і традиція поступається місцем закону.

Автори концепції постіндустріального суспільства стверджують, що в залежності від рівня розвитку техніки у суспільстві послідовно панують: спочатку сільське господарство, потім промисловість, а вже потім сфера послуг. Концепція постіндустріального суспільства виходить з того, що на кожній із стадій економічного розвитку пануюче положення у суспільстві займають певні соціальні групи. Це – священики та феодали у традиційному суспільстві, бізнесмени – в індустріальному, вчені

та фахівці, які надають послуги – у постіндустріальному. Кожній економічній стадії притаманні також свої специфічні соціальні інститути. У традиційному суспільстві – церква та армія, в індустріальному – промислово-фінансові корпорації, у постіндустріальному – університети та науково-дослідні установи. При переході від індустріального суспільства до постіндустріального відбуваються істотні зміни в різних областях життя. В економіці відбувається перехід від товаровиробничої до обслуговуючої економіки, переваги питомої ваги сфери послуг над сферою виробництва. В соціальній структурі класовий розподіл поступається місцем професійному, при якому зберігається природна нерівність людей. У політичній сфері має місце розподіл на правлячу, технократичну еліту та ті маси населення, якими правлять. Автори концепції постіндустріального суспільства не заперечують існування у такому суспільстві соціальних і політичних конфліктів, але вважають, що їх природа є зовсім іншою. Якщо в індустріальному суспільстві головний конфлікт пов'язаний із власністю, що зосереджена в руках капіталістів, то у постіндустріальному суспільстві він зумовлений змінами у змісті праці і виступає як конфлікт між знанням та некомпетентністю.

Істотним елементом теорії постіндустріального суспільства є ідеї, що відносяться до процесів розвитку світової спільноти. Головне місце серед них посідає ідея взаємозалежності народів, посилення інтеграційних тенденцій у світовому розвитку при наближенні до постіндустріальної стадії. Автори вважають, що у ХХІ ст. людству доведеться входити разом, незалежно від стартового майданчика, на якому знаходиться той або інший народ. А це передбачає нове політичне бачення світу.

Різновидом теорії постіндустріального суспільства є концепція інформаційного суспільства. Інформаційна стадія розвитку суспільства характеризується тим, що значно підвищується інтелектуалізація праці. Культура, освіта та охорона здоров'я втрачають своє традиційне призначення «невиробничої сфери» і трансформуються в самостійну виробничу силу, що орієнтована на виробництво не тільки матеріальних благ, але й самої людини.

Одним з головних у концепції інформаційного суспільства є положення про посилення нематеріальної мотивації трудової діяльності людей у сучасній виробничій корпорації.

Вважається, що у розвинутих країнах Заходу такий мотив до праці як висока заробітна платня поступово відходить на другий план, а на перший план виходять зміст праці, можливість самореалізації, перспективи професійного зростання, психологічний клімат у колективі та інші. Один з авторів цієї теорії Дж. Гелбрейт (книга «Нове індустріальне суспільство») вважає, що важливими мотивами в діяльності техноструктури є ототожнення та пристосування, тобто добровільна заміна своїх цілей цілями організації та зв'язок з організацією для того, щоб привести її цілі у відповідність із своїми. Це призводить до розвитку різних форм соціальної взаємодії та злагоди – солідаризм та формування органічних людських спільнот – комунітаризм.

Доповнює теорії постіндустріального та інформаційного суспільства **концепція соціальної держави**. Термін «соціальна держава» увійшов у політичну та правову літературу після того, як у 1949 році в Конституцію ФРН був включений вислів «соціальна правова держава». Німецькі вчені прийшли до висновку, що уряд країни має здійснювати політику, спрямовану на забезпечення гідного людини рівня життя, задоволення основних життєвих потреб усіх соціальних груп. Цей принцип поступово був розвинутий до концепції соціальної держави.

Соціальна держава покликана здійснювати політику, спрямовану на забезпечення блага всіх своїх громадян, підтримку соціально слабких груп населення, ствердження у суспільстві соціальної справедливості. Разом із терміном «соціальна держава» використовується термін «держава загального благоденства». Ці поняття використовуються для визначення одного і того ж явища – держави сучасного демократичного типу в умовах постіндустріального суспільства. Автором концепції такої держави вважається американський економіст Дж. Гелбрейт. Ідея соціальної держави є конструктивною відповіддю на критику недосконалості держави ліберального типу, що не може забезпечити соціальні права та гідний рівень життя усім

громадянам. Ця ідея виходить за межі давніх уявлень про зміст прав індивіда, які класичний лібералізм обмежував лише формальним їх проголошенням та забезпеченням прав усіх громадян перед законом.

Згідно з сучасними уявленнями, соціальна держава для досягнення своїх цілей має забезпечувати: конституційні гарантії громадянських, політичних, економічних і соціальних прав особистості; багатокладність економіки; поєднання планових і ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва; доступні всім системи освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення; турботу влади про створення умов для зайнятості населення; державну підтримку незаможних категорій громадян; організацію боротьби із злочинністю та антисуспільними явищами; розробку та здійснення державних програм, спрямованих на вирішення істотних соціальних проблем.

Більшість сучасних дослідників вважають, що концепція соціальної держави відбиває закономірність суспільних змін на індустріальній та постіндустріальній стадіях розвитку виробництва: трансформацію як західного, так і східного суспільств у напрямку взаємного наближення та взаємопроникнення. У цій концепції синтезуються найкращі риси як класично-ліберальної, так і державно-соціалістичної моделей суспільного устрою. Можливо, тому практично у всіх країнах світу метою суспільного розвитку проголошується соціально-демократичне суспільство.

Спроба вийти за межі традиційних ідеологічних систем та усвідомити нові суспільні проблеми з точки зору гуманізму виражена в формуванні сучасних альтернативних соціальних ідей. Носіями альтернативного світогляду є насамперед учасники нових соціальних рухів. Наприклад, таких, як пацифізм, фемінізм та антиглобалізм.

Пацифізм (від лат. *pacificus* – миротворчий) – це не тільки світова громадська ліберально-демократична течія, яка сповідує пасивні методи збереження миру, вважає головним засобом запобігання війнам – засудження їх аморального, антигуманного характеру, але й один з напрямів антивоєнного руху, пред-

ставники якого виступають проти будь-яких воєн, незалежно від того, який вони мають характер і мету.

Перші пацифістські організації, що ґрунтуються на вірі в можливість відвернення будь-якої війни силою переконання, виникли у першій половині ХІХ ст. (після наполеонівських воєн у Великобританії і США), але найбільшого поширення набули наприкінці ХІХ ст., залучивши до своїх лав досить широкі кола громадськості.

На міжнародних конгресах пацифістів (у Брюсселі 1848 р., на Генеральній Асамблеї делегатів громадського миру в Турині 1898 р. тощо), висувалися вимоги заборонити війни, здійснити загальне роззброєння, вирішувати суперечки, які виникають між державами, у міжнародних третейських судах.

Нова хвиля пацифізму почалася після другої світової війни. В умовах зростання мілітаризму це піднесення стало результатом усвідомлення того факту, що нова світова війна і застосування ядерної зброї загрожує самому існуванню людства. Найбільшого розмаху пацифістський рух досяг у Західній Європі у 80-ті рр. ХХ ст.

Поширення наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. «нового політичного мислення» та докорінні зміни у розкладі політичних сил на міжнародній арені після розпаду світової системи соціалізму і СРСР дещо дезактивізували пацифістський рух. З 90-х років ХХ ст. спостерігається зближення його з масовими демократичними силами.

Внесок пацифізму в антивоєнну боротьбу миролюбних сил на Землі є досить значним. Завдяки урахуванню думки представників пацифістського руху, войовничі політики почасти утримуються приймати крайні, мілітаристські рішення.

Фемінізм (від лат. *femina* – жінка) – загальна назва руху жінок проти дискримінації за ознаками статі. Йдеться про одну з форм дискримінації – сексизм (англ. *sex* – пол), що має місце в культурі поряд з расизмом – дискримінацією за расовим етнічним принципом та ейджизмом (англ. *age* – вік) – дискримінацією за віком. Прихильники фемінізму вважають, що жінка займає у сучасному суспільстві залежне положення. Досить

розповсюджена професійна дискримінація та сегрегація жінок (Новейший философский словарь. – Мн.: Интерсервис; Книжный Дом., 2001. – 1280 с.).

Фемінізм не є систематичною, логічно пов'язаною єдиною ідеологією. У сучасній літературі можна зустріти не менше чотирьох інтерпретацій поняття «фемінізм». Перша з них вважає фемінізм цілісною теорією, що пов'язана з характером глобального пригнічення жінок та їх підкорення чоловікам. Друга вважає, що це соціополітична теорія та практика, яка спрямована на визволення всіх жінок від чоловічої переваги та експлуатації. Третя – розглядає фемінізм як соціальний рух, що поєднує у собі стратегічну конфронтацію з гендерно-класовою системою. І, нарешті, четверта інтерпретація бачить фемінізм як ідеологію, що знаходиться в діалектичному протиріччі з усіма жінконенависницькими ідеологіями та діями.

Але, не зважаючи на різні підходи, в основі феміністських поглядів лежить загальне підґрунтя – розуміння культури західного суспільства як патріархатної за своєю суттю та маскуліністські орієнтованої (від *maskuline* – чоловік).

Фемінізм вважає, що у сучасному суспільстві чоловіки домінують і ця домінанта є апеляцією до раціональності і нехтуванням емоційністю, культом сили та агресії, пануванням верховної влади та насильством над природою. Соціальні ролі індивідів у сучасному суспільстві – нерівні. Жінка, що є носієм та охоронцем загальнолюдських моральних цінностей та особливостей (етнографія розподіляє народи за особливостями приготування їжі та виховання дітей – традиційно жіночих турбот), у мускулінній культурі є вторинним буттям, або зовсім небуттям. «Людина» у такій культурі розуміється як «чоловік». Дуже довго жінка була виключена з суспільного життя і вважалась носієм якостей, протилежних чоловічим: ірраціональності, емоційності, чуттєвості. Традиційно сутність жінки визначалась через негативні характеристики. Вважалося, що жінка – неповноцінна та залежна істота, що стоїть нижче чоловіка і сенс життя жінки – служити чоловікові та бути йому корисною.

Засновницею фемінізму вважають Мері Волстоункрафт, яка у 1792 р. надрукувала в Лондоні книгу «Захист Прав Жінок». У цій книзі авторка вперше написала про необхідність включення в раціоналістичну культуру жіночого життєвого досвіду. Вона відмітила згубність системи жіночої освіти того часу і вважала, що чесноти людини мають оцінюватись незалежно від її статі. Дещо пізніше Герріет Мілль і Джон Мілль надрукували ряд есе, в яких обґрунтовували жіночу емансипацію. Вони вважали, що жінка – це людська істота, якій доступна раціональна думка, і вона заслуговує таких самих природних прав, що і гарантовані чоловікові.

Цілі, сформульовані раннім ліберальним фемінізмом, актуальні і зараз. Серед них – припинення правової, економічної та соціальної залежності від чоловіків; забезпечення свобод і можливостей в отриманні та удосконаленні освіти; підтримка відкритого змагального функціонування економічного ринку та захист його від втручання; прискорення процесу модернізації; введення законів та інституцій, які гарантують рівність вибору та можливостей, що приводили б до покращення статусу жінки.

У жіночому русі прийнято виділяти два етапи. Перший етап продовжувався з середини XIX ст. до 1960-х років. Жінки боролися за рівні права і насамперед за виборчі права. З 20-х років XX ст. такі права були надані жінкам у багатьох країнах: у Фінляндії, Норвегії, Бельгії, Данії, Германії, Польщі, Канаді, США та ін. Досягнуті успіхи на деякий час загальмували розвиток фемінізму і тільки наприкінці 60-х – початку 70-х років XX ст. жіночий рух перейшов до нового етапу в своєму розвитку. Епіцентром «жіночого відродження» стали США, де у цей час спостерігався активний демократичний рух проти різних типів дискримінації. Жіночий рух набув різних форм, в ньому виділились три головні напрямки: ліберальний, радикальний і соціалістичний.

Ліберальний фемінізм орієнтується на досягнення рівності чоловіків і жінок без радикальної зміни патріархатної системи, але з переорієнтацією розподілу праці між статями. Радикальний фемінізм виборює новий суспільний порядок, в якому передбачається відособлене існування жінок від чоловіків і від патріархатних структур суспільства. Соціалістичний фемінізм розглядає

жіночу тему з точки зору класового та расового панування, разом з якими має буде зруйнована і статева дискримінація.

Об'єктивними засадами формування альтернативних соціальних ідей є необхідність вирішення комплексу взаємозумовлених проблем, які раніш не були предметом розгляду ідейно-політичних концепцій. До них відносяться: нові економічні проблеми – продовження економічного зростання в нових умовах або відмова від нього, пошук нових джерел енергії, розробка «м'яких» технологій і визначення оптимального співвідношення між концентрацією та децентралізацією виробництва; міжнародні – збереження миру та відмова від ядерної зброї, пошуки форм співіснування Заходу і Сходу та подолання нерівності між Північчю і Півднем; соціальні – досягнення нової суспільної згоди, що пов'язана із змінами у соціальному складі населення, забезпечення рівноправ'я жінок, ліквідація безробіття; моральні – розкріпачення особистості, самореалізація та соціальна відповідальність; політичні – подальший розвиток і втілення демократичних принципів, політичного плюралізму та демократії участі; культурні – формування контркультури.

Відомо, що більшість цих проблем існувала і раніше, але в 70-і роки ХХ ст. принципово змінились їх масштаби та гострота. Вони набули всесвітнього характеру і примусили теоретиків шукати відповіді на питання поза межами старих ідеологічних концепцій і постулатів.

Ідеологи альтернативних течій шукають відповіді на ці питання не на традиційних шляхах, а у зміні оцінки перспектив розвитку суспільства.

Головним у концепціях альтернативного розвитку є положення про вичерпаність і безперспективність індустріального суспільства. Цей висновок ґрунтується на усвідомленні того, що індустріальний розвиток призводить до концентрації та централізації виробництва, зрощення великого виробництва та держави і утворення «мегамашини», що протиставляє себе індивідові. Теоретики альтернативних течій вважають, що сучасне суспільство не дає можливості особистості не тільки реалізувати себе, але й навіть усвідомити свої інтереси. На їх думку, і

капіталізм, і соціалізм – це різновиди індустріального суспільства, що орієнтуються тільки на економічне зростання та збільшення споживання.

Велике значення для альтернативних течій має ідея децентралізації влади. Крім того, вони вважають, що запобігти екологічній катастрофі можливо тільки, загальмувавши технологічний розвиток та відмовившись від економічного зростання.

Таким чином, сутність запропонованої альтернативи – суспільство, метою якого є вільний розвиток особистості. А головне завдання сучасного етапу – подолання відчуження в економіці, політиці, культурі, приватному житті. Альтернативні політичні течії прагнуть урахувати не тільки всі досягнення цивілізації, але й небезпечні межі розвитку на шляху індустріалізму, мобілізувати не тільки розум, а й потенціал людських емоцій.

У сучасних умовах відбувається загально-цивілізаційний процес, який справляє величезний вплив на всі сфери людського буття – глобалізація (від англ. global – світовий, всесвітній). **Антиглобалізм** – це соціально-політична течія, що виступає проти глобалізації сучасного світу.

Глобалізація, на думку антиглобалістів, процес неоднозначний.

З одного боку, це об'єктивна інтернаціоналізація технологій і культур, з іншого – глобальний капітал, як особлива, історично конкретна форма цього процесу. Світовий антиглобалістський рух виступає не проти глобалізації як об'єктивного процесу посилення взаємозалежності та взаємозв'язку всіх країн, а проти конкретної сучасної моделі глобалізації. Не проти відкритого суспільства взагалі, а проти конкретного типу такого суспільства. Тому самі антиглобалісти називають себе **альтерглобалістами**, підкреслюючи альтернативність свого бачення розвитку майбутнього суспільства.

Альтерглобалісти згодні з тим, що на межі сторіч світ розвивається в умовах інтеграції технологій, економік та культу, і процес цей має об'єктивний характер. Але вони категорично не згодні з тим, що єдиною можливою формою такого процесу є всевладність «глобальних гравців». Вони стверджують, що сьогодні йдеться про глобальну гегемонію корпоративного капіта-

лу. Глобальна влада капіталу створює тотальний ринок як простір боротьби глобальних мереж. Вона не просто експлуатує найманих робітників, а цілком підкоряє їх особистість. Одночасно проходить монополізація ключових ресурсів розвитку та зростання глобального політичного і ідеологічного маніпулювання, інформаційний і культурний тиск. Але одночасно всі ці процеси створюють передумови для контрглобалізації та контргегемонії і викликають до життя всебічну альтернативу інтернаціональному відчуженню. Відчуження альтерглобалісти трактують як процес відриву людини як родової істоти від здійснення перетворень природи та суспільства у відповідності з законами їх розвитку. Вони вважають, що власні властивості та здібності людини перетворюються глобалізацією у світ зовнішніх, чужих і непідвласних йому сил. Альтерглобалістський рух пропонує солідарність, співробітництво та відповідальність як альтернативи відчуженню, організація руху здійснюється на засадах вільної асоціації та використовує механізми мережної, консенсусної та партисипаторної демократії.

Учасники руху альтерглобалістів – різні суспільні об'єднання: профспілки, жіночі, молодіжні, дитячі асоціації; гуманітарні та неурядові організації, наукові та освітні об'єднання тощо. Найбільш відома форма альтерглобалістського руху – протестні акції, що проводяться з початку 1999 року в місцях та під час проведення саммітів агентів глобалізації (ВТО, МВФ та ін.). Відмінними рисами таких акцій є: масовість, інтернаціональний характер, інтеркласовий склад учасників, представництво людей різного віку та досить рівні долі чоловіків і жінок.

Один з головних напрямків діяльності альтерглобалістського руху – проведення всесвітніх соціальних форумів. У листопаді 2002 року у Флоренції пройшов перший Європейський соціальний форум альтерглобалістів. У ньому взяли участь 59 тис. людей. А у демонстрації проти війни, що була проведена після форуму, взяли участь біля мільйона громадян Європи.

У 2003 році пройшли Азіатський і Всесвітній соціальний Форум. Альтерглобалістський рух постійно розвивається та стає значною політичною силою.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть ліберальних ідей?
2. Як розуміє сутність держави концепція консерватизму?
3. Яка специфіка соціал-демократичної ідеології ?
4. У чому суть соціально-політичної доктрини католицизму?
5. Що є головним у соціально-політичній доктрині православ'я?
6. Як впливає соціальна ідеологія ісламу на політику?
7. Дайте характеристику концепції постіндустріального та інформаційного суспільства.
10. В чому суть альтернативних соціально-політичних ідей і течій?

Рекомендована література

1. Богомолов О. Політичний іслам // Політика і час. – 2003. – №12. – С. 52-61.
2. Бузгалин А.В. Альтерглобализм как феномен современного мира // Полис. – 2003. – № 2. – с. 71-86.
3. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века./ Пер. с англ. под ред. В.И. Иноземцева. –М.: Логос, 2004. – 368 с.
4. Донцов Д. Націоналізм // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Т. II. – Торонто, 1983. – С. 116-142.
5. Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство / Пер. с болг. – М., 1991. – 336 с.
6. Козловски Петер. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М., 1998. – 368 с.
7. Кравченко С. Ісламські гальма в експресі демократії // Політика і час. – 2002. – С. 46-50.
8. Мельник В.А. Политология. – Минск: Высш. шк., 1996.
9. Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – 451 с.
10. Поппер К. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники // Відкрите суспільство та його вороги. – Т.2. – К., 1994. – 494 с.
11. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 477 с.
12. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., 1995. – 759 с.
13. Тоффлер Э. Третья волна. – М., 1999. – 487 с.
14. Хайек Фридрих. Общество свободных. – Лондон, 1990. – 309 с.
15. Химанен П., Кастельс М. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель. – М.: “Логос”, 2002. – 224 с.

10. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

10.1. Міжнародні відносини та міжнародна політика: поняття, принципи та методи

Міжнародні відносини та міжнародна політика займають важливе місце у політичному житті людини з глибокої давнини. У сучасній науковій літературі відрізняють поняття «міжнародні відносини» і «міжнародна політика», які схожі за визначенням, але мають власне специфічне смислове навантаження.

Міжнародні відносини – це система міждержавних взаємодій, суб'єктами яких є держави і міждержавні організації, партії, приватні особи. У сферу міжнародних відносин включаються економічні, воєнно-політичні, гуманітарні, екологічні та інші проблеми світового співтовариства.

Міжнародна політика – це система економічних, правових, дипломатичних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами і групами держав, провідними політичними, економічними, гуманітарними організаціями, що діють на світовій арені.

Поняття «міжнародні відносини» ширше за поняття «міжнародна політика». У політичних документах поняття «міжнародні відносини» застосовують, коли треба підкреслити офіційний характер зв'язків між країнами на відміну від позаурядових, громадських або особистих контактів та ініціатив.

Основним суб'єктом міжнародних відносин виступає суверенна держава. Вона є представником усього суспільства і народу в міждержавних переговорах, у всій міжнародній політиці. В залежності від своїх національних інтересів, спираючись на свій суверенітет, держава вирішує, яку проводити зовнішньополітичну стратегію і тактику, в які міжнародні об'єднання вступати чи обмежитися двосторонніми договорами, як взагалі діяти на міжнародній арені.

Принципи міжнародної політики – це фундаментальні норми міжнародного права, визначені Статутом Організації Об'єднаних Націй та іншими документами ООН. Серед них – мирне співіснування, суверенна рівність держав, рівноправність народів і їх право самостійно визначати свою долю; неприпустимість застосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах; непорушність державних кордонів; територіальна цілісність держав; врегулювання суперечок мирним шляхом, невтручання у внутрішні справи держав; сумлінність виконання зобов'язань за міжнародним правом і угодами; загальна повага прав людини і основних свобод.

Зміст і спосіб здійснення міжнародної політики тієї чи іншої країни визначають сили, що знаходяться при владі. І хоча останнім часом у міжнародних відносинах все ширше застосовується засіб консенсусу (від лат. consensus – згода) як засіб переговорів і прийняття рішень, однак застосування сили або її загрози все ще є актуальним.

Зовнішня політика держави – це діяльність держави та інших політичних інститутів суспільства по здійсненню своїх інтересів і потреб на міжнародній арені. Зовнішня політика держави – це продовження її внутрішньої політики. Вона має більш широкий вимір оскільки, характеризує взаємодію двох і більше країн. Її функціонування пов'язане не тільки з конкретною формою влади, що існує в країні, а й з широким спектром міжнародних норм і цінностей, які були утворені людством у ході його тривалого еволюційного розвитку. Специфіка зовнішньої політики обумовлена і тим, що у світі існують різні держави з різними політичними режимами, з не завжди співпадаючими інтересами і цілями розвитку. Все це обумовлює необхідність узгодження інтересів задля збереження миру та безпеки у світі, потребує скоординованих дій держав і корекції їх внутрішньої політики. Отже, зовнішня політика раціоналізує внутрішню політику відповідно до міжнародних реалій.

У своїй зовнішньополітичній діяльності держави ставлять такі основні цілі: захист державного суверенітету, безпека країни, збереження територіальної цілісності, створення зовнішніх

умов, сприятливих для економічного співробітництва, культурних і гуманітарних зв'язків тощо. Цих цілей держава досягає, керуючись як національними інтересами, так і загальноприйнятими у міжнародному співтоваристві принципами.

Національні інтереси – це інтегральне вираження інтересів усіх членів суспільства, яке реалізується через політичну систему. При цьому враховуються інтереси не взагалі громадян, які належать до даного суспільства, а кожного громадянина зокрема, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави. Зовнішня політика держави будується на базі її національних інтересів, тому надзвичайно важливо правильно їх розуміти.

До національних інтересів України слід віднести:

- ◆ гарантування суверенітету, державної незалежності, самостійності України;
- ◆ підтримання територіальної цілісності і непорушності кордонів України;
- ◆ досягнення надійної безпеки в усіх її вимірах: воєнно-політичному, економічному, гуманітарному тощо;
- ◆ подолання економічної кризи та інтенсивний розвиток народного господарства, досягнення високого стабільного життєвого рівня населення;
- ◆ створення правової демократичної держави, яка інтегрувалася б у європейську і світову спільноту;
- ◆ забезпечення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності, гарантій прав людини, національних меншин і націй;
- ◆ налагодження нормальних добросусідських відносин з країнами близького і далекого зарубіжжя, проведення політики миру і співробітництва.

Основні напрями зовнішньої політики України сформульовані в Акті незалежності України, Декларації про державний суверенітет, виступах Президента України, Зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» та інших документах. У них наголошується, що Україна у своїй зовнішньополітичній діяльності дотримуватиметься норм міжнародного права, керу-

ючись Декларацією прав людини, Міжнародними пактами про права людини та іншими міжнародними документами.

Для здійснення зовнішньої політики держави мирними засобами існує дипломатія (від грец. *diplōma* – аркуш, документ згорнений двічі). **Дипломатія** – це офіційна діяльність держав, урядів, органів та установ, які проводять міжнародну політику, представляють інтереси держави за кордоном, у міжнародних організаціях. Кожна країна має дипломатичну службу та професійний корпус дипломатів (послів, консулів, аташе тощо). Дипломатична діяльність здійснюється в таких основних формах, як дипломатичні конгреси, конференції, наради; підготовка зустрічей на вищому рівні; підготовка та укладення міжнародних угод; повсякденне представництво у країні перебування; представництво інтересів держави у міжнародних організаціях; співпраця з пресою та іншими засобами масової інформації з метою висвітлення політики своєї держави; публікація офіційної інформації та видання міжнародних документів тощо.

Виконуючи своє завдання, дипломатія має враховувати, що в області зовнішньої політики держав спостерігаються різні підходи та певні ідеології. В умовах взаємозалежності країн і регіонів нагальною потребою стає наявність постійного ефективного переговорного процесу. Новим явищем сучасного міжнародного життя стала народна або публічна дипломатія, значна роль у якій належить громадським організаціям і рухам.

10.2. Тенденції розвитку міжнародних відносин

Структура міжнародних відносин залежить від багатьох тенденцій, що відбуваються в сучасному міжнародному політичному процесі. Це – формування нової системи міжнародних відносин під впливом економічних та інформаційних факторів; зростання значення мирного співіснування у всіх сферах міжнародних відносин; відмова від застарілих стереотипів мислення; інтернаціоналізація суспільного життя, його глобалізація.

Відмінною особливістю сучасності є інтенсивний розвиток процесів глобалізації. **Глобалізація** стала важливим ре-

альним аспектом сучасної світової системи, однією з найбільш впливових тенденцій, яка визначає подальший розвиток міжнародної спільноти.

Протягом останніх десятиліть визначився ряд спонукальних чинників глобалізації. По-перше, – це технологічний прогрес, який призвів до різкого скорочення транспортних і комунікаційних витрат, значного зниження витрат на обробку, зберігання та використання інформації. Інформаційне обслуговування безпосередньо пов'язане з успіхами в електроніці. По-друге – це глобалізація торгівлі та інші форми лібералізації, що зробили міжнародну торгівлю значно свободнішою. Внаслідок цього були зменшені тарифи, усунуто багато інших бар'єрів у торгівлі товарами і послугами. Третім чинником глобалізації можна вважати значне розширення діяльності виробничих і торговельних фірм і корпорацій на базі нових засобів комунікації. Багато компаній, які раніше орієнтувалися тільки на місцеві ринки, розширили свої виробничі і збутові можливості, вийшовши на міжнародний рівень. Четвертою причиною глобалізації є досягнення певного глобального мислення в оцінці ринкової економіки. Початок цьому було покладено оголошеною в 1978 р. економічною реформою в Китаї, потім почалися політичні та економічні перетворення в державах Центральної і Східної Європи та розпад СРСР. Цей процес призвів до ідеологічної конвергенції – на зміну недавнім суперечностям між ринковою економікою Заходу і соціалістичною економікою Сходу прийшла практично повна спорідненість поглядів на ринкову систему господарства. Основним результатом такої конвергенції стало рішення колишніх соціалістичних країн про перехід до ринкової економіки. П'ята причина криється в особливостях культурного розвитку – формування «однорідних» засобів масової інформації, мистецтва, поп-культури, повсюдного використання англійської мови як засобу спілкування.

Визначаючи об'єктивний характер глобалізації як суспільно-економічного явища, що обумовлений відповідним розвитком новітніх технологій, слід відзначити, що така ситуація спричини-

ла виокремлення у глобалізаційних процесах двох груп: країн – лідерів («велика сімка», Європейський Союз) та країн – аутсайдерів, які є постачальниками енергоносіїв, сировини, дешевої робочої сили та інтелектуального потенціалу.

Безумовно, глобалізація має свої переваги. Загострення міжнародної конкуренції, розширення ринку сприяють поглибленню спеціалізації та міжнародному поділу праці, які, в свою чергу, стимулюють зростання виробництва не тільки на національному, а й на світовому ринку. Ще однією перевагою глобалізації є економія на масштабах виробництва, що потенційно може обумовлювати скорочення витрат і зниження цін, а відтак – і стійке економічне зростання. Глобалізація може привести до підвищення продуктивності праці внаслідок раціоналізації виробництва на глобальному рівні і поширення передових технологій, а також конкурентного тиску на користь безперервного впровадження інновацій світового масштабу.

Однак глобалізація має й негативні наслідки чи потенційні проблеми, в яких дослідники вбачають велику небезпеку. Однією з основних є проблема, пов'язана з питаннями, хто виявляється у вигаді від глобалізації. Фактично основну частину переваг отримують багаті країни чи індивіди. Несправедливий розподіл благ від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Отже, глобалізація здатна радикально змінити не тільки економічне, а й політичне, соціальне, культурне життя усього світу.

Таким чином, характерною рисою сучасного міжнародного співтовариства є інтенсифікація транснаціональних процесів, що відбуваються в матеріальній і духовній сферах життя. Ця інтенсифікація породжує глобальні проблеми, які стосуються людства в цілому й кожної країни зокрема і які концентрують у собі суперечності суспільного розвитку на початку третього тисячоліття.

Категорія «глобальні проблеми» з'явилася в науковій літературі наприкінці 1960-х років. Її виникнення пов'язане з набуттям міжнародними відносинами планетарного характеру. На початку 1990-х років стало очевидним, що **глобальні проблеми**

являють собою сукупність загальнолюдських ускладнень, які приховують у собі небезпеку для всього людства, а тому для розв'язання їх необхідні спільні зусилля всього міжнародного співтовариства. Сьогодні дослідники дедалі частіше сходяться у висновках, що ефективне розв'язання окремих проблем з числа глобальних неможливе, якщо не підійти до їх аналізу як системної цілісності, що має свою структуру і динаміку розвитку.

При всьому зовнішньому розходженні характеру прояву і джерел виникнення окремих проблем між ними існує певний взаємозв'язок. Усі вони, по-перше, торкаються життєдіяльності усього людства, по-друге, репрезентують себе як об'єктивний фактор розвитку суспільства в планетарному масштабі, по-третє, загрожують підірвати основи існування міжнародного співтовариства, по-четверте, вимагають спільних дій з боку держав з різним соціально-економічним устроєм у їх вирішенні.

Спектр глобальних проблем не тільки надзвичайно широкий, але й зачіпає основи національної безпеки кожної країни світу незалежно від сучасного рівня її соціально-економічного розвитку та місцезнаходження на землі. На сьогодні найбільш суттєвими проблемами, які постають перед людством, є такі: енергетична, сировинна, соціальна, інформаційна, технологічна, екологічна, епідемічна та контроль за озброєннями. Ці проблеми зумовлюють постійно зростаючі зусилля всіх країн і народів світу з тим, щоб:

- ◆ досягти виробництва необхідної кількості енергії різних видів, забезпечити себе енергоресурсами для стійкого економічного розвитку, особливо за умов кризових ситуацій;
- ◆ забезпечити сировиною необхідні темпи економічного розвитку, а населення – якісною питною водою;
- ◆ призупинити неконтрольоване зростання чисельності населення, яке супроводжується небезпечним загостренням негативних соціальних явищ і погіршенням рівня життя, що спровокувало нові глобальні проблеми – міжнародний тероризм, нелегальну еміграцію, наркобізнес, нелегальну торгівлю зброєю, транснаціональну злочинність, відродження піратства та работоргівлю;

- ◆ мати доступ до відкритих міжнародних інформаційних ресурсів і захистити свій інформаційний суверенітет, адже небезпека полягає в тому, що інформаційні засоби дедалі частіше стають об'єктами інформаційних атак, особливо в таких галузях, як енергетика, фінанси, військова справа, що може привести до катаклізмів глобального характеру;
- ◆ володіти сучасними виробничими технологіями та ліквідувати при цьому застарілі підприємства підвищеного ризику (виробничі технології, що стрімко розвиваються, стають головною рушійною силою створення багатства, тому технологічно розвиненим країнам сьогодні належить 85% світового валового внутрішнього продукту і 80% світових експортних ринків і лише 15% і 20% відповідно припадає на країни, що розвиваються, і в яких проживає переважна більшість населення планети);
- ◆ зберегти природній стан навколишнього середовища і підвищити екологічну культуру світового співтовариства, адже небезпека полягає в тому, що людство саме руйнує середовище свого життя (подальше потепління клімату землі, підвищення рівня Світового океану вже у найближчій перспективі можуть поставити на порядок денний необхідність евакуації населення островів, архіпелагів і прибережних районів, що безконфліктно статися не зможе);
- ◆ запобігти поширенню природних осередкових інфекцій і виникненню їхніх нових мутацій (сьогодні інфекційні захворювання – причина чверті смертей серед населення планети, за останні 30 – 40 років, наприклад, в Африці загинуло від СНІДу значно більше, ніж від воєн на тому ж континенті);
- ◆ попередити поширення технологій виробництва зброї масового знищення, засобів її доставки та установити контроль над поширенням звичайних засобів ураження (на сьогодні за даними експертів ООН, тільки 60% світової торгівлі стрілецькою зброєю вважається легальною, інша частина – тінювий бізнес, що зумовлює наявність її у терористів і незаконних збройних формуваннях);

- ♦ запобігти тероризму, який останнім часом набрав планетарного масштабу (небезпека тероризму криється не лише у загрозі життю окремих людей; у світі подій, що сталися 11 вересня 2001 р. у США, стало безперечним, що тероризм почав переслідувати цілі глобального характеру, акти тероризму можуть спровокувати значний за своїми масштабами воєнний конфлікт, а тому на передній план у геополітиці вийшли проблеми глобальної безпеки, регіональна і міжнародна взаємодія).

Таким чином, наявність глобальних проблем примушує людство по-справжньому усвідомлювати свою родову спільність, пріоритет загальнолюдських цінностей. Цей процес впливає на сферу міжнародних відносин, на розробку і реалізацію зовнішньої політики кожної держави.

У своїй зовнішньополітичній діяльності Україна керується такими **геополітичними пріоритетами**:

- ♦ Україна – це європейська країна, тому вона має укріплювати, розширяти всебічні відносини з державами Європи з метою інтегрування в європейські структури;
- ♦ Україна – це колишня республіка СРСР, яка була тісно пов'язана з усіма колишніми республіками, й надалі потребує збереження і подальшого розвитку взаємовигідних відношень з ними;
- ♦ Україна – морська держава, а тому для неї є актуальними взаємовигідні відносини з країнами Чорноморського та Середземноморського басейнів;
- ♦ Україна не в змозі самостійно забезпечити себе сировинними ресурсами (нафта, газ, золото, алмази тощо), а це змушує її закупати їх за кордоном – у Росії, Туркменії, Ірані та інших країнах.

У системі міжнародних відносин першочергове значення мають міждержавні відносини. У сучасному світі визначається об'єктивна тенденція розширення учасників міжнародних відносин. Важливими суб'єктами у міжнародних відносинах стають міждержавні об'єднання. **Міжнародні організації** – це більш складні структури, ніж міждержавні. Вони створюються

на основі багатостороннього договору або спеціальних угод (конвенції, трактату, протоколу тощо), в яких визначаються цілі, повноваження, функції, структура й обов'язки членів організації, постійні органи управління ними. Діяльність таких організацій носить конституційний характер, тобто їх учасники беруть на себе зобов'язання, закріплені в нормах міжнародного права.

Цілі утворення міжнародних організацій полягають в об'єднанні зусиль суверенних держав у тій чи іншій галузі: політичній (ОБСЄ), військовій (НАТО), економічній (ЄС), валютно-фінансовій (МВФ) та інших. Проте така організація як ООН має координувати діяльність держав практично у всіх галузях. У такому випадку міжнародна організація виступає посередником між державами-учасниками.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) була створена для забезпечення миру та порядку у світі, що постійно змінюється. Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. на конференції у Сан-Франциско представниками 50 держав і вступив у силу 24 жовтня 1945 р. Постійне місце знаходження штаб-квартири ООН – м. Нью-Йорк. Головними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада, Рада з питань опіки, Міжнародний Суд, Секретаріат ООН на чолі з Генеральним секретарем. Найбільш ефективний вплив на зовнішню політику належить Раді Безпеки ООН. До її складу входять США, Велика Британія, Китай, Росія і Франція (постійні члени), які мають право вето на рішення Ради Безпеки.

Не буде перебільшенням, якщо підкреслити, що жодна велика подія у світі не залишається поза увагою ООН. Така широка причетність ООН до всього, що відбувається у світі, обумовлена її цілями й завданнями. Статут ООН – багатосторонній міжнародний договір, який ставить за мету об'єднати політичну волю і можливості багатьох держав, стати центром погодження їх дій з метою підтримання міжнародного миру й безпеки, утвердження у міжнародній громадській думці ідеї взаємозалежності націй і народів, загального блага людства. Щоб зберегти свій авторитет і значимість, ООН має постійно змінюватися, адаптуватися до сучасних політичних процесів.

Ситуація, що складається в сьогоденні світі, ставить перед міжнародним співтовариством більш серйозні проблеми, є набагато складнішою і потребує набагато більшої уваги, ніж та, що була 1945 р. і за часів «холодної війни».

У вересні 2000 р. на Самміті тисячоліття держави-члени ООН підтвердили свою відданість універсальним цілям і принципам Статуту ООН. На вищому рівні було підтверджено провідну роль ООН у системі міжнародних відносин ХХІ століття, необхідність і надалі зміцнювати Організацію як механізм багатосторонньої дипломатії та унікальний інструмент розв'язання глобальних проблем сучасності у сферах міжнародного миру і безпеки, роззброєння, соціально-економічного розвитку та боротьби з бідністю, збереження довкілля та дотримання прав людини. Сьогодні до складу ООН входить 191 держава світу. Україна є засновником і активним членом цієї авторитетної організації.

Турбота держав про свою безпеку призвела до утворення військово-політичної організації **Північноатлантичного договору (НАТО)**. НАТО була утворена 4 квітня 1949 р. Її штаб-квартира знаходиться у Брюсселі. Сьогодні НАТО, до складу якої входять 19 держав світу, дедалі більше набуває рис колективної безпеки і об'єктивно стає головним елементом майбутньої загальноєвропейської системи безпеки з імовірним поширенням сфери її відповідальності. Ця організація бере активну участь у вирішенні міжнародних конфліктів і доволі часто підміняє ООН та її рішення. Лідуючі позиції в НАТО займають США.

Відносини між Україною і НАТО пройшли тривалу еволюцію.

З моменту набуття незалежності у 1991 р. Україна розпочала формувати суверенний зовнішньополітичний курс, в основу якого було покладено прагнення зміцнити національну безпеку держави та відігравати більш активну роль у спільноті європейських держав. Його головними пріоритетами були визначені повномасштабна інтеграція України в європейські та євроатлантичні структури і членство України у загальноєвропейській системі безпеки, що формується. В 1992 р. представник України взяв участь у засіданні Робочої групи Ради НАТО. В 1994 р. наша держава приєдналася до програми

«Партнерство заради миру» (ініційована керівництвом Альянсу з метою поглиблення співтовариства з країнами-претендентами). Протягом 1991 – 1994 рр. інтеграція України до НАТО як мета не ставилася. Йшлося тільки про тісне співробітництво з Альянсом, що є одним з елементів стратегічного курсу України на інтеграцію до європейських і євроатлантичних політичних та економічних структур, до складу яких входять НАТО, Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи, Західноєвропейський Союз, Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку та інші.

У 1995 р. Україна і НАТО прийняли Індивідуальну програму партнерства у форматі «16+1». Протягом 1996 – 1997 рр. між обома сторонами тривали зустрічі на високому рівні, було створено українську місію при НАТО. У липні 1997 р. на самміті держав-членів НАТО в Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного Договору. «Особливе партнерство» означало розширення співробітництва двох сторін на всіх рівнях і в усіх аспектах – політичному, військовому, економічному, науково-технічному, інформаційному тощо. На реалізацію положень Хартії була спрямована Державна програма співробітництва України з НАТО на період до 2001 року. Для подальшого поглиблення такої співпраці Президентом України був затверджений програмний документ на 2001 – 2004 роки.

Взаємини України з НАТО на сучасному етапі розвиваються в рамках особливих партнерських відносин у форматі «19+1», формалізованих у Хартії про особливе партнерство. Важливим елементом особливого партнерства нашої держави з Альянсом є механізм регулярного огляду стану співробітництва і політичних консультацій в рамках Комісії України – НАТО (КУН) та Військового комітету Україна – НАТО. Реалізуючи курс на євроатлантичну інтеграцію, Україна виходить з того, що кінцевою метою є вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської структури безпеки.

У сучасних умовах все активніше реалізується тенденція до регіональної інтеграції. **Європейська інтеграція** (від лат. *integratio* – поповнення, відновлення) – процес поступової уніфікації та зрощування національних економік європейських держав з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією господарського життя та обмежуваними можливостями внутрішніх ринків. У перші роки після закінчення другої світової війни була створена Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) та Європейського платіжного союзу, які дали поштовх післявоєнним інтеграційним процесам в економічній і політичній сферах. Важливим етапом у розвитку європейської інтеграції було утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС, 1951 р.), Європейського співробітництва в атомній енергетиці (Євроатом, 1958 р.), Європейського економічного товариства (ЄЕТ). У 1967 р. відбулося злиття керівних органів ЄОВС, Євроатома та ЄЕТ та утворення єдиних органів Європейського економічного товариства (ЄЕТ): Ради Міністрів, Комісії європейських товариств, Європейського парламенту і Суду з відповідними функціями. У грудні 1991 р. у м. Маастріхті були укладені угоди, які набули чинності в листопаді 1993 р., про створення політичного та валютно-фінансового союзу. Так, замість ЄЕТ утворився **Європейський Союз (ЄС)**, а європейська інтеграція набула значення загальноєвропейського процесу. Найбільш значними інститутами ЄС є Європейський парламент, Рада ЄС (Рада Міністрів), Європейська комісія, Європейська розрахункова палата, Європейський Центральний банк, Європейський Суд з прав людини тощо.

Після проголошення незалежності Україна також виявила інтерес і бажання до включення в цей процес, що зумовлений не тільки її геополітичним становищем, а й економічними інтересами. У листопаді 1995 р. Україна була прийнята до Ради Європи, яка була заснована у травні 1949 р. Як повноправний член цієї авторитетної міжнародної організації, Україна увійшла в сім'ю європейських народів, що є престижно й заодно відповідально, оскільки вимагає доведення нашого законодавства до європейських стандартів.

У 1996 р. Україна вперше проголосила своїм стратегічним завданням у зовнішній політиці інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур. 11 червня 1998 р. була представлена стратегія на період до 2007 р., яка стала політичною базою української інтеграції до ЄС. У вересні 2000 р. Україна представила свою Національну програму інтеграції, центральним елементом якої є гармонізація законодавства України з відповідними європейськими стандартами. Програма містить також значні розділи, присвячені економічному реформуванню нашої держави. Даний документ уперше підкреслив, що інтеграція в європейську і світову економіку залежить насамперед від перебудови у середині країни.

Хельсинська сесія Європейської Ради 11 грудня 1999 р. прийняла Спільну стратегію ЄС щодо України. В ній йшлося про те, що кандидатура України при вступі до ЄС розглядатиметься за її економічними результатами, а не за її геополітичними міркуваннями. Відповідно до бачення Євросоюзу, слідом за Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС має йти вступ до Світової організації торгівлі, підкріплене переговорами і підписанням договору про створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС. Якщо ЗВТ буде реальною й ефективно впровадженою в життя, можна буде підписати договір про асоційоване членство, що слугуватиме базою для переговорів про членство в ЄС.

Одна з моделей відносин, яка має інтеграційний характер, ґрунтується на Угоді про асоціацію. Угода про асоціацію передбачає умови для одержання статусу асоційованого члена ЄС, а саме: достатній рівень демократії, захист прав і свобод громадян, забезпечення прав національних меншостей, конкурентоспроможність економіки держави порівняно з економікою ЄС. Дуже вдалим прикладом асоціативного членства стали країни Центральної Європи. Перші такі угоди були підписані 16 грудня 1991 р. з Чехією, Угорщиною і Польщею. ЄС активно використовує статус асоційованого членства для країн Близького Сходу і Північної Африки з метою завоювання ринків збуту. Статус асоційованого члена вже мають Туніс, Ізраїль і Марокко. Укладання угод про асоційоване

членство припускає більш тісні зв'язки між сторонами в різних сферах і зрештою націлене на поступове запровадження між сторонами зони вільної торгівлі.

На звернення України до ЄС у травні 2003 р. з проханням надати статус асоційованого члена, їй поки що запропонували статус «сусіда ЄС». Аргументами у відмові стали такі проблемні питання:

- ◆ невідповідність України демократичним критеріям ЄС: порушення свободи слова, не захищені права національних меншостей, сумніви в демократичності проведених в Україні виборів (парламентських і президентських), недосконалість виборчого законодавства;
- ◆ високий рівень корумпованості;
- ◆ непрозорість роботи державних органів (необхідність проведення адміністративної реформи);
- ◆ Україна повільно вносить зміни, яких вимагає членство в ЄС, у своє законодавство, ще гірше справи йдуть з імплементацією прийнятих законодавчих актів;
- ◆ реформування судової системи.

Таким чином, корумпованість, непрозоре законодавство та насамперед нездатність виконувати взяті на себе зобов'язання і невідповідність офіційних заяв України та висновків міжнародних інститутів і дослідницьких компаній, перетворили питання інтеграції України в ЄС і СОТ з економічного в політичне. Поглиблення європейської інтеграції та розширення ЄС, його безпосереднє наближення до кордонів України створює додаткові передумови для активізації участі в інтеграційних процесах, адаптації законодавства України до законодавства ЄС, що є одним з важливих інструментів створення в Україні цивілізованої правової системи. Здобуття членства в Євросоюзі – це справа тактики і стратегії зовнішньополітичної діяльності України, яка у наступному десятиріччі буде пріоритетною.

Структурні зміни у світовому господарстві вимагають підпорядкування міжнародного торгівельного обміну загальносвітовим потокам капіталу та інтелектуальних ресурсів. Це порушує перед людством (що є розділеним на країни зі своїми специфічними особливостями і різними соціально-економічними

інтересами) питання про упорядкування своєї виробничо-торгівельної, інвестиційної діяльності в частині, обумовленій наслідками глобалізації. Ефективним механізмом вирішення цього завдання відповідно до практики, що склалася в міжнародних економічних відносинах, стала Світова організація торгівлі (СОТ).

Світова організація торгівлі (СОТ) – це єдиний інститут, що займається розробкою та впровадженням глобальних правил торгівлі між країнами. Головна функція СОТ полягає в забезпеченні прогнозованої та більш вільної торгівлі. СОТ та її попередник Генеральна угода тарифів і торгівлі (ГАТТ) допомогли створити міцну та процвітаючу торгівельну систему, що сприяла безпрецедентному збільшенню обсягів міжнародної торгівлі. Сьогодні СОТ – це 145 країн світу, понад 95% обсягу світової торгівлі, близько 85% світового валового внутрішнього продукту (ВВП) та понад 85% населення світу. У стадії переговорного процесу про вступ до СОТ сьогодні перебувають майже 30 країн (Алжир, Андорра, Азербайджан, Багами, Білорусь, Бутан, Боснія та Герцеговина, Камбоджі, Кабо-Верде, Казахстан, Лаоська Народно-Демократична Республіка, Ліван, Непал, Російська Федерація, острови Самоа, Саудівська Аравія, Сербія і Чорногорія, Сейшельські острови, Судан, Таджикистан, Тонга, Україна, Узбекистан, Вануату, В'єтнам, Ємен).

Світ поза СОТ: Афганістан, Еритрея, Ірак, Іран, Коморські острови, Північна Корея, Ліберія, Лівія, Маршалові острови, Мікронезія, Монако, Науру, Палау, Сан-Марино, Сирія, Сомалі, Тімор-Лешті, Тувалу, Туркменістан. Ці країни, що не висловили наміру вступити до СОТ, мають такі спільні риси: по-перше, на їх територіях нещодавно скінчилася війна, або вони перебувають на межі чергового збройного конфлікту (Афганістан, Ірак); по друге, влада в країнах, як правило, належить авторитарним режимам; по третє, розміри країн досить незначні (Коморські острови, Сан-Марино, Тімор); по-четверте, деякі країни були занесені США до списку «вісі зла» (Ірак, Іран, Північна Корея, Лівія).

Процедура приєднання до СОТ багатопланова і складається з декількох етапів. На першому етапі в рамках спеціальних робо-

чих груп відбувається детальний розгляд на багатосторонньому рівні економічного механізму та торговельно-політичного режиму країни, що приєднується, на предмет їх відповідальності нормам і правилам СОТ. Після цього починаються консультації та переговори про умови членства країни-здобувача в даній організації. Ці консультації та переговори, як правило, проводяться на двосторонньому рівні з усіма зацікавленими країнами-членами.

Процес приєднання України до системи ГАТТ/СОТ розпочався 30 листопада 1993 р., коли до Секретаріату ГАТТ було подано офіційну заяву Уряду України про намір приєднатися до ГАТТ. У 1997 р. розпочався процес двосторонніх переговорів з країнами-членами СОТ. Вступ до СОТ необхідний Україні, щоб мати можливість користуватися благами багатосторонньої торгової системи. Лише ставши членом СОТ, Україна зможе формувати свою зовнішньоекономічну стратегію, презентувати себе на світовій арені як надійного торгового партнера та як привабливе місце для інвестицій.

Непоінформованість нашого суспільства щодо членства у СОТ сприяє породженню безлічі міфів про наслідки вступу України до СОТ і сповільнює процес реформ. Слід пам'ятати, що членство у СОТ – лише інструмент стратегії розвитку України. Вступ до нього має відбутися на прийнятних для України умовах з урахуванням її національних інтересів.

У 1991 р. відбулась одна з найважливіших подій ХХ століття: із світової політичної карти зникла найбільша за територією супердержава – Радянський Союз і замість неї виникли 15 незалежних держав, у тому числі й Україна. Дезінтеграція СРСР практично одночасно ознаменувалася появою нової геополітичної структури, що отримала назву **Співдружність незалежних держав (СНД)**. До вказаної структури увійшла переважна більшість (крім прибалтійських) колишніх союзних республік.

СНД проектувалась, в першу чергу, як регіональне економічне об'єднання, що відповідає сучасним світовим тенденціям. Завдання полягало в тому, аби інтеграцію, яка склалася в планово-розподільчій соціалістичній системі, трансформувати у нові реалії. По-перше, перетворити внутрішньодержавні зв'яз-

ки на зовнішні і, по-друге, адаптувати їх до вимог ринкової економіки. Договір про створення економічного союзу країн СНД передбачав поетапне просування держав-учасниць від однієї стадії інтеграції до іншої: зона вільної торгівлі – митний союз – платіжний і валютний союзи і, нарешті, – спільний ринок товарів, послуг і капіталів. На практиці все відбулося навпаки: почався обвальний розрив зв'язків між господарюючими суб'єктами, яких доля розвела по різних країнах, різко скоротився обсяг товарного обміну. Все це негативно вплинуло на економіку усіх без винятку країн-членів СНД. Сьогодні СНД як інтеграційне об'єднання має невисоку ефективність і мало впливає на світову економіку.

У рамках СНД виник і ряд субрегіональних інтеграційних об'єднань: ЄврАзЕС, ГУУАМ, Союз Росії і Білорусі, підписано Угоду про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) між Республікою Білорусь, Республікою Казахстан, Російською Федерацією і Україною, що теж свідчить про відсутність дієвої інтеграції в рамках СНД. Внаслідок цього дослідники схиляються до думки, що СНД у нинішньому вигляді можна розглядати як геополітичне утворення, яке відходить у минуле.

10 жовтня 1997 р. в Страсбурзі в ході самміту Ради Європи глави держав Грузії, України, Азербайджану і Молдови схвалили Спільне комюніке, в якому наголосили на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності й безпеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини. Прагнення розробити дієві механізми кооперації та зміцнити економічні зв'язки дало поштовх створенню Об'єднання ГУУАМ (аббревіатура з перших літер назв країн). Пильна увага приділяється також питанням забезпечення політичної, правової та організаційної основи для подолання викликів з боку міжнародного тероризму та екстремізму. У грудні 2003 р. ГУУАМ отримав статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН, що свідчить про інтерес міжнародного співтовариства до діяльності Об'єднання.

Отже, ГУУАМ – це дієве об'єднання з необхідними механізмами функціонування, нормативно-правовою базою та міжнародним визнанням. Його діяльність дає підстави говорити про те, що на пострадянському просторі відбуваються інтеграційні процеси, які мають на меті пошук нових схем взаємовигідної співпраці.

У 2005 р. з цієї організації вийшов Узбекистан. Таким чином, організація “втратила” одну літеру і стала називатися ГУАМ.

Отже, в сучасних умовах, коли перед людством виникають та потребують свого вирішення гострі глобальні проблеми, коли зберігаються загрози виникнення нових війн і терористичних актів, коли виникає необхідність злагоджених та швидких дій для урегулювання багаточисельних регіональних конфліктів, роль міжнародних організацій об'єктивно зростає. Тому міжнародні організації є найбільш дієвими інститутами для досягнення загального миру та прогресу.

Зовнішньополітичний курс України націлений на співробітництво з усіма зацікавленими партнерами і має на меті добиватися входження країни до європейських і світових структур. Наша держава стала позаблоковою, неядерною, з намірами дотримуватися принципу нейтралітету та багатовекторності у зовнішній політиці. Вона є повноцінним суб'єктом міжнародної системи і вносить свій вклад в утвердження нового світового порядку.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «міжнародна політика», «міжнародні відносини».
2. У чому виявляється діалектика внутрішньої та зовнішньої політики?
3. Які глобальні проблеми стоять перед людством?
4. Що таке глобалізація?
5. Які існують міжнародні організації і в чому полягає їх роль у вирішенні міжнародних проблем?
6. Сформулюйте основні принципи зовнішньої політики України.
7. Назвіть геополітичні пріоритети зовнішньої політики України.

8. Охарактеризуйте національні інтереси України.
9. Назвіть принципи міжнародного права.

Рекомендована література

1. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М., 2000. – 433 с.
2. Дугин А.Г. Основы геополитики. – М., 1997. – 608 с.
3. Костин А.И. Экополитология и глобалистика: Учеб. Пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 418 с.
4. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин: Навчальний посібник для вузів. – К., 1997. – 174 с.
5. Многоликая глобализация/ Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
6. Міжнародні відносини. Історія, теорія, економіка / За ред. М. Мальського, Ю. Мороза. – Львів, 2002. – 396 с.
7. Потульніцький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – С. 157-177.
8. Спеціалізовані установи системи ООН. Навчальний посібник / Бруз В.С. та ін. – К., 1995. – 116 с.
9. Черноусенко О. Партнерство Україна – НАТО: еволюція розвитку // Політика і час. – 2003. – №10. – С. 3-9.
10. Хелд Д. и др. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура/ Пер. с англ. В.В. Сапова и др. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.
11. Чумак В. На стратегічних імперативах. Проблеми українсько-російських відносин в умовах нових цивілізованих змін // Політика і час. – 2002. – №9. – С. 66-72.
12. Шаров О. Європа географічна і Європа політична. До питання про європейський вибір України або вірність вибору наших дідів // Політика і час. – 2004. – №7, 8. – С. 104-115.
13. Юхименко В. СНД: час підбивати підсумки // Політика і час. – 2004. – №5. – С. 7-13.

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК

АБСОЛЮТИЗМ (від латин. *absolutus* – безумовний, необмежений) – форма правління, різновид авторитаризму, що характеризується уособленням в руках монарха законодавчої, виконавчої та судової влади. Найбільш розповсюджений у період пізнього середньовіччя у Західній Європі. Сучасними абсолютистськими монархіями є Саудівська Аравія, Марокко, Непал.

АВТАКРАТІЯ (від грецьк. *autarkeia* – самозадоволення) – політика самоізоляції держави. Частіше за все проявляється в намаганні держави утворити самодостатню економіку, яка здатна функціонувати поза світовою господарчою системою. Може зводитися до культурної ізоляції та традиціоналізму.

АВТОКРАТІЯ (від грецьк. *autokrateia* – самовладдя) – система управління суспільством, державою, при якій одній особі належить виключна і необмежена верховна влада. Воля автократа має силу закону, оскільки він водночас здійснює законодавчі і виконавчі функції, а також контролює судову владу. Термін повноважень автократа не обмежений або ж встановлюється ним самим. За своєю суттю автократична влада близька до крайнього авторитаризму.

АВТОРИТАРИЗМ (від латин. *autoritas* – влада, вплив) – політичний режим, характерними рисами якого є режим особистої влади, відсутність демократичних інститутів, диктаторські методи правління. До авторитарних режимів можна віднести східні деспотії, тиранії, олігархії, диктатури стародавньої Римської імперії, феодальні держави Європи періоду середньовіччя, абсолютизм Нового часу, політичні режими частини європейських країн у період між першою та другою світовими війнами, у наш час – більшість держав Азії, Африки, Сходу.

АВТОНОМІЯ (від грецьк. *avtonomia* – самоврядування, незалежність) – самостійне здійснення державної влади або самоврядування національної чи територіальної спільності в рамках єдиної держави.

АГРЕСІЯ (від латин. *aggressio* – напад) – форма здійснення зовнішньої політики держави щодо іншої країни чи групи країн, як правило, це збройний напад.

АГРЕГАЦІЯ ІНТЕРЕСІВ (від англ. *aggregation* – збирання) – функція політичної системи, що полягає у погодженні різноспрямованих

інтересів. У процесі агрегування інтересів можуть вироблятися як загальні згоди, так і поляризовані позиції. Функцію агрегації інтересів у демократичних політичних системах виконують групи інтересів, політичні партії, парламент.

АЛЪЯНС – об'єднання держав, організацій на підставі договірних зобов'язань.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ПОЛІТИЧНІ РУХИ – нові суспільні рухи, які прагнуть знайти нетрадиційні рішення глобальних та інших актуальних проблем людства, що відрізняються від підходів традиційних соціальних організацій – партій, профспілок. Це насамперед проблеми екології, війни і миру, якості життя тощо.

АНАРХІЗМ (від грецьк. anarchia – безвладдя) – політична ідеологія, що проголошує необхідність знищення держави й заміни будь-яких форм насильницької влади вільною та добровільною асоціацією громадян. Держава ототожнюється з насиллям і примусом, що несумісні з індивідуальною свободою як вищою особистою цінністю. Видатними теоретиками анархізму були П.Ж. Прудон, М.О. Бакунін, П.О. Кропоткін.

АПОЛІТИЧНІСТЬ – байдуже ставлення до політики, небажання брати участь у політичному житті.

АРИСТОКРАТІЯ (від грецьк. aristokratia – влада найкращих, найзнатніших) – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

АРТИКУЛЯЦІЯ ІНТЕРЕСІВ – функція політичної системи, яка полягає у формулюванні потреб і пред'явленні їх структурам, що приймають рішення. Артикуляція інтересів сприяє встановленню комунікації між навколишнім середовищем і політичною системою. У демократичних політичних системах цю функцію виконують групи інтересів, політичні партії, парламент, у авторитарних – корпоративні інститути.

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА – форма суспільного управління, при якій боротьба політичних партій за державну владу виступає як механізм використання розбіжностей у політичних програмах.

БІПАРТИЗМ (від латин. bis – двічі і pars – частина) – партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Біпар-

тизм не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні державою.

БІХЕВІОРИЗМ (від латин. behaviour – поведінка) – підхід у політології, який базується на вивченні політичної поведінки. Виник і активно розвивався у політичній науці в 30 – 50-ті рр. ХХ ст. як реакція на незадоволеність історичним та інституціональним підходами, які характеризувалися безсистемністю. Його основоположниками вважаються американські політологи Ч. Мерріам і Г. Лассуелл. Його суть полягає у вивченні політики шляхом конкретного дослідження різноманітної поведінки окремих осіб і груп, а не інституцій. Конституціональні начала біхевіоризму: 1) політика має особистісний вимір, групові дії людей так чи інакше співвідносяться з поведінкою окремих осіб, що і є об'єктом дослідження; 2) домінуючі мотиви людської поведінки – психологічні мотиви, вони можуть мати й індивідуальну природу; 3) політичні явища вимірюються кількісно, це дає можливість політологам застосовувати математику.

БОЙКОТ – засіб політичної боротьби, вид політичної тактики, який ґрунтується на примусових заходах, ідеологічному тиску, висловленні протесту проти тих чи інших дій, гасел, політичних програм тощо.

БЮРОКРАТІЯ (від франц. bureau – бюро, канцелярія та грецьк. kratos – влада) – специфічна форма організації управління в суспільстві, що характеризується надмірною самостійністю виконавчої влади, зростанням впливу адміністративного апарату, ролі чиновників. Це прошарок людей, які професійно займаються питаннями управління й виконання рішень владних органів.

ВЕТО (від латин. veto – забороняю) – заборона або призупинення верховним органом державної влади чи главою держави введення в дію постанови законодавчого органу. Вето може означати заперечення президентом закону, прийнятого парламентом.

ВИБОРЧА СИСТЕМА – порядок формування виборних органів влади і розподіл місць у них після результатів голосування.

ВЛАДА – спроможність, право і можливість суб'єкта політики нав'язувати свою волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами, державою за допомогою авторитету, закону, примусу тощо.

ВЛАДА ПОЛІТИЧНА – одна з видів влади у суспільстві, здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку людей з допомогою різних засобів: волі, авторитету, права, насильства.

ВЛАДА ДЕМОКРАТИЧНА (від грецьк. demos – народ, kratos – влада) – влада народу, народовладдя, що виходить з організації державної влади на засадах визначення народу, який є і джерелом, і носієм влади.

ВОЛЮНТАРИЗМ (від латин. voluntas – воля) – політична діяльність, яка зумовлена передусім суб'єктивною волею керівних осіб і лідерів політичних угруповань.

ГЕНОЦИД (від грецьк. genos – рід та латин. caedere – убивати) – повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами (ознаками). Як негативне явище у розвитку людської цивілізації, геноцид суперечить принципам гуманізму і правам людини.

ГЕОПОЛІТИКА (від грецьк. ge – Земля, politike – політика) – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам, здебільшого територіально-географічним особливостям.

ГЛОБАЛІЗМ – стиль у політиці, коли певне питання розглядається і вирішується у контексті загальних для людства проблем.

ГЛОБАЛІСТИКА – система міждисциплінарних наукових знань про життєво важливі загальнолюдські проблеми.

ГРОМАДЯНСТВО – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав і обов'язків.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, що характеризується багатокладною економікою, верховенством закону, демократизмом політичної системи, дією моральних норм, яка забезпечує кожному громадянину вільний вибір економічної і політичної діяльності.

ГРОМАДСЬКИЙ ОBOB'ЯЗОК – правові обов'язки фізичної особи перед державою, законодавством країни.

ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ – це неурядове і непартійне об'єднання людей, що виникає спонтанно, зі спільними інтересами і цілями, реалізація яких вимагає офіційної санкції державних органів і установ. На

відміну від політичних партій, вони не ставлять за мету боротьбу за владу.

ГРУПИ ТИСКУ – сукупність індивідів, які під виглядом загального інтересу висувають свої вимоги, висловлюють претензії, що стосуються різних сфер суспільного життя, вимагають їх здійснення від законодавчого органу або політичних партій. Вони входять до складу кон'юнктурних, латентних (прихованих) політичних сил.

ДЕМОКРАТІЯ (від грецьк. *demos* – народ і *kratos* – влада) – форма державного-політичного устрою суспільства, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

ДЕРЖАВА – форма політичної організації суспільства, головною функцією якої є управління суспільними процесами.

ДЕМАГОГІЯ (від грецьк. *demos* – народ і *ago* – веду) – заява, виступ, коли для досягнення політичних цілей використовується неправда, спекуляції, методи маніпулювання свідомістю.

ДЕСПОТІЯ – одна з різновидів авторитарного режиму, що існувала в країнах Стародавнього Сходу. Специфічними рисами цього режиму є: концентрація влади в руках деспота, що спирається на широке коло державних чиновників; теократичний характер держави; державна та общинна власність на землю.

ДИКТАТУРА – необмежена політична, економічна та ідеологічна влада, здійснювана уявною групою на чолі з лідером; політичний режим, який характеризується необмеженою владою однієї особи, невеликої групи або організації. Тиранія, азіатський деспотизм, цезаризм, диктатура пролетаріату, фашизм, авторитаризм, тоталітаризм та ін. – історичні різновиди диктатури.

ДИПЛОМАТІЯ (від грецьк. *diplōma* – аркуш, документ згорнений вдвічі) – засіб здійснення зовнішньої політики держави, що являє собою сукупність мирних заходів, пов'язаних зі здійсненням міжнародних відносин; наука та мистецтво вести переговори, узгоджувати політичні інтереси різних держав.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (від латин. *discriminatio* – розрізняти) – обмеження або ліквідація прав визначеної категорії громадян за расовими, національними, статевими, релігійними, політичними та іншими ознакам. Дискримінація порушує права людини. Формами дискримінації є сегрегація – переселення людей визначеної національності на спеціально відведені території (резервації, гетто) та гено-

цид – систематичне фізичне знищення представників визначеної етнічної, релігійної або соціальної групи.

ДИСИДЕНТ (від латин. *dissidens* – незгідний) – це людина, яка знаходиться у морально-політичній опозиції до влади та офіційних політико-правових норм і цінностей.

ДИАЛОГ У ПОЛІТИЦІ – форма цілеспрямованої двосторонньої взаємодії політичних суб'єктів у процесі реалізації ними своїх прав і повноважень.

ДОГОВІР СУСПІЛЬНИЙ – соціально-філософське та політологічне вчення про походження, сутність і функції держави, згідно з яким її виникнення пояснюється як наслідок добровільної угоди громадян, які делегують державі свої основні права. Ідея суспільного договору виникла в стародавню добу і має багатовікову традицію. За нового часу концепція договірної держави знайшла ґрунтовну розробку в працях Т. Гоббса, Д. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо та ін. За сучасних умов ця теорія модифікувалась і виходить з необхідності пояснення природи взаємовідносин суспільства й держави, їхніх взаємних обов'язків одне стосовно одного й подолання конфліктності їхнього розвитку.

ЕГАЛІТАРИЗМ (від франц. *egalite* – рівність) – суспільно-політична теорія, що обстоює загальну зрівняльність як принцип організації соціального життя (русоїзм, яacobінство, більшовизм, певною мірою лібералізм).

ЕКСТРЕМІЗМ (від латин. *extremus* – крайній) – система крайніх політичних поглядів, прихильники яких застосовують радикальні (терористичні, насильницькі) заходи і засоби з метою дестабілізації політичного життя.

ЕКСПАНСІЯ (від латин. *expansio*) – розширення, поширення кордонів, впливу та ін.) – політика прагнень держав до загарбання нових територій, колоній, ринків у інших країнах.

ЕЛІТА – центральне поняття елітарних теорій, у якому стверджується, що необхідними складовими частинами будь-якої соціальної структури є вищий, привілейований прошарок, який здійснює функції керування, розвитку науки та культури. Еліта – творча меншість, яка займає керівне положення в політичному, економічному, культурному житті суспільства.

ЕЛІТА ПОЛІТИЧНА – поняття, що відображає особливу роль верхівки пануючого класу, котра безпосередньо здійснює політичне керівництво суспільством, стоїть біля керма державного управління.

ЕЛЕКТОРАТ – усі ті, хто має виборче право в даній державі або коло виборців, які голосують за певну партію.

ЕТАТИЗМ (від франц. *etat* – держава) – високий ступінь втручання держави в економічне й соціальне життя суспільства. Процеси етатизації призводять до значної централізації, зростання бюрократії, монополізації політичної влади. Принципи етатизму були сформульовані у політичній філософії Платона, Гоббса, Гегеля.

ЗАКОН – нормативний акт, прийнятий вищим представницьким органом державної влади або волевиявленням народу.

ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – виборче право, що означає безпосередню участь усіх правочинних громадян у виборах депутатів парламенту, президента тощо.

ЗМІШАНА ВИБОРЧА СИСТЕМА – виборча система, що є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем.

ІДЕОЛОГІЯ (від грецьк. *idea* – поняття і *logos* – учення) – упорядкована, теоретична система поглядів, які виражають відношення до дійсності.

ІМПЕРІЯ (від латин. *imperium* – влада, наказ) – одна з давніх форм державного устрою. Ознаками імперії є: висока концентрація влади, її розповсюдження на всю територію, різномірний етнічний і культурний склад населення, сильний бюрократичний апарат. Імперії виникають у результаті територіальної експансії, що здійснюється правлячою елітою. Приклади імперій – Римська, імперія інків, Російська, Австро-Угорська, Британська тощо.

ІМПІЧМЕНТ (від англ. *impeachment* – обвинувачення) – процедура висловлення обвинувачень проти президента й відсторонення його від посади. Як правило, відсторонення від посади президента можливе у випадку порушення ним Конституції або державної зради.

ІНАУГУРАЦІЯ (від латин. *inaugurare* – відкривати) – процедура вступу на посаду голови держави.

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИЙ – організація політичної діяльності і політичних відносин на основі визначених норм і процедур. До політичних інститутів відносяться: державні органи влади (парламент, уряд,

суд), структури, що здійснюють представництво інтересів (політичні партії, групи інтересів, лобізм). Кожний політичний інститут виконує свої специфічні функції.

ІНТЕРЕСИ ПОЛІТИЧНІ – чинники суспільної діяльності людей, їх спільнот, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл державної влади.

КЛЕРИКАЛІЗМ (від латин. *clericalis* – церковний) – суспільно-політична практика здійснення церквою, релігійними організаціями системи заходів на конфесійній основі, спрямованих на досягнення домінуючої ролі релігії та церкви в різних сферах суспільного життя. У різні історичні періоди, залежно від місця і ролі релігії й церкви в суспільстві, клерикалізм поставав у різних формах – від участі духовенства у здійсненні державної влади в коаліції з іншими політичними силами до претензій на домінуючу роль церкви, релігії в державі.

КОАЛІЦІЯ (від латин. *coalitio* – союз) – політичний союз, що виникає в результаті згоди між різними політичними силами відносно цілей і методів політики, що проводиться. Існують державні, партійні, урядові коаліції. Державні коаліції виникають на основі загальних зовнішньополітичних інтересів і цілей. Партійні коаліції виникають в умовах багатопартійності, коли жодна з політичних партій не має більшості у парламенті. Уряд, що формується з представників різних політичних сил називається коаліційним або урядовою коаліцією.

КОНСЕНСУС (від латин. *consensus* – згода) – це стан узгодження більшості суспільства відносно найбільш важливих принципів політичної організації, розподілу цінностей, влади, прав у суспільстві.

КОНСЕРВАТИЗМ (від латин. *conservare* – зберігати) – політична ідеологія і практика суспільного життя, що орієнтується на збереження існуючих форм суспільного життя.

КОНФЕДЕРАЦІЯ – союз самостійних держав, які об'єднуються з певними цілями, зокрема, координації дій у сфері політики (переважно у зовнішньополітичних, економічних і військових справах). Історичні приклади конфедерації: Швейцарський союз (1291 – 1798 і 1815 – 1848), Рейнський союз (1806 – 1813), що існував під протекторатом Наполеона, США (1781 – 1789).

КОНФОРМІЗМ (від латин. *conformis* – згодний) – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків під тиском зовнішніх умов, всупереч власним переконанням.

КОНФРОНТАЦІЯ – протистояння, протиборотство.

КОНФЛІКТ ПОЛІТИЧНИЙ – гостре зіткнення політичних сил, яке виникає внаслідок протилежних політичних інтересів.

КОМЮНІКЕ – офіційне повідомлення про хід і наслідки переговорів між державними діячами, делегаціями у міжнародних відносинах.

ЛЕГАЛЬНІСТЬ – законність. Означає формально-юридичну законність, об'єктом якої може бути влада, політичні інститути, політична діяльність.

ЛЕГІТИМНІСТЬ (від латин. *legis* – закон, законний, правомірний) – здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

ЛІБЕРАЛІЗМ (від латин. *liberali* – вільний) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод. Основоположники лібералізму – Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, А. Сміт, Дж.С. Мілль.

ЛІДЕР (від англ. *leader* – ведучий, керівник) – особа, здатна впливати на інших з метою спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного суспільства.

ЛІДЕРСТВО ПОЛІТИЧНЕ – процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство (чи його певну частину), котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

ЛОБІЗМ (від англ. *lobby* – кулуари, криті галереї) – ціленаправлений вплив груп інтересів на органи влади з метою реалізації своїх специфічних інтересів.

МАЖОРИТАРНА СИСТЕМА (від франц. *majorite* – більшість) – виборча система, завдяки якій перемагає той кандидат, який отримав установлену законом більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.

МАНДАТ (від латин. *mando* – доручаю) – повноваження, наказ, доручення, статус, документ, що стверджує повноваження даної особи.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від латин. *marginalis* – той, хто знаходиться на краю) – відсутність належності до будь-якої визнаної культури, соціальної групи або втрата горизонтальних економічних, соціальних і духовних зв'язків; розпад системи ціннісних орієнтацій. Процес маргіналізації значної частини населення означає його деструктуризацію (розпад соціальної структури) й деморалізацію (розпад моральних цінностей). Маргіналізація суспільства є однією з передумов установаження диктатури.

МЕНЕДЖМЕНТ ПОЛІТИЧНИЙ (від англ. *management* – управляти) – система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення їх реалізації в політичній практиці.

МЕРИТОКРАТІЯ (від латин. *meritus* – гідний, кращий та грецьк. *kratos* – влада) – влада найбільш обдарованих, “еліти заслуг”; одна з елітарних концепцій у політичній науці, в основу якої покладено принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління.

МЕТОД – система прийомів, засобів, принципів, за допомогою яких досягається об'єктивне пізнання дійсності.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – зміни політичної системи в процесі переходу від традиційного аграрного до сучасного індустріального та постіндустріального суспільства. Це широкомасштабний різнобічний процес, який передбачає прискорену соціальну динаміку, радикальні зміни в соціальній структурі, життєвих стандартах, культурних нормах і цінностях. Як правило, модернізацію супроводжують процеси індустріалізації, урбанізації, секуляризації суспільства, розвиток нових систем комунікації й освіти.

МОНАРХІЯ (від грецьк. *monarchi* – єдиновладдя) – форма правління, за якої верховна державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи і передається у спадок.

НАРОДНА ДИПЛОМАТІЯ – участь народу у вирішенні питань, пов'язаних із міжнародним співробітництвом. Втілюється у таких формах: екологічні, антивоєнні та ін. масові демократичні рухи, конференції, форуми, неофіційні зустрічі тощо.

НАЦІОНАЛІЗМ (від латин. *natio* – народ) – світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших.

НЕЙТРАЛІТЕТ – політика, заснована на невтручанні у розвиток політичних конфліктів.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ (від грецьк. *neos* – новий та латин. *conservo* – зберігати, охороняти) – сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства й визначає політичний курс провідних країн європейського Заходу.

НЕОКОРПОРАТИВІЗМ – демократична система узгодження інтересів великих соціальних інститутів, основними суб'єктами яких є держава, асоціації підприємців і найманих працівників. Держава називає учасника «переговорного» процесу пріоритети і цінності загальнонаціонального характеру. Узгодження, що досягаються, відображають взаємну відповідальність сторін за їх реалізацію.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ (від грецьк. *neos* – новий і латин. *liberalis* – вільний) – сучасна політична теорія, різновид традиційної ліберальної політики, що наполягає на збереженні вірності принципам демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

ОЛІГАРХІЯ (від грецьк. *oligarchia* – влада небагатьох) – правління невеликої групи людей, які використовують владу в своїх інтересах.

ОПОЗИЦІЯ (від латин. *oppositio* – протиставлення) – політична меншість, що протистоїть політичній більшості, курсу політики, яка проводиться владою.

ОХЛОКРАТІЯ (від грецьк. *ochlos* – натовп та *kratos* – влада) – ситуація заколотів, безладдя, у якій натовп є господарем становища. Охлократії історично недовговічні, вони замінюються диктатурою.

ПАРЛАМЕНТ (від франц. *parler* – говорити) – представницький і законодавчий орган влади. Сучасні парламенти виникли й розвивалися із станово-представницьких органів влади, що з'явилися у Західній Європі наприкінці XII ст. Сучасні функції парламенти стали виконувати лише з XVIII ст.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – система представницьких органів влади, за якої чітко поділені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади.

- ПАРТІЯ** – організована група людей, які мають спільні політичні погляди й інтереси, ідеологію, програму і беруть участь у боротьбі за утримання або зміну політичної влади.
- ПАРТІЙНА СИСТЕМА** – складова політичної системи, яка структурує суспільство, організовує соціально-політичні сили (виборців), сприяє реалізації інтересів певних угруповань.
- ПАРТНЕРСТВО** – розвиток політичного діалогу, постійні консультації, координація практичних акцій різних соціально-політичних організацій.
- ПАТЕРНАЛІЗМ** (від латин. *paternus* – батько, батьківський) – тип взаємодії між правлячими елітами та неелітними групами, при якому перші гарантують соціальну підтримку й захист другим в обмін на лояльність і підтримку з їхнього боку. Соціальні гарантії, як правило, зводяться до забезпечення зайнятості й мінімуму матеріальних благ незалежно від кількості та якості праці.
- ПАЦИФІЗМ** (від латин. *pacificus* – миротворчий) – світова громадська ліберально-демократична течія, яка сповідує пасивні методи збереження миру, вважає головним засобом запобігання війнам, засудження їх аморального, антигуманного характеру; один з напрямків антивоєнного руху, представники якого виступають проти будь-яких воєн.
- ПЕТИЦІЯ** (від латин. *petitio* – колективне прохання) – письмове прохання від імені групи, що подається вищим органам влади.
- ПЛЕБІСЦИТ** (від латин. *plebiscium* – рішення народу, ухвала) – один з видів загального голосування з метою розв'язання найбільш складних і важливих питань соціально-політичного життя.
- ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ** (від латин. *pluralis* – множинність) – різноманітність інтересів, цінностей, концепцій, поглядів. Основою політичного плюралізму є різноманітність форм власності, а також толерантність.
- ПЛУТОКРАТІЯ** (від грецьк. *plutos* – багатство та *kratos* – влада) – політичний режим, за якого державна влада належить представникам найзаможніших верств суспільства.
- ПОЛІАРХІЯ** (від грецьк. *poli* – безліч, *arche* – суверенітет, початок) – політичний режим, який відрізняється високим ступенем конкурентності та політичної участі громадян. У політологію термін «поліархія» був введений американським політологом Р. Далем. За його

визначенням, поліархія – це реальний політичний режим, що існує у країнах Західної Європи й США та відрізняється від ідеальної моделі демократії (правління народу і для народу).

ПОЛІТИКА (від грецьк. *politike* – державні і суспільні справи) – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована на досягнення, утримання та реалізацію влади задля здійснення власних запитів і потреб.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА – упорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, політичних і правових норм, завдяки яким здійснюється політична влада в суспільстві.

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних груп, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів та їх реалізації через політичну владу.

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС – діяльність соціальних суб'єктів по здійсненню політичних рішень, сукупна діяльність суб'єктів політики, завдяки якій відбувається створення, зміни та функціонування політичної системи суспільства.

ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ – стан рівноваги політичного життя, для якого характерними є сталість і збереження функціонування політичних інститутів, рівний перебіг політичних процесів, відсутність впливу конфліктних ситуацій на якісні зміни.

ПОЛІТИЧНА СТАГНАЦІЯ – це згорання змін, розпад структур політичного життя, що приводить до припинення політичного розвитку, крах політичної системи.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, що відбиває взаємовідносини громадян і держави.

ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ – термін, який визначає цілісне, системне обґрунтування політики того чи іншого політичного інституту, політичної сили.

ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА – система ідей, принципів, які визначають цілі, що можуть бути прийняті для реалізації державою, партією чи рухом.

ПОЛІТИЧНИЙ БЛОК – об'єднання політичних сил або партій, що створюються у ході політичної боротьби з метою досягнення спільних цілей, зокрема перемоги на виборах.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА – сукупність соціально-психологічних настанов, зразків поведінки соціальних верств, громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ – домінуючі у даному суспільстві типові уявлення про різні аспекти політичного життя, політичну систему, політичну діяльність, місце і роль людини в політиці.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну індустріальному суспільству.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – тип держави, в якій досягнутий політико-юридичний захист інтересів і прав особи, об'єднань, організацій та інших суб'єктів права забезпечується верховенством закону.

ПРЕЗИДЕНТ (від латин. *praesidens* – той, хто сидить спереду) – глава держави у більшості країн з республіканською формою правління; виборний голова, керівник установи, товариства, організації.

ПРЯМЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – принцип виборчого права, що означає обрання депутатів парламенту, президента або членів іншого представницького органу громадянами безпосередньо.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА – виборча система, згідно з якою депутатські мандати розподіляються між списками кандидатів пропорційно кількості голосів, отриманих кожним з цих списків.

РЕСПУБЛІКА (від латин. *res* – для, *publika* – народ) – форма правління, при якій всі вищі органи державної влади обираються або формуються загальнонаціональною представницькою установою. Розділяють три сучасні різновиди республіки: парламентську, президентську та напів-президентську.

РЕСУРСИ ВЛАДИ – засоби, які використовуються суб'єктом влади для досягнення цілей. Наприклад, економічні (фінансові, матеріальні, технічні тощо), соціальні (престиж, статус, пільги, послуги та ін.), культурно-інформаційні (засоби масової інформації, освітні установи та ін.), примусові (армія, служба безпеки, суд та ін.).

РЕФЕРЕНДУМ (від латин. *referendum* – те, що має бути повідомлене) – всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення.

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНА (від *reformo* – перетворюю) – перетворення, зміни, переустрій політичного життя суспільства (відносин, порядків, інститутів, установ), що здійснюються без зміни основ

існуючого ладу. Реформа передбачає еволюційний розвиток суспільства і його політичних інститутів влади.

САКРАЛІЗАЦІЯ (від латин. sacer – священний) – наділення людей, інших істот, предметів матеріального світу, явищ природи та суспільного життя надприродними, священними ознаками та властивостями. Сакралізація політична означає релігійне тлумачення явищ політичного життя, діяльності політичних лідерів, структур та інститутів.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від латин. saecularis – світський) – процес переходу від традиційних орієнтацій, норм, цінностей до раціональних, що беруть до уваги емпіричну реальність.

СЕПАРАТИЗМ (від латин. separatus – окремий) – політична діяльність, що спрямована на відокремлення частини території від держави, проголошення державної незалежності та суверенітету.

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА – демократична держава, яка здатна здійснювати соціальну політику, гарантувати гідний рівень життя людини. Принципами соціальної держави є: індивідуальна свобода; солідарність; справедливість, що розуміється як рівність усіх перед законом; демократія; соціальний захист і соціальний мир.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить, а також перетворення їх в особисті орієнтири та установки політичної поведінки.

СПІВДРУЖНІСТЬ – форма об'єднання держав у вигляді економічного, фінансового, культурного або військового союзів суверенних суб'єктів міжнародного права.

СУБКУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА – автономне цілісне утворення в політичній культурі суспільства, яке визначає стиль політичного життя і мислення його конкретних носіїв.

СУВЕРЕНІТЕТ (від франц. souverainete – верховна влада) – незалежність й верховенство державної влади.

ТЕОКРАТІЯ (від грецьк. theos – бог та kratos – влада) – форма правління, при якій влада здійснюється духовенством. Досить часто при теократіях монарх одночасно є главою церкви.

ТЕХНОКРАТІЯ (від грецьк. techne – мистецтво, майстерність та kratos – влада) – влада технічних фахівців, а також теоретичне обґрунту-

вання цієї влади, тип політичного режиму, в якому технократи посідають домінуюче становище.

ТИМОКРАТІЯ (від грецьк. timos – ціни, честь і kratos – влада) – правління, за яким державна влада належить привілейованій більшості з високим майновим цензом.

ТОТАЛІТАРИЗМ (від латин. totalis – цільний, повний) – політичний режим, при якому держава намагається здійснювати повний контроль за всіма сторонами суспільного життя.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА – форма державного устрою, в якій адміністративно-територіальні одиниці не мають політичної самостійності. Для унітарної держави характерні: єдина конституція; єдина правова система; підкорення муніципальних органів влади загальнодержавним.

УТОПІЯ (від грецьк. u – немає і topos – місце, разом – місце, якого не існує) – ідеї, уявлення про ідеальні суспільства, які є продуктом абстрактного мислення; принципово нездійсненні плани і проекти.

ФАШИЗМ (від італ. fascio – зв'язка, пучок) – політичний режим, що відрізняється крайнім етатизмом і націоналізмом.

ФЕДЕРАЦІЯ (від латин. federatio – союз, об'єднання) – держава, яка складається з кількох самостійних державних утворень, об'єднаних центральною владою і спільними законами.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ – адміністративно-територіальна організація держави, а також система взаємовідносин центральних і регіональних органів влади. Виділяють дві форми державного устрою: унітарну та федеративну.

ФОРМА ПРАВЛІННЯ – структура вищих державних органів влади. Вона характеризується порядком формування вищих органів влади, а також розподілом між ними функцій і повноважень. Виділяють дві основні форми правління: монархія і республіка.

ФРАКЦІЯ (від латин. fractio – розламування) – організована група членів певної політичної партії, створена з метою проведення власної лінії у парламенті, органах місцевого самоврядування.

ХАРИЗМА (від грецьк. charisma – божий дар) – екстраординарні здібності, якості індивіда, які виділяють його серед інших.

ХАРИЗМАТИЧНА ВЛАДА – організація влади і лідерства, заснованої на виняткових якостях тієї чи іншої особи, безмежна віра в такого лідера.

ХУНТА (від латин. *junta* – збори, об'єднання) – 1) органи місцевого самоврядування в Іспанії, Італії, а також в деяких державах Латинської Америки; 2) група воєнних, що захопила владу в результаті державного перевороту.

ЦІННОСТІ ПОЛІТИЧНІ – вищі принципи, що забезпечують злагодю в суспільстві або в соціальних групах з основних проблем та цілей. Це невід'ємна частина політичної культури суспільства. За своєю природою і сутністю вони являють синтез індивідуальних, групових, національно-етнічних і загальнолюдських засад. Вони включаються до системи соціально-нормативних, мобілізаційних та інтегративних регуляторів політичного життя, поведінки індивідів, соціальних спільнот, є важливим джерелом політичної соціалізації особи.

ШОВІНІЗМ (від франц. *chauvinisme*) – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам інших, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА	5
1.1. Виникнення, розвиток та основні парадигми політології	5
1.2. Предмет, методи та функції політології	11
2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА	21
2.1. Політична думка у суспільствах стародавнього світу	21
2.2. Політична думка періоду Середньовіччя	28
2.3. Політичні ідеї Відродження та Нового часу	30
2.4. Історія розвитку політичної думки в Україні	41
2.5. Основні напрямки розвитку політичної думки у XX столітті	56
3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА ЯК СУСПІЛЬНІ ЯВИЩА	68
3.1. Зміст, походження та функції політики	68
3.2. Взаємодія політики з іншими сферами суспільного життя	72
3.3. Поняття та структура влади, її легітимність	76
3.4. Політичні відносини та політичне життя суспільства	81
4. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА І ДЕРЖАВА ЯК ЇЇ БАЗОВИЙ ІНСТИТУТ	88
4.1. Політична система: поняття, структура, функції	88
4.2. Природа, ознаки і функції держави	91
4.3. Устрій сучасної держави	95
4.4. Громадянське суспільство і правова держава	100
5. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ	110
5.1. Сутнісні характеристики сучасних політичних режимів	110
5.2. Демократія та її форми	123
5.3. Сучасні виборчі системи	133
6. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ	144
6.1. Політична партія як організація. Функції та типологія	144
6.2. Громадські організації та рухи	153
6.3. Становлення багатопартійності в Україні	159

7. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	168
7.1. Політична еліта	168
7.2. Формування політичної еліти в сучасній Україні	175
7.3. Політичне лідерство	181
8. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ...	191
8.1. Політична свідомість: рівні, структура, типи	191
8.2. Політична культура	199
8.3. Політична культура сучасного українського суспільства	204
8.4. Політична соціалізація особистості: сутність, інститути, етапи .	214
9. ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА ТЕЧІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ	219
9.1. Традиційні соціально-політичні ідеї та течії	219
9.2. Сучасні соціально-політичні ідеї та концепції	237
10. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА	249
10.1. Міжнародні відносини та міжнародна політика: поняття, принципи та методи	249
10.2. Тенденції розвитку міжнародних відносин	252
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК	269

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ШТАНЬКО Валентина Ігорівна
ЧОРНА Наталія Володимирівна
АВКСЕНТЬЄВА Тетяна Геннадіївна
ТІХОНОВА Лідія Анатоліївна

ПОЛТОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*

Редактор – *Л.І. Єросова*

Комп'ютерний набір і верстка – *І.В. Марченко*

Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 27.10.2006. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.

Умовн. друк. арк. 18. Тираж 1000 прим.

Видавництво “Фірма “ІНКОС”:

04116, м. Київ, вул. Маршала Рибалка, 10/8;

для листів: 04116, м. Київ, а/с 28.

Тел./факс: (044) 206-47-29, 211-83-77

E-mail: inkos@carrier.kiev.ua

inkos@ln.ua

Свідоцтво ДК №325 від 05.02.2001 р.

Видавництво “Центр учбової літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006